НЕВІДОМА УКРАЇНА

ПАНТЕОН НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛАВИ

ІСТОРІЯ РУСІ-УКРАЇНИ

- Доба Київської Русі
- Козацька доба
- Сутінки Гетьманщини

ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ

ГЕТЬМАНСЬКІ МОГИЛИ

Сергій
Сегеда

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

Н Е В І Д О М А   У К Р А Ї Н А

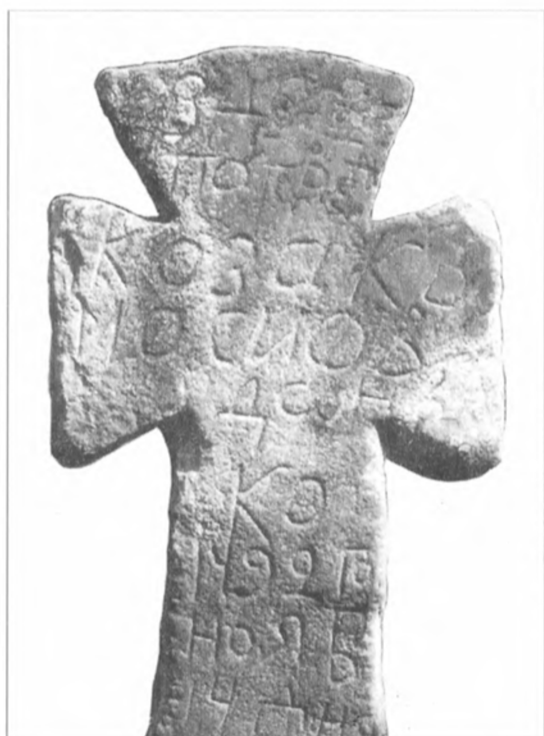

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Сергій Сегеда

ГЕТЬМАНСЬКІ МОГИЛИ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2009

ББК 63.3(4УКР)4
С28

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Серію засновано у 2006 році

Рецензенти:
Юрій Мицик — доктор історичних наук, професор
Віталій Щербак — доктор історичних наук, професор

Сегеда, С. П.
С28 Гетьманські могили / Сергій Сегеда. — К.: Наш час, 2009. — 440 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-1530-45-3
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

«Згадайте праведних гетьманів: Де їх могили?» — із сумом і гіркотою запитував себе та сучасників Тарас Шевченко на сторінках поеми «Гайдамаки». Справді — де? Чи збереглося місце останнього спочинку славетного гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного? Які таємниці криються довкола поховання Богдана Хмельницького — очільника Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років? Як сталося, що гетьман Петро Дорошенко був похований у далекому Підмосков'ї? Де упокоївся Іван Мазепа і чи збереглася його могила? Чому життєвий шлях останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського завершився на похмурих Соловках?

Це далеко не повний перелік запитань, відповіді на які читач знайде на сторінках нашої книги. Оповіді про місцезнаходження та долю поховань визначних державних, військових і культурних діячів ведуться на тлі бурхливих подій української історії.

Видання призначене для широкого кола читачів, які цікавляться історичним минулим України.

ББК 63.3(4УКР)4

ISBN 978-966-1530-45-3
ISBN 966-8174-12-7 (серія)

ЗМІСТ

Вступ

Близько 514 року до н. е. величезне військо перського царя Дарія, переправившись через Дунай, вирушило в напрямку скіфських кочовиськ Північного Надчорномор'я. Так розпочалася скіфсько-перська війна, детально описана Геродотом у четвертій книзі його історій, що має назву «Мельпомена». Уникаючи відкритого бою, скіфське військо на чолі з царями Іданфірсом і Скопасісом заманило ворога вглиб своєї країни, спалюючи за собою траву і знищуючи криниці та джерела. Розлючений Дарій, який вважав себе володарем світу, послав до Іданфірса вершника з наказом, щоб той або підкорився, або прийняв відкритий бій. Але скіфський вождь так відповів володареві могутньої імперії: «О Персе! Отакі в нас справи: я й до цього часу нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому, ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді

ви побачите, чи будемо ми воювати заради наших могил, чи ні»[1]. Отже, єдиною причиною, що могла б змусити скіфів вступити в нерівний бій із військом Дарія, було паплюження могил їхніх царів, похованих під високими курганними насипами. Відповідь Іданфірса дуже символічна: люди завжди шанували могили своїх предків, міфічних богатирів, реальних історичних осіб, мудреців, жерців, учених, митців. Завдяки таким похованням стародавні племена і сучасні народи, більшість яких почала формуватися в добу Середньовіччя, зберігали свою самобутність, обстоювали традиції предків, захищали святині. У минулому, та й у новітні часи, люди споруджували пращурам величні пантеони: піраміди, кургани, меморіальні комплекси, мавзолеї — або принаймні встановлювали пам'ятні знаки. Вороги добре знали: знищивши ці символи, можна позбавити народ історичної пам'яті, перетворити його на юрбу манкуртів — людей без роду і племені, сліпих виконавців чужої волі.

Власне, цим і пояснюється те, що в Україні майже не залишилося могил її визначних державних, військових і культурних діячів. Як зойк душі, тужливий, рвучкий звук кобзи звучать слова Тараса Шевченка на сторінках поеми «Гайдамаки», яку він написав під враженням оповідей свого діда і прочитаних книг про історію України:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкові? нема!
Живого й мертвого спалили.

[1] Геродот (Геродота турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами») / АН України. Ін-т археології. Ін-т укр. археографії; Пер., передм. і прим. А. Білецького. — К., 1993. — С. 209.

Справді, гетьманів часто спочатку знищували фізично, потім плюндрували, грабували й оскверняли їхні могили і зрештою прагнули вивітрити навіть пам'ять про них, оголошуючи їх зрадниками, кривоприсяжниками, ворогами власної батьківщини. Цієї блюзнірської традиції, започаткованої за часів російського царизму, брутально і послідовно дотримувалася радянська влада, її й досі ревно обстоюють ті, хто накидає українському суспільству думку про необхідність збереження «спільної історії» з руйнівниками гетьманських могил і неприпустимість перегляду того варіанта історії України, який був нав'язаний імперським центром. Вірус бездержавності, що його старанно прищеплювали українському народові впродовж століть, навіть після проголошення незалежності не дозволяє дати належну відсіч організаторам спорудження монументів російській цариці Катерині II, указами якої було знищено інститут гетьманства, зруйновано Запорозьку Січ і запроваджено кріпосництво в Україні. Цей вірус досі не дає змоги знести пам'ятники організаторам голодомору і, навпаки, встановити монументи героям — борцям за кращу долю своєї батьківщини, які свідомо відмовлялися від радощів життя і самого буття, щоб визволити свій народ із чужинських кайданів.

Щє на світанку незалежності нашої держави Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих запропонувало створити в Києві Пантеон національної слави України, де були б увіковічені кращі сини нашого народу, могили яких розкидані по цілому світу.

Створення Пантеону — надзвичайно копітка і відповідальна справа, якій повинна передувати велика пошукова і науково-дослідна робота. Знаю: в деяких випадках окреслити місцезнаходження могил визначних діячів української історії буде дуже складно, в інших — просто неможливо. Однак їх усе ж треба шукати, крихта за крихтою збираючи відомості в історичних документах, що зберігаються здебільшого в архівах іноземних держав, літописних

й історичних творах, народних переказах і легендах, за якими завжди криється часточка правди.

І така пошукова робота ведеться. Парадоксально, але факт: нині цією державницькою справою займаються здебільшого громадські організації, ентузіасти, люди, небайдужі до власної історії. З року в рік накопичуються нові дані про місцезнаходження і долю поховань визначних діячів минулого, завдяки яким наприкінці XX ст. мрія про незалежність України стала реальністю.

Саме про це і йдеться у книжці «Гетьманські могили», де я прагнув у міру можливості узагальнити інформацію, що стосується особливої категорії символів державності України — могил її славетних синів. Звісно, охопити увесь фактаж неможливо, та й архіви досі зберігають свої таємниці. Сподіваюся, що видання стане поштовхом для нових пошуків у цій царині. Щиро дякую всім своїм попередникам — професійним історикам, краєзнавцям, членам громадських організацій, без самовідданої праці яких поява запропонованого видання була б неможливою. Особливу подяку за консультації, поради і допомогу в пошуках джерел висловлюю Владиславу Грибовському, Володимиру Ленченку, Юрію Лукомському, Володимиру Ромашку, Василеві Рудому, Олені Титовій, Тарасові Чухлібу, Миколі Шекіру.

Назва книги дещо умовна: її перший розділ присвячено могилам кількох визначних особистостей Київської Русі. Це вмотивовано тим, що козацькому періоду вітчизняної історії передувала княжа доба — важливий етап етнічних і державотворчих процесів. Нерозривний зв'язок між княжою і козацькою добою ще на початку XVII ст. усвідомили ідеологи еліти новонародженого стану — козацтва, яке тоді остаточно перебрало на себе захист національних інтересів і релігійних потреб українського народу.

З іншого боку, в книзі не йдеться або лише побіжно згадано про могили гетьманів Дмитра Вишневецького, страченого у Стамбулі;

Северина Наливайка, закатованого у Варшаві; Юрія Хмельницького, якого, за однією з версій, поховано на Мальті; Івана Самойловича, засланого до сибірського міста Тобольськ; Пилипа Орлика, котрий помер у колишній столиці Молдови — місті Ясси, тощо. Це пояснюється тим, що місцезнаходження могил цих і багатьох інших козацьких зверхників поки що породжує більше запитань, аніж відповідей. Глибоко переконаний, що з плином часу таких відповідей буде значно більше, ніж сьогодні.

Цю книжку я присвячую Іванові Сеґеді — козаку Шупківської сотні Черкаського полку, прізвище якого було внесене до сорокатисячного реєстру, затвердженого 1649 року після битви під Зборовом, де військо гетьмана Богдана Хмельницького завдало поразки армії польського короля Яна II Казимира, але внаслідок зради своїх ненадійних союзників не змогло сповна скористатися плодами перемоги. Чим козак заслужив таку честь — не знаю, його подальша доля мені також невідома. Але я пишаюся тим, що ношу прізвище лицаря, який у скрутну хвилину зі зброєю в руках захищав власну гідність, віру своїх предків і свою батьківщину.

Розділ 1

Доба Київської Русі

Нестор Літописець

Чернець Києво-Печерського монастиря преподобний Нестор... Визначний представник давньоруської культури, талановитий письменник кінця XI — початку XII ст., автор і упорядник яскравої пам'ятки давньоруського літописання — «Повісті минулих літ», що «...увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, але й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури»[1]. Нестор не був державним, військовим чи політичним діячем, але його роль в історії нашого народу важко переоцінити: він був патріотом своєї Батьківщини, з-під його пера вийшли рядки, які увіковічили героїзм будівничих Русі-України, прославляли людські чесноти й засуджували вчинки, що суперечили принципам християнської моралі.

«Повість минулих літ» ґрунтується на літописному зводі 1093 року, створеному в Печерському монастирі. Працюючи над новою редакцією твору, Нестор істотно доповнив і поглибив його, використавши матеріали з архіву великого київського князя Святополка Ізяславовича, де зберігалися державні документи, легендарну книгозбірню Ярослава Мудрого, що знаходилася в одному з приміщень Софійського собору, народні перекази й легенди про найдавніші

[1] *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К.: Київська академія євробізнесу, 1994. — С. 29.

Загальний вигляд лаври

сторінки історії Києва і Київської Русі, свідчення сучасників, які брали безпосередню участь у політичному житті країни. Літописний звід, створений Нестором, охоплює величезний історичний період, що розпочинається першими згадками про слов'ян і завершується подіями 1113 року, коли Літописець завершив свою титанічну працю. Пізніші списки «Повісті минулих літ» і досі залишаються головним джерелом відомостей з історії Київської Русі.

Більшість дослідників вважає, що майбутній літописець народився 1056 року в Києві, де й минуло все його життя. Сімнадцятирічним юнаком він прийшов до Києво-Печерського монастиря, прийняв постриг і був висвячений на диякона за ігуменства Стефана (1074–1075).

Сенсом Несторового життя була книжна справа. Крім нової редакції «Повісті минулих літ», його перу належать також «Читання

Нестор Літописець. *Гравюра Л. Тарасевича. 1702 р.*

про житіє і погублення блаженних страстотерпців Бориса і Гліба» та «Житіє преподобного Теодосія Печерського», що стало літературним шедевром й увійшло до однієї з найвизначніших пам'яток давньоруського письменства — «Києво-Печерського патерика», найдавніша редакція якого була створена у другій половині XIII ст. У 1643 році київський митрополит Петро Могила вніс ім'я Нестора до «Канону печерським святим», що згодом набув значення офіційного церковного документа, на основі якого вшановувалися угодники українських святинь, надто лаврські ченці.

Після смерті Нестора було поховано у крипті однієї з галерей чи не найдавнішої частини Ближніх печер, де, за спостереженнями історика Ірини Жиленко, знаходяться могили засновника монастиря преподобного Антонія Печерського й інших визначних особистостей, які ще за життя користувалися особливою пошаною братії Києво-Печерського монастиря, а саме: лікарів Агапіта й Даміана, художників Аліпія і Григорія, Никона Великого, дванадцяти греків-будівничих і декількох затвірників. Тут також поховані ті ченці монастиря, які зазнали страждань або були вбиті за свої погляди — мученики і сповідники Кукша, Євстрахій, Никон Сухий. Усі ці поховання датуються кінцем XI — початком XIII ст. Аналізуючи ситуацію, Ірина Жиленко зауважує: «...можна припустити, що тут, на території ще діючого в той час підземного монастиря, було створено своєрідний пантеон особливо заслужених ченців обителі»[2].

Найдавнішу згадку про гробницю Нестора Літописця містить книга Афанасія Кальнофойського «Тератургіма», яка вийшла друком польською мовою у друкарні Києво-Печерської лаври 1638 року. Майже через два століття — 1826 року — над гробницею було прикріплено мідну позолочену меморіальну дошку, виготовлену коштом Товариства історії та російських старожитностей при

[2] *Жиленко І. В.* Історія печер Києво-Печерської лаври // Дива печер лаврських / І. Жиленко, Є. Кабанець, Т. Решетникова та ін. — К.: КМ Academia, 1997. — С. 23.

Нестор Літописець. *Скульптурний портрет М. Антокольського. 1889 р.*

Нестор Літописець.
Картина В. Васнецова

Московському університеті як дар монастирю. На тильній стороні аркосолію, де лежать мощі преподобного Нестора, знаходиться вікно, в раму якого вмонтовано лист із молитвою Божому угоднику. За цим вікном розпочинається відкрите вже в наш час відгалуження печер, що має назву «Несторового приділа», де під час досліджень 1978–1979 рр. над однією із крипт було виявлено давньоруське графіті, датоване 1150 роком.

Образ преподобного Нестора Літописця здавна привертав увагу митців. Починаючи з XVII ст. вони створили цілу галерею виразних графічних, скульптурних і живописних зображень цієї визначної історичної особистості. На дереворіті гравірувальника Києво-Печерської лаври Іслі, вміщеному в «Патерику Печерському» (1661), Літописець зображений на повний зріст із розгорнутим сувоєм у руках. Інакше відтворив образ Нестора український гравірувальник кінця XVII — початку XVIII ст. Леонтій Тарасевич: він сидить за робочим столом і ніби вдивляється в майбутнє. Блискучий скульптурний портрет Нестора Літописця, який уособлює глибину думки, творчу наснагу і напружену щоденну працю, створив у 1889 році російський скульптор Марк Антокольський. Живописний образ визначного діяча давньоруської культури належить перу російського художника Віктора Васнецова. Збереглася

Пам'ятник Нестору Літописцю поблизу Києво-Печерської лаври

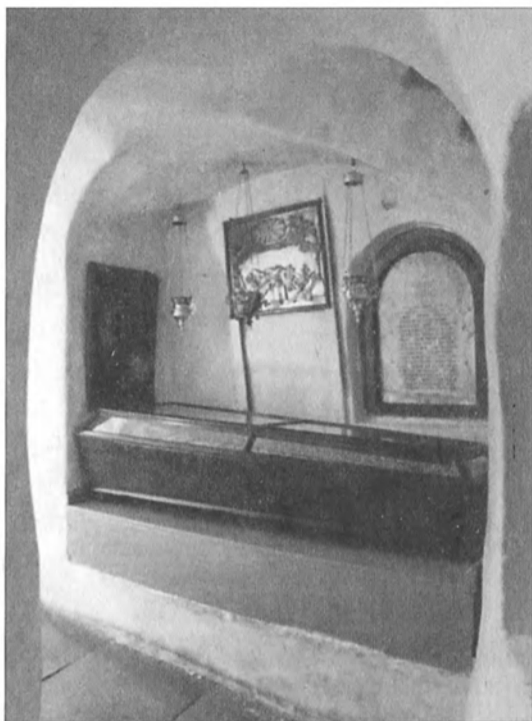

Гробниця Нестора Літописця у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври

також галерея зображень преподобного Нестора на монументальних розписах храмів Києво-Печерської і Почаївської лавр, церкви Спаса на Берестові і Володимирського собору у Києві тощо. Уже після проголошення незалежності України у скверику поблизу Києво-Печерської лаври було встановлено пам'ятник Нестору Літописцю.

Протягом 1977–1978 рр. у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври проводилися охоронно-археологічні та ремонтно-реставраційні роботи. Гробницю Нестора тимчасово перенесли з підземної ніші

Скульптурний портрет Нестора Літописця, виконаний за результатами дослідження мощей подвижника

у приміщення виставки історії лаврських печер, що дало змогу детально обстежити скелет і здійснити антропологічні обміри. Керівником досліджень, участь в яких брав і автор цієї книжки, була Єлизавета Данилова — відомий київський учений-антрополог, висококваліфікований фахівець у царині морфології людини з великим досвідом польового хірурга, набутим у роки Другої світової війни. Саме тоді виник задум створити антропологічний портрет Нестора Літописця.

За підсумками проведеного дослідження було з'ясовано, що у гробниці похований літній чоловік (близько 60–65 років), в якого залишилося тільки п'ять зубів: решту він втратив значно раніше внаслідок захворювання пародонтозом. Автор «Повісті минулих літ» і літературних праць богословського змісту мав астенічну конституцію (тобто був худорлявим) і не дуже розвинуту мускулатуру, оскільки спосіб життя, який він вів, не потребував значних фізичних навантажень. Зріст Літописця, за розрахунками на підставі довжини кісток його рук і ніг, становив близько 165 см, що відповідає середній довжині тіла населення Середньої Наддніпрянщини в добу Київської Русі. Цікаво, що деякі морфологічні особливості скелета, за визначенням Єлизавети Данилової, свідчать про підвищене функціональне навантаження великого пальця правої руки і звичну позу — сидіння з дещо нахиленим вперед тулубом[3]. Названі особливості пов'язані з тим, що Несторові доводилося проводити багато часу за столом, постійно навантажуючи великий палець під час писання. Це й не дивно — таким був спосіб життя літописця і письменника.

Антропологічні дослідження показали, що преподобний Нестор мав високий і опуклий лоб, доволі широке та низьке виразне обличчя зі спокійними рисами. Такі ознаки були властиві багатьом людям, які в давньоруський час жили на теренах Середньої Наддніпрянщини. Це засвідчили поміри черепів, виявлених археологами в могильниках XI–XIII ст. Швидше за все, автор «Повісті минулих літ» походив саме з цього регіону.

Наведені ознаки лягли в основу двох документальних портретів Нестора Літописця — графічного, створеного Єлизаветою Даниловою, та об'ємного скульптурного, виконаного московським кримі-

[3] *Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П.* Нестор-літописець — антропологічна характеристика // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 8.

налістом Сергієм Нікітіним, який засвоював методику антропологічної реконструкції в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнології та антропології Російської академії наук. Скульптурний портрет Нестора Літописця нині зберігається в Києво-Печерській лаврі, де «батько вітчизняної історії» натхненно трудився над новою редакцією літопису — неоціненного джерела інформації про діяння наших предків, їхні здобутки і перемоги, невдачі та поразки, світогляд, уявлення про світобудову і справедливість.

Ярослав Мудрий

Князь Ярослав Мудрий (978?–1054), син хрестителя Русі Володимира Великого — один із найвидатніших державних діячів Київської Русі. 1019 року він посів великокнязівський престол, а з 1036 року і до кінця життя «бысть самовластец Рустєй земли». Ярослав Мудрий значно розширив і зміцнив кордони своєї держави, засновував нові міста: Юр'єв на західному березі Чудського озера, Ярославль у Поволжі, «городи» на Росі тощо, вів успішну боротьбу з печенізькими ордами, набіги яких знекровлювали Руську землю. Завдавши їм нищівної поразки під стінами своєї столиці, князь розгорнув у ній небачене досі будівництво. Так, за час його правління площа Києва зросла у сім разів, сягнувши 70 гектарів, тут з'явилися нові величні споруди, які вражали сучасників своєю урочистою красою й довершеністю: Софійський собор, монастирі Святої Ірини та Георгія Побідоносця. «Місто Ярослава» оточували грандіозні земляні вали висотою близько 14 м і рови завширшки 13–18 м, що їх у разі потреби заповнювали водою. Парадний в'їзд до столиці Русі прикрашали Золоті ворота, над якими сяяла позолочена баня церкви Благовіщення.

Ярослав Мудрий постійно дбав про зміцнення міжнародного становища Київської Русі, вдаючись до кроків, традиційних для всіх

Собор Святої Софії в XI ст. *Реконструкція Ю. Асеєва*

часів і народів, а саме: встановлення родинних зв'язків з іншими правлячими династіями. Після смерті першої дружини Анни він одружився з Інгігердою (Іриною) — донькою норвезького короля Олафа Скетконунга, яка народила йому шістьох синів — Володимира, Ізяслава, Святослава, Всеволода, Ігоря, В'ячеслава і трьох доньок — Єлизавету, Анну й Анастасію. Ізяслав одружився на сестрі польського короля Казимира II, Святослав — спочатку на візантійській принцесі, а потім — на сестрі Трірського єпископа Бурхарта, Всеволод — на візантійській принцесі з дому Костянтина IX Мономаха. Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гаральда Сміливого, а після його загибелі — данського короля Свена II, Анна взяла шлюб із французьким королем Генріхом II Капетінгом, Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андраша І. «Тесть Європи» — так називали князя Ярослава Мудрого його сучасники.

Продовжуючи державотворчу політику свого батька, князь Ярослав здійснив те, що не вдавалося його попередникам, а саме: створив першу на Русі збірку законів феодального права — «Руську

Золоті ворота у Києві. *Сучасне фото*

правду», або «Правду Ярослава». Він сприяв тому, щоб на київській митрополичій кафедрі вперше в історії церкви 1051 року було затверджено митрополита-«русина» — Іларіона. Тоді ж було засновано Києво-Печерську лавру — визначний просвітницький і культурний осередок Русі-України. А ще князь Ярослав започаткував мережу шкіл і бібліотек, пошуки однієї з яких — легендарної книгозбірні Софії Київської — досі бентежать уяву щирих і часом наївних поцінувачів старожитностей[4].

Законотворча і культурно-просвітницька діяльність князя Ярослава дала підстави давньоруським літописцям назвати його «Мудрим». Не «Завойовником», не «Великим» чи, скажімо, «Довгоруким», а саме «Мудрим».

[4] Детально про це: *Толочко П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — 216 с.

Заснування першої бібліотеки у Києві. *Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.*

Особливу схвальність автора «Літопису Руського» викликала любов Ярослава до книжної справи: «І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хтонебудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині від учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мужність бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт

Анна Ярославна — донька князя Ярослава Мудрого, королева Франції

увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина»[5].

Згідно з літописними свідченнями, Ярослав був похований у стінах власного дітища — Софійського собору: «Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою Богові місяця лютого у двадцятий день, в суботу першої неділі посту, в святого Федора Тірона день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свойого, положив на сани, і повезли його до Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість»[6]. Цікаво, що на стовпі центральної нави Софійського собору зберігся напис-графіті, який повідомляє про смерть князя Ярослава Мудрого, називаючи його «царем»: «В [лето] 6562 месяца феврари в 20-е успение царя нашего»[7].

«Рака мармурова» — саркофаг, що дивом уцілів і зберігся до наших днів неушкодженим, нині знаходиться в лівому боковому Володимирському вівтарі Софійського собору. Його довжина — 2,36 м, ширина — 1,22 м, висота — 1,8 м, вага — близько 6 т. Зовні гробниця Ярослава, що складається з двох частин — скрині та віка, висічених із суцільних брил мармуру, нагадує будинок із двосхилим

[5] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 89.

[6] Там само. — С. 99.

[7] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. — К., 1966. — С. 42.

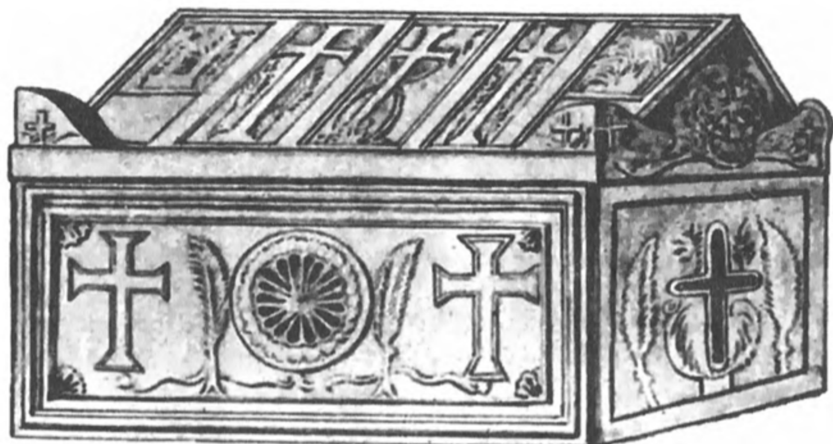

Саркофаг Ярослава Мудрого.
Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651 р.

дахом. Її поверхня, за винятком південної площини, оздоблена майстерно виконаним художнім різьбленням давньохристиянського символічного характеру: складною композицією з виноградної лози, хрестів, зображень риб і птахів, кипарисів, пальмового листя.

На думку відомого українського мистецтвознавця Миколи Макаренка, нижня частина саркофага була виготовлена в Малій Азії не пізніше VI ст. н. е. на замовлення якоїсь багатої людини. Інші дослідники вважають, що гробницю виготовили близько другої половини IX — початку XI ст. візантійські майстри.

Кияни ніколи не забували місце поховання князя, про що свідчить щоденниковий запис австрійського дипломата Еріха Лясоти, який 1594 року за дорученням імператора Рудольфа II прямував на Січ із важливою дипломатичною місією — залучити козаків-запорожців на військову службу для участі у війні з Туреччиною. Відвідавши на шляху до дніпровських порогів Київ, він залишив у своєму щоденнику такий запис: «А ще у каплиці у труні з чудового

Саркофаг Ярослава Мудрого з розкритим віком. *Фото 1964 р.*

Кісткові рештки людей у саркофазі
Ярослава Мудрого. *Фото 1936 р.*

алебастру лежить князь Ярослав, син Володимира, разом зі своєю дружиною. Гробниця висотою в людський зріст, і ще досі не зруйнована, перебуває у майже первинному вигляді».

Місце поховання князя вабило не лише мандрівників, а й ворогів, які сподівалися знайти там якісь цінні речі. Розповідаючи про штурм Києва ордами Батия, літописець зауважував: «...взяша же татарове градъ Киевъ месяца (грудня) в 6 день... и святую Софью разграбиша и монастыри вси...». Очевидно, саме тоді було вперше пограбовано саркофаг Ярослава, адже нападники добре знали, що в князівських гробницях можна знайти дуже цінні речі: меч, діадему, золоту гривну тощо. Можливо, саркофаг осквернили пізніше. Наприклад, 1 вересня 1482 року кримський хан Менглі-Гірей I, підбурюваний великим князем московським Іваном III, дощенту

Відбитки спин небіжчиків, похованих на днищі гробниці Ярослава Мудрого. *Фото 1964 р.*

спалив Київ, пограбував київські храми і на знак союзницької вірності надіслав до Москви золоту чашу та дискос (таріль) із Софійського собору[8].

1936 року після створення на території Софії Державного історико-культурного заповідника саркофаг вперше дослідили зсередини, відсунувши віко за допомогою домкрата. Комісія констатувала факт пограбування гробниці Ярослава: жодних цінних речей там не було. На дні саркофага виявили тільки досить безладне скупчення людських кісток, що, як зазначено в акті, належали чоловікові та жінці. Їхні черепи лежали поруч у західній частині саркофага.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 4: XIV–XVI віки. Відносини політичні. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 326.

Неподалік них знайдено також тім'яну та потиличну кістки дитячого черепа. Вміст саркофага було зафіксовано на фото.

Через три роки саркофаг відкрили вдруге. Спеціальна комісія, очолювана ленінградським антропологом Вульфом Гінзбургом, вилучила з нього кісткові рештки і відправила їх до Ленінграда, де вони перебували і під час блокади. У Київ ці рештки перевезли у другій половині 1950-х років. До 1964 року вони зберігалися у фондах Софійського заповідника, а потім їх знову поклали в саркофаг.

Анатомічне й рентгенологічне дослідження кісток, проведене ленінградськими вченими, показало, що вони належали двом особам — чоловікові 60–70 років і жінці 50–60 років. З огляду на це було зроблено такий висновок: у саркофазі справді поховано Ярослава Мудрого та, швидше за все, його дружину Інгігерду (Ірину) — доньку скандинавського конунга Олафа. Чому?

Густинський літопис початку XVII ст., складений у Густинському монастирі на історичній Полтавщині на основі давньоруських, візантійських, польських і литовських джерел, містить згадку про те, що Ярослав, син великого київського князя Володимира та полоцької княгині Рогнеди, в ранньому дитинстві хворів і довго не міг ходити. Через це він завжди перебував біля матері, яка потрапила в немилість чоловіка і була змушена повернутися у свою вотчину. 988 року Ярослав довідався від матері про те, що після його хрещення батько вирішив розлучитися з нею і побратися з візантійською царицею Анною. Вражений почутим, майбутній князь уперше став на ноги. «Ярослав, хром сий от чрєва матєрє своєя, іжє бє прі нєй сідя, єгда услиша сія словєса от матєрє своя, взблагодарі Бога о разумє і добром ізволєніі єя; і абє здрав бість і начат ходитиб досєлє нє ходив». За версією літописця, це сталося тоді, коли Ярославові виповнилося 10 років.

Зцілившись, Ярослав, однак, залишився кульгавим на все життя. Проте цей фізичний недуг не завадив князеві брати участь у військо-

вих походах (у молоді роки й у зрілому віці), про що свідчать літописні дані. Через кульгавість він, на відміну від свого батька Володимира, уникав велелюдних бенкетів і не любив полювати, надаючи перевагу більш спокійному й усамітненому заняттю — рибальству. Це, зокрема, ілюструє цікавий запис у «Хроніках Ґалла Аноніма» — літописному зводі, що охоплює історію Польщі від найдавніших часів до початку XII ст.: про вторгнення на Русь війська польського короля Болеслава Хороброго Ярославові повідомили саме тоді, коли він рибалив і, сидячи в човні, плюнув на великий і вказівний пальці, збираючись нанизати черв'яка на гачок[9]. Утім, автор «Хронік» — іноземець, який замолоду прибув до Польщі (очевидно, із Франції) і залишився там на все життя, міг вимислити цей епізод, щоб принизити «короля Русинів», як він називає Ярослава: в добу Середньовіччя вважали, що рибальство — заняття, не гідне лицаря.

Відомий радянський лікар-патологоанатом, ленінградець Дмитро Рохлін, який обстежив чоловічий скелет із саркофага Ярослава Мудрого, дійшов висновку про те, що на ньому є сліди вродженого підвивиху правого тазостегнового суглоба. У зрілому віці з Ярославом сталася ще одна неприємність — перелом обох кісток гомілки і крововилив у колінний суглоб правої ноги. Людина з такими вродженими і набутими ушкодженнями все життя була кульгавою, і це не дає жодних підстав сумніватися в автентичності виявлених кісткових решток. Вони, безперечно, належали князеві Ярославу Мудрому.

Однак хвороба, спричинена підвивихом тазостегнового суглоба, не могла тривати десять років, як ідеться в літописі. Це визнав сам Дмитро Рохлін. Прагнучи якось прояснити ситуацію, він висунув гіпотезу про те, що захворювання виникло за 2–3 роки до зцілення

[9] *Gall Anonim.* Kronika polska / Przeklad — Roman Grodiecki, wstęp i opracowanie — Marian Plezia. — Wrocław: Ossolineum-DeAGOSTINI, 2003. — P. 22.

Відбитки матерії на днищі саркофага Ярослава Мудрого. *Фото 1964 р.*

сина Володимира та Рогнеди, і запропонував переглянути дату народження князя, зафіксовану в літописних джерелах.

Цю гіпотезу сучасний український вчений Сергій Горбенко вважає помилковою. Після консультацій із провідним фахівцем у царині дитячої травматології та ортопедії полтавцем А. Родиком він дійшов висновку про те, що основною причиною кульгавості Ярослава Мудрого був спадковий недуг, який у фаховій літературі називається хворобою Пертеса (Легга–Кальве–Пертеса). Початкова фаза цього вродженого недугу, що спричинює деформацію головки і шийки стегнової кістки, припадає на період від шести місяців до

Ярослав Мудрий. *Скульптурна реконструкція М. Герасимова*

десяти років життя людини. У цей час дитина страждає болями в тазостегновому суглобі, кульгає, а іноді повністю втрачає здатність ходити. На думку Сергія Горбенка, перебіг початкової стадії недугу Ярослава Мудрого, зафіксований у літописному джерелі, повністю відповідає клінічним проявам ранньої стадії хвороби Пертеса[10].

Цікаво, що анатомічне дослідження Ярославового скелета підтвердило літописні розповіді про те, що він особисто на чолі своєї дружини впродовж багатьох років брав участь у численних військових походах. За висновком Дмитра Рохліна, князь, мабуть, добре володів мечем. Опосередковано про це свідчать зміни в будові суглобів і кісток, пов'язані з навантаженнями під час застосування цього різновиду холодної зброї[11].

У квітні 1964 року кісткові рештки Ярослава Мудрого після тривалих мандрів і скніння в запасниках Софійського собору знову помістили до саркофага. За допомогою спеціальних важелів його віко вагою близько 2 т відсунули на 70 см, що дало змогу тендітній співробітниці заповідника проникнути всередину саркофага й очистити його від бруду. Коли днище гробниці було протерте від пилу, на ньому чітко проступили два червоно-бурих півкола, розташованих поруч. Це були відбитки спин двох небіжчиків, тіла яких під час поховання поклали на шар вапнякового розчину, що ним вирівнювали днище саркофага. Розчин був ще трохи вологим, і до нього прилипли часточки тонкої червоної тканини, якою були обгорнуті тіла небіжчиків або, можливо, застелене днище саркофага. Судячи з розмірів відбитків, один із покійників був вищим за іншого.

Ці спостереження значно доповнили наявну на той час інформацію. Цікаво, що на рівні шиї князя на вапні відбилися сліди застібки

[10] Див.: *Горбенко С. О.* Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 1996. — С. 70–71.

[11] *Рохлин Д. Г.* Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологические изменения). — М.; Ленинград: Наука, 1965. — С. 260.

гривни, одягнутої під час поховального обряду, а біля голови княгині можна помітити довгий і вузький відбиток складки матерії — мабуть, давньоруського головного убору — плата-убруса[12].

Антропологічні спостереження свідчать про те, що у зовнішності Ярослава Мудрого поєднуються риси північного типу, властивого населенню Скандинавії та прилеглих до неї територій, а також ознаки, притаманні слов'янам Подніпров'я. Князь був людиною досить високого зросту — близько 172–175 см, із середнім за висотою обличчям, різко випнутим носом дещо хвилястої форми і, як зауважив російський радянський антрополог Михайло Герасимов, «з тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Усі названі риси лягли в основу документального портрета князя Ярослава, створеного цим ученим на підставі методу антропологічної реконструкції.

Метод Михайла Герасимова ґрунтується на взаємозв'язку між будовою кісток черепа і розвитком м'яких тканин обличчя людини, між якими простежується досить чітка залежність. Він передбачає кілька етапів: реставрацію черепа, що здебільшого буває частково зруйнованим; проведення краніометричних вимірювань і детальний опис краніоскопічних особливостей; виготовлення гіпсової копії черепа та відтворення на ній м'яких тканин обличчя (жувальних м'язів і гребенів), що здійснюють за допомогою спеціальної мастики. Завершальним етапом цього процесу є створення скульптурного зображення. Вчений, який прагне оволодіти методом антропологічної реконструкції, мусить ґрунтовно знати морфологію людини і мати талант митця.

Михайло Герасимов, який за написану ним книгу з основ антропологічної реконструкції «Основы восстановления лица по черепу» став лауреатом Сталінської премії СРСР (після смерті Йосипа Сталіна її незабаром перейменували в Державну), передав свій досвід

[12] Детально про це: *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 111–112.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

співробітникам лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнології та антропології РАН, прізвища яких зустрічатимуться на сторінках цієї книжки — Галині Лебединській, Лілії Веселовській та іншим.

Скульптурний антропологічний портрет Ярослава Мудрого, створений Михайлом Герасимовим, швидко прижився на сторінках шкільних підручників з історії СРСР і після проголошення незалежності нашої держави поступово перекочував звідтіля в підручники з історії України. Однак він сподобався не всім. Деякі активісти відомої «культурно-просвітницької» організації «Пам'ять», що в «епоху застою» не давала всохнути корінню російського шовінізму, хотіли б бачити князя Ярослава широколицим кряжистим богатирем на кшталт билинного Іллі Муромця, що однією рукою тримає меча, яким успішно побиває ворогів, а другою — перо, котрим так само старанно і вдало створює перші законодавчі акти «великой России». Близькими за духом, хоча й ідейно протилежними мотивами, керувалися і творці пам'ятника Ярославу Мудрому, що його напередодні візиту колишнього президента Росії Бориса Єльцина поспішно встановили у Києві поблизу Золотих воріт. Наш скульптурний Ярослав, неприродно відставивши ногу, зовні дуже нагадує сумного козацького ватага, переодягнутого у князівський одяг києворуської доби. Сумного, бо, повернувшись із вдалого походу на бусурманів, він із жалем довідався про те, що тим часом їхні союзники-ординці спалили його улюблену церкву, макет якої ватаг тримає у руці.

Загалом перший крок у дослідженні саркофага князя Ярослава Мудрого зроблено, хоча чимало питань досі залишаються нез'ясованими. Відповіді на них можна отримати, застосувавши найновіші молекулярно-генні методи (аналіз складу ДНК і наявності амінокислот). Це, зрештою, дасть можливість остаточно визначити стать і вік людини, кісткові рештки якої виявлено поруч

Процедура відкриття саркофага. *11 вересня 2009 р.*

зі скелетом князя (в сучасній літературі можна знайти твердження, що вони належать не дружині Ярослава, а його сину Всеволоду). На підставі новітніх методик ідентифікації кісткових решток можна розпочати пошук могил дочок князя Ярослава, що, за даними писемних джерел, знаходяться у Франції та, можливо, Німеччині й Угорщині. Крім того, сучасні методи комп'ютерної графіки, що широко увійшли у практику судовомедичної експертизи, дозволяють уточнити окремі риси антропологічного портрета Ярослава Мудрого і дати аргументовану відповідь на запитання про те, хто ж усе-таки мав рацію: Михайло Герасимов чи його критики.

11 вересня 2009 року саркофаг у присутності представників мас-медіа відкрили знову. У ньому виявили невеличку дерев'яну труну-коробку, гіпсову табличку з написом про належність поховання князеві Ярославу Мудрому, скляну колбу з трьома актами про попередні відкриття саркофага, по одному примірнику газет «Правда», «Известия» і «Комсомольская правда», датованих 1964 роком, кілька монеток.

Наступного дня члени наукової комісії з вивчення поховання князя Ярослава Мудрого, до якої увійшов і автор цієї книжки, з хви-

люванням відкрили дерев'яну труну-коробку. Присутніх очікували дві несподіванки: приємна, адже всупереч побоюванням кістяк князя зберігся неушкодженим, що дасть змогу виконати основну частину програми запланованого дослідження; і неприємна, оскільки тлінних решток другої людини, також похованої у саркофазі Ярослава Мудрого, в труні не було. Отже, питання про те, кому вони належали, як і раніше, залишається відкритим. Натомість виникають інші: чи повернувся другий кістяк із Ленінграда після Другої світової війни; якщо не повернувся, то чому так сталося; де він знаходиться нині; чому в архіві Національного заповідника «Софійський собор» немає жодних офіційних документів, які могли б пролити світло на цю ситуацію?

Тож до колишніх таємниць саркофага князя Ярослава Мудрого додалися нові.

Ярослав Осмомисл

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях[13].

Галицький князь Ярослав, син Володимирка Володаревича, був одним із тих князів Київської Русі, діяльність яких надзвичайно високо оцінювали сучасники. Автор високохудожньої пам'ятки давньоруської літератури XII ст. «Слово о полку Ігоревім» назвав його «Осмомислом». На думку відомого російського історика початку

[13] Слово про Ігорів похід / Пер. на укр. мову М. Рильський // Слово про Ігорів похід. Слово о полку Игоревє. Слова аб палку Іаравым (переклади). — К.: Дніпро, 1977. — С. 21.

Князь Ярослав Осмомисл. *Художня реконструкція М. Фігеля*

XIX ст. Миколи Карамзіна — автора дванадцятитомної «Истории государства российского», — це означає, що розум Ярослава відповідав розумові відразу восьми осіб («в том смысле, что его один ум заменял восемь умов»). Інакше пояснював походження прізвиська «Осмомисл» визначний український філолог XIX ст. Олександр Потебня, який пов'язував його з багатогранною діяльністю князя, котрий, за версією науковця, одночасно мав вісім мислів, вісім турбот. Так чи інакше, більшість дослідників вважали, що Ярослав був мудрим і розважливим правителем. Саме таку характеристику дав йому літописець, слова якого навів Василь Татіщев — автор першого ґрунтовного дослідження з історії Росії, написаного у XVIII ст.: «З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок

Територія княжого Галича *(за Ярославом Пастернаком)*

[своєї] землі і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи [його], безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були умілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна у всьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те багато іноземців у нього служили. Навчений був мов, багато книг читав, у церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи і навчаючи, зловір'я виправляв, а мудрості і правдивої віри

навчав і вчити спонукав. Монахів же і їхні прибутки призначав для навчання дітей»[14]. Ця характеристика загалом відповідає дійсності: Ярослав Осмомисл, за рідкісними випадками, особисто не брав участі у військових походах, але мав потужне військо, яким керували вправні воєводи; сприяв розвитку сільського господарства і ремесла, що досягли в Галицькому князівстві високого рівня розвитку; був природженим дипломатом, уміючи залагоджувати конфлікти зі своїми сусідами; знав багато мов (грецьку, німецьку, угорську, польську, латину, литовську, половецьку); розумівся в тонкощах Святого Письма. Понад 30 років (із 1153-го по 1187-й) він був керманичем Галицького князівства, яке за часів його правління досягло небувалого розквіту[15].

Ярослав Осмомисл доклав також чимало зусиль до розбудови столиці свого князівства — Галича, який перетворився на великий торговельний і культурний центр Київської Русі. Тут виросли кам'яні церковні споруди, князівський палац, боярські двори, численні будівлі, де мешкали купці, ремісники і міщани. Місто займало величезну площу, що згодом спричинило значні труднощі, пов'язані з локалізацією його центральної частини.

Однак Ярослав Осмомисл не прожив свій вік безтурботно. У його житті було все: запекла боротьба за владу з іншими претендентами на галицький престол; негаразди із законною дружиною Ольгою — донькою засновника Москви Юрія Долгорукого, до якої чомусь не лежало його серце; болісна особиста драма, коли після бунту боярської опозиції було спалено на вогнищі кохану жінку князя Настаску з боярського роду Чарговичів; ворожнеча з власним сином тощо. Упродовж десятиліть Осмомислові довелося вести по-

[14] Цит. за Леонідом Махновцем, який переклав текст, наведений Василем Татіщевим, на українську мову: Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 345.

[15] Детально про це: *Толочко П. П.* Історичні портрети. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 241–268.

стійну виснажливу боротьбу не лише із зовнішніми ворогами, а й із внутрішніми супротивниками — боярами, позиції яких були особливо міцними у Східній Галичині. Історики пояснюють це тим, що боярський стан на західних рубежах Руської землі склався на основі місцевої родоплемінної знаті задовго до появи тут нової династії — відгалуження Рюриковичів.

1187 року Ярослава Осмомисла не стало. Ось як відгукнувся на цю сумну подію літописець: «Того ж року преставився галицький князь Ярослав, син Володимира, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці.

Був він князь мудрий, і красномовний, і богобійний, і побажаний в [усіх] землях, і славен військами, — бо де була йому обида [то] сам він не ходив полками своїми, а [посилав їх з воє]водами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедру роздавав, [їм] роздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре [про] них»[16].

За даними літописних джерел, Ярослава Осмомисла поховали у збудованому ним величному Успенському соборі, який прикрашав центральну частину Галича. Стіни храму, багато оздоблені фігурною та орнаментальною різьбою, було зведено з білого каменю. У XVI ст. їх залишки розібрали, використавши як будівельний матеріал для спорудження нової церкви.

Після смерті Ярослава Осмомисла Галич ще понад півстоліття залишався потужним економічним осередком, одним із найвеличніших міст Київської Русі. 1199 року він став столицею Галицько-Волинського князівства, де розміщувалася резиденція князя Романа Мстиславовича (1199–1205). Наприкінці 30-х років XIII ст. сюди повернувся його син Данило, якого ще підлітком вигнали з міста свавільні галицькі бояри. Однак він перебував тут недовго: 1241 року

[16] Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — С. 345.

Пам'ятник Данилу Галицькому в м. Галич. *Скульптор О. Пилєв*

під стінами Галича завирувала велелюдна татаро-монгольська орда хана Батия, яка незабаром взяла штурмом і сплюндрувала величне місто. Після цього Данило Галицький переніс свою столицю до міста Холм (нині Хелм на території Польщі). У грудні 1253 року він був коронований у місті Дорогочин, отримавши від Папи Римського Інокентія IV королівські регалії — вінець, скіпетр і корону. 1264 року Данило Галицький помер і був похований у Холмі в збудованій ним церкві Святої Богородиці. Могилу першого й останнього короля Русі-України поки що не знайдено.

Після падіння Галича переважну більшість церков, які прикрашали столицю Галицько-Волинського князівства, було зруйновано. Не оминув цієї долі й Успенський собор, остання згадка про який припадає на 1355 рік. На території міста, що швидко занепало, з плином часу сформувалося кілька нових населених пунктів. Його центральна частина, де згодом розміщувалася резиденція митрополита, отримала назву Крилос (нині це село в Галицькому районі Івано-Франківської області). Що ж до назви «Галич», то вона закріпилася за північними околицями сплюндрованого міста, де біля колишньої пристані й укріпленого двору боярина Судослава в XIV ст. була збудована потужна фортеця, довкола якої сформувалося нове місто[17]. Відстань між Крилосом і сучасним Галичем становить приблизно п'ять кілометрів.

З плином часу місце розташування величного Успенського собору, в якому поховали Ярослава Осмомисла, було призабуто: наприкінці XIX ст. його руїни шукали в місті Галичі, і в селі Залуква («Галич за Луквою», від назви річки Луква), і в Крилосі. Однак пошуки, що супроводжувались археологічними розкопками, тривалий час не давали бажаних результатів.

---

[17] *Пастернак Я.* Археологія України (Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами). — Торонто: Наук. тов-во ім. Шевченка, 1961. — С. 618.

Цю складну наукову проблему вдалося розв'язати визначному вітчизняному вченому Ярославові Пастернаку, який, вступивши до лав Української галицької армії, був активним учасником національно-визвольної боротьби українського народу на початку XX ст. У 1920 році науковця інтернували в Чехословаччині. За два роки Ярослав Пастернак вийшов із табору і продовжив свої археологічні студії, розпочаті ще у Львові, в празькому Карловому університеті. У цьому навчальному закладі ним опікувався визначний чеський славіст Любор Нідерле, за рекомендацією якого молодий талановитий дослідник кілька років поспіль керував археологічними розкопками в центральній частині Праги — Градчанах, де набув великого фахового досвіду.

1928 року на запрошення відомого західноукраїнського церковного і громадського діяча митрополита Андрея Шептицького Ярослав Пастернак повернувся до Львова, де очолив музей Наукового товариства ім. Шевченка — прообразу Української академії наук, створеного ще 1873 року. Через чотири роки він розпочав розкопки в південній частині Крилоської гори, звідкіля відкриваються чудесні краєвиди овіяної легендами і переказами галицької землі. Інтуїція і досвід не зрадили талановитого вченого: незабаром, як написав він в одній зі своїй книг, «...лопата робітника Данила Михальчука стукнула об щось тверде!» Цим «твердим» виявився масивний мур із тесаних блоків завтовшки майже два з половиною метра — перший фрагмент фундаменту Успенського собору, руїни якого так довго і безуспішно шукали інші дослідники.

Розкопки показали, що кафедральний собор княжого Галича за своїми розмірами майже не поступався головному православному храму Русі — величній Святій Софії «стольного града» Києва. Ось як емоційно розповів про це сам Ярослав Пастернак: «Доки довжина відкриваного муру не перевищувала ще ширини найбільших досі знаних церков княжого Галича, робота йшла нормальним ходом.

Фундамент кафедрального Успенського собору

Але як мур був уже понад 20 м завдовжки, усіх нас, заінтересованих розкопами, робітників і сторонніх людей, огорнуло зворушення, що ось зближається відповідь на частий між нами запит: який великий був старий собор? Зацікавлення посилювалось із кожним далі відкопаним метром муру. Між робітниками розгорілося змагання в роботі — хто перший проб'ється до рогу величавої будівлі. Та мур перейшов уже 30 метрів довжини і тим самим далеко перевершував величину всіх відомих нам церков Галицько-Волинського князівства. Отже, старий галицький Успенський собор як репрезентаційний столичний храм дорівнював, мабуть, Софіївському собору в Києві!

І це потвердилося. Галицький Успенський собор, як виявилося, був лише на півтора метра коротшим і стільки вужчим від київсько-

Саркофаг князя Ярослава Осмомисла, знайдений львівським археологом Ярославом Пастернаком під час розкопок Успенського собору

го Софіївського собору в його первісному заложенні»[18]. Незабаром над фундаментом святині спорудили дерев'яний навіс, що закривав його від дощу та снігу.

Наступного року Львів сколихнула нова сенсація: під підлогою західного притвору Успенського собору Ярослав Пастернак відшукав масивний саркофаг, виготовлений із одного блоку білого вапня-

[18] *Пастернак Я.* Старий Галич: Археолого-історичні досліди в 1850–1943 рр. — Краків; Львів: Друкарня Львівської академії наук, 1944. — С. 66.

ку і прикритий важким, трохи випуклим віком, витесаним із того самого матеріалу. На зовнішній поверхні саркофага не було жодного орнаменту чи напису. З цього дослідник зробив висновок про те, що він не призначався для публічного огляду.

Саркофаг пограбували ще в давнину: віко було розбите, а кісткові рештки небіжчика безсистемно розкидані на днищі гробниці. На думку Ярослава Пастернака, це зробили монголо-татарські нападники.

Неподалік саркофага було виявлено тлінні рештки дівчини чи молодої жінки 18–20 років, на чолі якої лишилися сліди чільця, гаптованого золотою ниткою. За головою небіжчиці лежали осколки склянки, виготовленої візантійськими майстрами з тонкого скла. Місцезнаходження цього поховання вказувало на те, що воно могло належати особі, котра займала високе соціальне становище. «Щодо похованої біля княжого саркофага молодої дівчини чи жінки доводиться сказати, — зазначив Ярослав Пастернак, — була це, напевно, визначна особа, коли її тільки одну поховали в галицькому соборі зі „златоглавом" візантійського походження на чолі і біля самого саркофага князя Осмомисла. Може, це була його донька, про яку до нас не дійшло ніякої літописної згадки.

З цього факту виходить ще одно: уже саме найближче сусідство похованої молодої дівчини-жінки зі саркофагом вказує безсумнівно на те, що в саркофазі похована світська особа — отже, князь, — а не духовна особа — єпископ»[19].

Висновок Ярослава Пастернака був однозначним: у саркофазі поховано фундатора храму, князя Ярослава Осмомисла.

Звістка про це відкриття сколихнула громадськість західноукраїнських теренів, які за Ризьким договором 1921 року ввійшли до складу Польщі. За спогадами сучасників, до Крилоса щодня

---

[19] Там само. — С. 140.

прибували сотні людей — вчені, ті, хто цікавився старожитностями, віруючі. На свята їх кількість збільшувалася до кількох тисяч, а на свято Успіння Пресвятої Богородиці — до 15 тисяч. Польська влада, виставивши жандармські пости на залізничних станціях і дорогах, які вели до Крилоса, завертала паломників додому, однак зупинити людський потік було неможливо. «Щоденно можна було бачити тут богомільних прочан, які на колінах відмовляли молитву над саркофагом, — писав самовидець, — зовсім так, як робили богомільні прочани в Печерській Лаврі, у Почаєві чи на інших прощах. Тут вони цілували добуту з ровів землю і брали грудку з собою»[20].

Прочани, мабуть, не знали, що в саркофазі вже не було тлінних решток Ярослава Осмомисла. Після закінчення розкопок Ярослав Пастернак відвіз їх до Львова. Незабаром розпочалася Друга світова війна, і місцезнаходження кісткових решток князя остаточно загубилося.

Спитати було нікого: 1944 року Ярослав Пастернак, остерігаючись репресій, виїхав до Німеччини. Згодом він перебрався до Канади, де ще чверть століття провадив плідну наукову роботу. Львівські науковці припускали, що вчений міг передати кістяк до якоїсь закордонної лабораторії для антропологічної реконструкції. Підставою для таких чуток у повоєнний час були рядки із праці Ярослава Пастернака, присвяченої розкопкам у Галичі, де він повідомляв про намір «...устійнити на підставі черепа мускулатуру голови покійного князя, щоб за археологічними (остеологічними) та історичними даними відтворити приблизно фізіономію Ярослава Осмомисла. На таких самих даних відтворює тепер обличчя давно померлих Франц Штадтмюллер — професор університету в Кельні,

[20] Цит. за: *Бондрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. — С. 400.

та археолог-різьбяр М. Герасимов у Москві, що в той спосіб реконструював уже обличчя Ярослава Мудрого й Андрія Боголюбського». Ніхто не знав, чи здійснив науковець цей намір: тривала холодна війна, контакти між радянськими вченими та їхніми колегами-емігрантами звелися до мінімуму, шлях на батьківщину Ярославу Пастернаку було закрито. Вчений так і пішов із життя, не обмовившись жодним словом про долю кісткових решток, знайдених ним у саркофазі кафедрального собору княжого Галича.

Промайнули десятиліття, повіяли нові політичні вітри, греко-католицька церква вийшла з «катакомб», і віруючим цієї конфесії було повернуто собор Святого Юра у Львові. У крипті собору передбачалося перепоховати визначних українських церковних діячів: кардинала Сильвестра Сембратовича, митрополита Андрея Шептицького та патріарха Йосипа Сліпого, однак для її впорядкування там слід було провести археологічні розкопки. Цю справу доручили дослідницькій групі археологічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке після десятиліть заборон відновило свою діяльність наприкінці 1989 року, а саме: Миколі Бондрівському, Юрію Лукомському та Роману Сулику.

Невдовзі після початку розкопок у листопаді 1991 року дослідники виявили в південно-західній частині крипти невелику напівзруйновану скриньку, виготовлену з фанери. У ній знаходилися кісткові рештки людини, загорнуті в цупкий папір: череп, кістки гомілок і передпліччя, ключиці, хребці тощо. На дні скриньки виблискувала пляшка з прозорого скла, всередині якої виднівся пожовклий аркуш паперу, згорнутий у трубочку.

Аркуш виявився запискою, написаною від руки чорним чорнилом на довоєнному бланку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Підпис автора було скріплено печаткою. Зміст записки приголомшив дослідників:

«Заява.

Осим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости — комплектний скелет старшого мужчини — є ті самі, які я найшов у кам'яному саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедри в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 р., бо як виказують основні історичні досліди, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича.

Не перечить цьому факт поховання князя у притворі собору, бо за грецьким „Зводом Божих і святих правил", поясненим через вченого монаха Вальсамона (1169 р.), тоді можна було поховувати тільки у притворі, не посеред церкви. Потверджують це археологічні находи у досліджуваних тепер княжих церквах Радянської України (Київ, Чернігів). Цей звичай поховувати визначних людей у притворах церков задержався був ще до початку XII ст. —

Доц. д-р Ярослав Пастернак,
Директор Музею НТШ,
Дослідник Крилоса»[21].

Будь-яка детективна історія передбачає обов'язкову участь криміналістів. Тож незабаром записку дослідили графологи. Аналіз почерку вирішили провести для того, щоб не стати жертвами містифікації. Результати були однозначними: заява написана рукою Ярослава Пастернака, який за життя так і не відкрив своєї таємниці. Чому?

Відповісти на це запитання спробували учасники розкопок. У своїй ґрунтовній статті, присвяченій пошукам місцезнаходження Успенського собору в Галичі та похованню Ярослава Осмомисла,

[21] *Бондрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. — С. 403–404.

вони зауважують таке: «Очевидно, учений побоювався за долю своєї знахідки в тих умовах, які склалися на наших землях після Другої світової війни»[22]. Це припущення є цілком логічним, оскільки ставлення комуністичної влади до визначних діячів української історії, реліквій і святинь нашого народу, особливо в перші повоєнні десятиліття, загальновідоме. Дивовижно, але факт: останки князя вдруге було віднайдено незадовго до проголошення незалежності України. На мій погляд, у цьому є щось символічне.

Ярослав Осмомисл.
Антропологічна реконструкція С. Горбенка

Ще Ярослав Пастернак, який володів методикою антропологічних досліджень[23], навів коротку характеристику фізичного типу кістяка, знайденого ним у саркофазі Успенського собору. Він зауважив, що тлінні рештки належали чоловікові 50–60 років, зріст якого становив 171–174 см.

Ці спостереження доповнив професор відділу антропології та археології Саскатунського університету (Канада), українець за походженням Зенон Погорецький, який 1991 року перебував у Львові. Але найґрунтовніше антропологічне дослідження тлінних решток

[22] Там само. — С. 401.

[23] Празький наставник українського вченого Любор Нідерле був не лише археологом, а й антропологом, який здобув фахову освіту під керівництвом провідних французьких учених — представників Паризького антропологічного товариства. Він підтримував дружні стосунки із засновником української антропології Федором Вовком — також представником французької антропологічної школи.

Ярослава Осмомисла належить Сергієві Горбенку, котрий створив також його скульптурний документальний портрет, послуговуючись методом Михайла Герасимова.

З'ясувалося, що князь успадкував від Ярослава Мудрого хворобу Пертеса, перебіг і наслідки якої обмежували його можливості вести активний спосіб життя. Осмомисл свідомо остерігався фізичних навантажень, лікувався, дотримуючись спеціальної дієти, уникав особистої участі у військових походах[24]. Можливо, саме цим пояснюється те, що князь не міг пишатися ратними подвигами, дуже рідко залишав рідну землю, не перешкодив боярам жорстоко розправитися над коханою жінкою.

Нині тлінні рештки Ярослава Осмомисла досі перебувають у крипті собору Святого Юра, а його саркофаг — в експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею. Однак є рішення обласної ради про відбудову в селі Крилос Успенського собору — окраси колишньої столиці Галицько-Волинської держави. Коли це станеться — невідомо: для реалізації задуму потрібні великі кошти, яких поки що немає. Впевнений, що рано чи пізно вони все ж знайдуться.

І тоді Ярослав Осмомисл повернеться туди, де прагнув знайти вічний спокій.

[24] Детально про це: *Горбенко С.* Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 1996. — С. 70–71.

Розділ 2

Козацька доба

Петро Конашевич-Сагайдачний

На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане,
Ні, вона у забутті, певне, не постане!
Поки Дністер із Дніпром многорибні плинуть,
Поти справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну![1]

Жителям мальовничих Кульчиць, що неподалік Самбора, є чим пишатися: село має таку славну історію, котрій позаздрило б і велике місто. Її незримі ниті тягнуться в XIII ст., коли тут осіли лицарі з прадавнього роду герба Драг-Сас, який, на думку багатьох учених, має західнослов'янське коріння. Відомо, що представники цього на той час уже онімеченого роду брали участь у хрестових походах за визволення «святої землі» від сарацинів (так європейці-християни

---

[1] *Сакович Касіян.* Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного / Пер. В. Шевчук // Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: У 10 т. — Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.) / Упоряд., передм. і прим. В. Шевчука. — К.: Основи, 2008. — С. 111.

в добу Середньовіччя називали мусульман). Після їх завершення вони з дозволу угорського короля осіли на Мараморощині — нині це територія Румунії, що межує із Закарпаттям, де й досі живе близько 60 тисяч українців. Пізніше один із лицарських загонів під орудою Гуйда приєднався до війська князя Данила Галицького і брав участь у походах проти мазурів — предків сучасних поляків і ятвягів — одного з великих балтських племен. Гуйд здобув прихильність князя, одружився на його небозі й отримав у спадкове володіння земельний наділ. Так європейські лицарі герба Драг-Сас назавжди залишились у Галичині, започаткувавши безліч славетних шляхетських родів: Кульчицьких, Яворських, Гординських, Бачинських, Білинських, Кобилянських, Кропивницьких, Крушельницьких, Шептицьких, Сасів, Тарнавських, Терлецьких, Ясинських і багатьох інших. Нині їхні нащадки розкидані по цілому світу, але більшість із них вважає себе українцями і свято зберігає пам'ять про свою «малу батьківщину».

Тим, хто цікавиться історією України, добре відоме ім'я шляхтича Юрія-Франца Кульчицького — одного з героїв оборони Відня у 1683 році, який після розгрому турків об'єднаним військом під орудою польського короля Яна III Собеського отримав у нагороду за свої заслуги значну суму грошей, будинок і близько 300 мішків кави, захоплених в обозі візира Кари-Мустафи. Незабаром він відкрив у столиці імперії Габсбургів першу в Європі кав'ярню. У Польщі підприємливого шляхтича, який був католиком, вважають поляком, в Австрії — сербом, в Україні — українцем. А от щодо трьох козацьких гетьманів, які також народилися в Кульчицях і мають шляхетське коріння: Петра Конашевича-Сагайдачного, Марка Жмайла та Павла Бута (Павлюка), — ні в кого немає жодних сумнівів: вони, безперечно, були руськими, православними підданими Речі Посполитої — «держави двох (точніше, «обох». — *С. С.*) народів» — польського та литовського, що утворилась у результаті злуки

Польського королівства і Великого князівства Литовського, проголошеної на Люблінському сеймі 1569 року. Значну частку населення цієї колись великої і могутньої держави становили українці та білоруси, які на час її виникнення називали себе руськими. Річ Посполита проіснувала понад три століття, пройшла доволі складний шлях еволюції і зрештою розпалася не в останню чергу й тому, що ігнорувала права руського народу.

Найвідомішим уродженцем Кульчиць є, безперечно, гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, під орудою якого козацтво остаточно перебрало на себе роль національної еліти, виразника та захисника інтересів усього руського православного люду Речі Посполитої. Нині, вже після проголошення незалежності України, вдячні земляки встановили йому у своєму селі пам'ятник. Вони також зібрали значні кошти на пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному в Києві, що стоїть на Контрактовій площі неподалік вулиці, названої його ім'ям.

Майбутній гетьман народився в сім'ї православного шляхтича Конашевича-Попеля, яка походила з-під Перемишля — одного з «градів» Червоної Русі, котра лежала на межі польських і руських етнічних земель. Швидше за все, він з'явився на світ 1577-го чи 1578 року, хоча точна дата народження криється в мороці століть. Зате добре відомо, що Петро Конашевич-Сагайдачний здобув ґрунтовну освіту в знаменитій школі, заснованій 1576 року князем Василем-Костянтином Острозьким у його родовому гнізді на Волині — місті Острог. Після закінчення цього навчального закладу, в стінах якого здобувало освіту багато відомих тогочасних українських культурних і релігійних діячів, молодий червоноруський шляхтич подався до Києва, де якийсь час нібито був домашнім учителем у родині київського судді Яна Аксака. Десь наприкінці XVI ст. він змінив цю мирну професію на неспокійне, повне небезпек життя козака-запорожця.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Шляхетські сімейні традиції, освіченість, побожність, розсудливість, твердість характеру, військовий талант і особиста відвага — ось риси, завдяки яким Петро Конашевич-Сагайдачний швидко здобув авторитет серед січового товариства. Під його проводом стихійна і малокерована козацька потуга набула рис організованого війська, яке вражало сучасників своїм вишколом, воєнним мистецтвом, винахідливістю і звитягою.

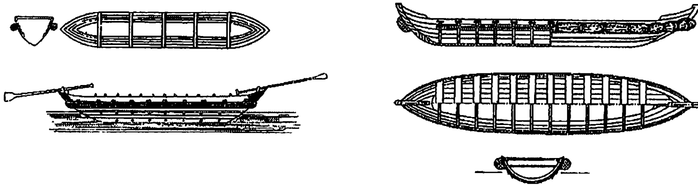

Креслення козацької чайки, вміщений у книзі французького інженера Г. Л. де Боплана «Опис України», опублікованій 1660 р. у Парижі

За якийсь десяток літ після початку козакування Петро Конашевич-Сагайдачний здобув гетьманську булаву. Коли це трапилося вперше — достеменно невідомо, однак саме під його орудою на початку XVII ст. запорожці здійснили низку вдалих морських походів, які викликали захоплення всього християнського світу: 1614 року вони напали на анатолійську фортецю Синоп, взяли штурмом замок, спустошили місто і його околиці, захопивши велику здобич. Наступного року на вісімдесяти чайках козаки висадилися в околицях Стамбула між двома портами столиці Османської імперії, спалили їх і безперешкодно відпливли назад. Розлючений султан, який бачив дим від пожеж з вікон свого палацу, наказав наздогнати запорожців, але ті біля гирла Дунаю розгромили турецьку флотилію і полонили турецького адмірала. Далі вони взяли на абордаж кілька уцілілих галер, привели їх до турецької фортеці Очаків і, глузуючи, спалили на очах гарнізону[2].

1616 року запорожці на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним розгромили турецьку ескадру і взяли штурмом Кафу (нинішнє місто Феодосію), де розміщувався найбільший у Криму невільницький ринок. Тут вони спалили каторги — так називали галери, на яких перевозили бранців, і визволили від неминучого рабства близько 20 тисяч християн — ясиру, захопленого ординцями-людоловами

[2] Див.: *Сергійчук В. І.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К.: Україна, 1991. — С. 86.

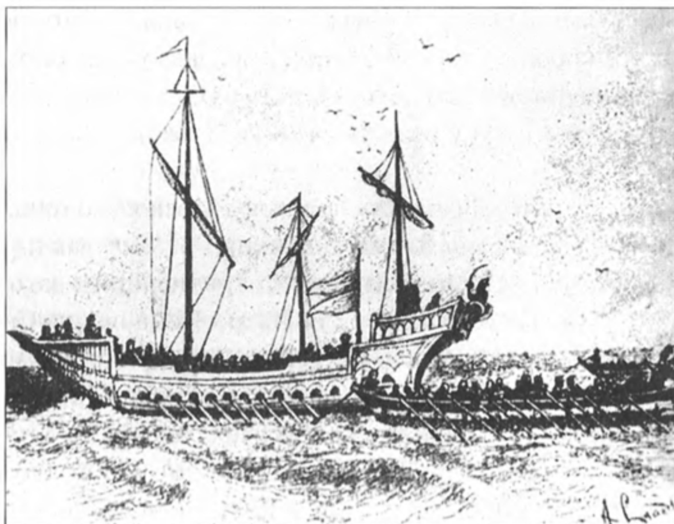

Запорозькі чайки атакують турецьке судно. *Художник О. Сластьон. 1900 р.*

в Речі Посполитій і Московії, але переважно на історичних українських землях. Того самого року козаки брали приступом фортеці Синоп і Трапезунд і суходолом просунулися до східного берега Босфору.

Кілька разів свавільне та бунтівливе товариство, яке не бажало підпорядковуватися волі людини твердого характеру, здатної, не вагаючись, покарати за непослух, відбирало в Петра Конашевича-Сагайдачного гетьманські клейноди, але щоразу повертало знову. Зростав його особистий авторитет, а разом з ним — і вплив козаків на життя українського суспільства.

Ця ситуація вкрай бентежила Варшаву. «Домашня сваволя бере гору, — писав із цього приводу король Сигізмунд III, — і так розпerезалася, що і нам тяжка, і з сильними сусідами нас розсварює; забувши про своє підданство, вони утворили собі окрему державу. Вся

Україна їх слухає. Шляхтич у своєму домі невільний. По містах і по містечках усе королівське управління, уся влада у руках козаків: захоплюють судочинство, закони видають»[3]. Однак приборкати козаків король не міг і раз у раз був змушений звертатися до них по допомогу.

1618 року, коли між Річчю Посполитою і Московією точилася війна, польський королевич Владислав, який претендував на царську корону, потрапив у скрутну ситуацію з тритисячним загоном неподалік Москви. На заклик короля Петро Конашевич-Сагайдачний, очоливши двадцятитисячне військо, вирушив на допомогу Владиславу. Дорогою козаки взяли штурмом міста Ливни, Єлець, Скопин, Ряжськ, полонили московське посольство до Криму, розсіяли загони князів Дмитра Пожарського і Григорія Волконського, послані проти них, спокійно пройшли повз Москву (бояри «зі всією раттю», що вийшли їм назустріч, не наважилися вступити в бій, за словами літописця, «грех ради наших, ужасть их взя, и они бою не поставиша») і з'єднались із загоном Владислава. На свято Покрови Пресвятої Богородиці Петро Конашевич-Сагайдачний збирався штурмувати Москву, однак в останню хвилину, коли за допомогою петарди вже були виламані одні з кремлівських воріт, він несподівано віддав наказ відступити. На думку відомого українського вченого XIX ст., коло наукових зацікавлень якого було надзвичайно широким (історія, філологія, фольклористика, ботаніка тощо), блискучого публіциста, першого ректора Київського університету ім. Св. Володимира Михайла Максимовича, гетьман міг здобути Кремль, але не бажав, щоб столиця православної держави була віддана в руки іновірцям[4]. Можливо, це справді так: Петро Конашевич-

[3] Див.: *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 166.

[4] *Максимович М. О.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... (вибрані українознавчі твори). — К.: Либідь, 1994. — С. 224.

Сагайдачний був палким прибічником православ'я, що на початку XVI–XVII ст. переживало дуже скрутні часи.

Після утворення Речі Посполитої етнічні українські землі — Волинь, Брацлавщина та Київщина — перейшли під контроль Польського королівства. Це започаткувало наступ католицької церкви на «схизматиків» і зрештою завершилося прийняттям Берестейської унії 1596 року, яка фактично поставила православних підданих «держави обох народів» поза законом: у них відбиралося майно, зокрема церковні споруди та монастирі, вони втрачали право обіймати адміністративні посади і навіть лишилися без своїх духовних наставників, оскільки лише два єпископи — львівський Гедеон Балабан і перемишльський Микола Копистенський — виступили проти унії. Нащадки старовинних руських князівських і боярських родів — Острозькі, Вишневецькі, Заславські, Сангушки, Огінські, Четвертинські та інші — приймали католицизм, втрачаючи роль національної еліти.

Коли руська знать відірвалася від прабатьківських коренів, провідну роль в обороні національних інтересів на історичних українських землях почали відігравати дрібна шляхта і міщани, які згуртувалися навколо релігійно-просвітницьких фундацій — братств, що засновували шпиталі, друкарні й учительні монастирі, при яких діяли братські школи. Незабаром до них приєдналося козацтво. Оцінюючи цю ситуацію, Дмитро Яворницький у вступі до знаменитого альбома «З козацької старовини», виданого ним разом із відомими українськими художниками Миколою Самокишем і Сергієм Васильківським 1900 року, слушно зауважив: «...козацька справа з суто станової, якою вона була раніше, стала всенародною: козаки, які раніше захищали тільки свої станові інтереси, тепер виступали захисниками усього населення, оборонцями всієї української землі, поборниками православної віри та православних церков».

15 жовтня 1615 року знатна киянка Галшка Гулевичівна, яка походила з давнього українського шляхетського роду на Волині, у присутності свідків внесла до київських магістратських «гродских» книг запис, за яким дарувала «...власний двір мій з землею в місті Києві, зі всіми до того двору і землі правами, пожитками, різними належностями, нічого собі самій ані нащадкам своїм не зоставляючи між вулицями певними лежачими, що йдуть від Ринку (сучасної Контрактової площі. — *С. С.*) до Дніпра. Все це на монастир ставропігійний спільного життя по чину Василія Великого, також на школу дітям як шляхетським, так і міщанським, і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би слугував спасінню християнському і вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського, а при цьому — й на гостиницю странників духовних».

Цей шляхетний вчинок започаткував історію Київського братства, Києво-Братського Свято-Богоявленського учительного монастиря і Братської школи, яка після об'єднання з Лаврською школою 1 вересня 1632 року перетворилася спочатку на Київський братський, а згодом на Київський, або Києво-Могилянський колегіум. Після підписання Гадяцької угоди 1658 року, затвердженої Великим Варшавським сеймом, колегіум набув статусу академії, який 1701 року підтвердив своїм указом російський цар Петро І. Києво-Могилянська академія була першим університетом на східнослов'янських землях.

Почин Галшки Гулевичівни підтримав Петро Конашевич-Сагайдачний, який разом із усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, швидше за все, відразу після його заснування[5]. Одночасно він 1620 року власним коштом спорудив дерев'яну Благовіщенську церкву на центральній, соборній площі Києво-Братського Свято-Богоявленського учительного монастиря. За сло-

---

[5] *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Києво-Могилян. акад., 2008. — С. 28.

Братський монастир — осередок української освіти і культури XVII–XVIII ст.
Невідомий художник. Середина XIX ст.

вами автора «Історії русів», будівництво велося під керівництвом наказного гетьмана Петра Жицького, «яко в архітектурі тямущого». Водночас Михайло Максимович, який був глибоко обізнаний із діяльністю Петра Конашевича-Сагайдачного, слушно вказав, що цим «тямущим» був Іван Петражицький, котрий гетьманував 1632 року і після створення Київського братського колегіуму взяв на себе зобов'язання «...школи твердо захищати, міцно боронити, заступати й за них до смерті своєї стояти».

Ґрунтовний опис дерев'яної Благовіщенської церкви залишив Павло Алепський, або Халебський (Халеб — місто у Сирії) — син, помічник і секретар антіохійського патріарха Макарія, який у середині XVII ст. був одним із найповажніших ієрархів православної церкви. 1654 року делегація на чолі з Макарієм здійснила подорож

до Москви. Дорогою освічений, допитливий і спостережливий Павло (його справжнє ім'я Булосаль-Халабі), якому було тоді приблизно 25 років, вів щоденник арабською мовою, що містить дуже багато надзвичайно цікавої інформації про «землю козаків» — Україну. 7 липня 1654 року Павло Алепський відвідав Києво-Братський Свято-Богоявленський учительний монастир і зробив у своєму щоденнику такий запис: «Край воріт височіє Благовіщенська церква, гарна, з банями й вікнами. Зокола церкву оточують галереї, кожні з трьох вхідних дверей увінчує баня. Всередині просторо, велично, амвон зі сходинками. У хоросі круглий дерев'яний поміст; місця для стояння ідуть рядами й звернуті до сходу, перед ними з правого боку гарне архирейське місце, тильний бік якого гранчастий. Церковні бані величаві й дуже високі»[6]. За висновками фахівців, ця споруда була чудовим зразком українського народного зодчества.

Того ж таки 1620 року Петро Конашевич-Сагайдачний здійснив акцію, завдяки якій була відновлена митрополія та вся організаційна структура православної церкви на теренах Речі Посполитої, ліквідована чверть століття тому після Брестського собору. Він скористався тим, що з Москви повертався патріарх Єрусалимської православної церкви Теофан. Неподалік Густинського монастиря на Чернігівщині гетьман влаштував йому урочисту зустріч. Після цього козаки з великими почестями супроводжували патріарха до Києва, де він зупинився на відпочинок. Тим часом Петро Конашевич-Сагайдачний розіслав православним віруючим Речі Посполитої грамоти, в яких закликав їх зібратися в Києві на раду, що відбулася 15 серпня на храмове свято Києво-Печерської лаври Успіння Пресвятої Богородиці. На цьому зібранні було обрано нових пастирів православної церкви, але їх слід було висвятити. З таким прохан-

---

[6] *Халебський П.* Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К.: Ярославів вал, 2009. — С. 182–183.

ням козаки на чолі з гетьманом звернулися до Теофана. Патріарх вагався, але зрештою погодився. За кілька місяців він висвятив єпископів і митрополита, яким став перший ректор Київської братської школи Йов Борецький. У січні 1621 року Петро Конашевич-Сагайдачний із трьома тисячами козаків, Йов Борецький і єпископи провели Теофана до кордону Молдавського князівства.

Варшава була обурена звістками про висвячення нових ієрархів православної церкви, але вдіяти нічого не могла: назрівала нова велика війна з Османською імперією. У липні 1621 року 150-тисячне військо під орудою султана Османа II переправилося через Дунай і вирушило на північ у напрямку кордонів Речі Посполитої. Дорогою до нього приєдналися загони, надіслані кримським ханом — васалом султана. Усій цій величезній армаді протистояло військо, зібране Сигізмундом III: 35-тисячний загін поляків і 25-тисячний — литовців. На заклик короля на допомогу вирушили козаки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного.

Обидві армії зустрілися наприкінці серпня неподалік міста Хотин, що в Північній Буковині, і 2 вересня султан віддав наказ атакувати польсько-литовський і козацький загони. Так розпочалася Хотинська битва, яка тривала понад місяць. В ході кровопролитних боїв козаки на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним не лише успішно стримували натиск ворога, а й здійснювали відважні нічні вилазки. Під час однієї з них вони увірвалися до ворожого табору, налякавши самого султана, в іншій — убили турецького воєначальника Черкес-башу. Саме завдяки козакам турки не змогли використати свою чисельну перевагу і 8 жовтня 1621 року були змушені підписати перемир'я.

Фахівці зазначають, що під час Хотинської битви військовий талант Петра Конашевича-Сагайдачного, який застосував невідомі досі тактичні прийоми ведення війни та використання фортифікаційних споруд, розкрився в найбільш виразній формі. За свою вій-

ськову звитягу він отримав із рук королевича Владислава лицарську нагороду — меч, інкрустований золотом і діамантами, на якому було зображено алегоричні сцени суду над Соломоном і бою античних воїнів та викарбувано латиною такий напис: «Владислав у дар Конашевичу кошовому під Хотином проти Османа». «Вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі, — зауважують з цього приводу відомі фахівці в царині історії козацтва Віктор Горобець і Тарас Чухліб, — згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана і очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воєвод Речі Посполитої»[7]. Високу оцінку особистості гетьмана дав також Якуб Собеський — батько майбутнього короля Яна III, який від імені королевича їздив до козацького табору залагоджувати непорозуміння в перші дні битви: «Цей Петро Конашевич, — писав Якуб Собеський — комісар польського війська, який брав участь у битві під Хотином, присвятивши їй свій твір, — настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між найвизначніших людей Польщі. ...Це чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив життя, в битві перший, під час відступу останній, проворний, діяльний»[8].

Так склалося, що Хотинська битва стала останньою в житті Петра Конашевича-Сагайдачного: під час однієї з нічних вилазок гетьмана було поранено в ногу. Стріла виявилася отруйною, і він почав згасати на очах. Слід було повертатися додому. Вдячний короле-

[7] *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 24.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 7: Козацькі часи — до року 1625. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 371.

Хотинська фортеця XVI–XVIII ст., поблизу якої було поранено Петра Конашевича-Сагайдачного

вич приїхав до козацького табору попрощатися з гетьманом, де вручив йому меча, подарував на дорогу свою кибитку і прислав лікаря-француза, який супроводжував Конашевича-Сагайдачного до Києва і залишався там біля його ліжка кілька місяців. Однак сили полишали козацького зверхника.

Передчуваючи невблаганне наближення смерті, Петро Конашевич-Сагайдачний готувався гідно піти з життя. Він написав листа Сигізмунду III, в якому прохав його захистити руський люд від сваволі та ненажерливості польських магнатів і поновити у правах православних підданих Речі Посполитої. Водночас гетьман щедро обдарував Свято-Богоявленський учительний монастир, інші мо-

Смерть гетьмана Сагайдачного. *Художник В. Луї (?). Початок XX ст.*

настирі та церкви, школи Київського, Львівського та Луцького братств, шпиталі тощо. Він також потурбувався про опікуна для своєї дружини Анастасії, яка походила з родини Повченських (ним став митрополит Йов Борецький), і призначив нового зверхника козацтва — Оліфера Голуба. 10 квітня 1622 року Петро Конашевич-Сагайдачний відійшов у вічність. Дату смерті гетьмана з'ясував Михайло Максимович, який знайшов у поминальній книзі Михайлівського монастиря такий запис: «Року 1622 апреля 10 дня, благочестивый муж пан Петр Конашевич-Сагайдачный гетман войска его К. М. Запорозкого, по многих знаменитых военных послугах и звитязствах, на ложи своем простер нози свои, приложился к отцем своим с добрым исповеданием исполнен благих дел и милостини,

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. *Гравюра невідомого художника до твору К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.*

Герб Війська Запорозького. *Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.*

в Киеве. Погребен при церкви школы Словенское, в месте, на Подоле честно, в дому братства церковного»[9].

Історичні джерела свідчать про те, що гетьмана «з великим плачем Запорозького Войска і всіх людей православних» поховали при Братській Богоявленській церкві, за вівтарем. Під час обряду прощання 20 кращих спудеїв-риторів прочитали над тілом гетьмана «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», складені книжною давньоукраїнською мовою Касіяном Саковичем, який у 1621–1624 рр. обіймав посаду ректора Київської братської школи. Цей твір — одна з найкращих літера-

[9] *Максимович М. О.* Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... (вибрані українознавчі твори). — К.: Либідь, 1994. — С. 126.

турних пам'яток першої половини XVII ст. Він відтворює основні віхи біографії Петра Конашевича-Сагайдачного, містить графічний портрет гетьмана, що пізніше став основою його живописних і скульптурних зображень, а також текст епітафії, вирізьблений на надмогильній плиті. У перекладі на сучасну українську мову він звучить так:

Конашевич тут Петро, гетьман Запорозький,
Свої кості положив, згинувши геройськи
За вітчизни волю. Як турки налягали,
Кілька пострілів йому навпрямки послали.
Ними зранений гетьман і життя скінчив,
Вірі, богу й королю, війську догодив,
І упав — мир боронив для вітчизни свято,
За що, творче, взич йому неба вікувати.
Благочестя віри він завжди був ревнитель,
З молодості був її вивчений блюститель.
Року тисячу шістсот два десят второму
В Братськім ліг монастирі, в Києві святому.
Кілька тисяч братчикам він офірував,
Щоб фундація наук там була, жадав[10].

Дерев'яна Братська Богоявленська церква — усипальниця Петра Конашевича-Сагайдачного — не збереглася. Уже в бурхливому XVII ст. вона горіла принаймні двічі: у 1658-му та 1665 роках. Востаннє її поновили 1673 року, але менше ніж за два десятиліття — 1690 року — розібрали, використавши деревину для будівництва іншої церкви.

У 1693–1695 рр. на місці дерев'яної церкви коштом іншого українського гетьмана Івана Мазепи було споруджено величний му-

---

[10] *Сакович Касіян.* Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного / Пер. В. Шевчук // Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: У 10 т. — Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.) / Упоряд., передм. і прим. В. Шевчука. — К.: Основи, 2008. — С. 111.

рований Богоявленський собор, що мав п'ять куполів і був однією з найбільших і найкрасивіших споруд у Києві. Він також двічі горів, але особливо сильно постраждав від пожежі 1811 року, що буквально спустошила старовинний київський Поділ. За кілька років собор відбудували за проектом відомого зодчого Андрія Меленського, який довгий час був головним архітектором Києва.

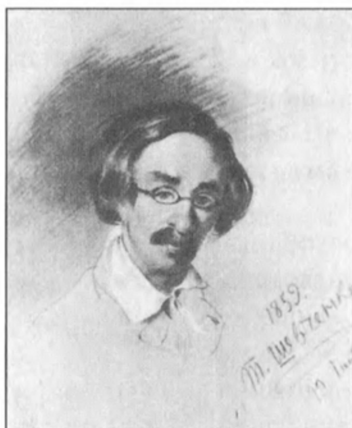

Михайло Максимович.
Художник Т. Шевченко. 1852 р.

Після спорудження мурованого Богоявленського собору могила Петра Конашевича-Сагайдачного опинилася десь біля його південної стіни, однак де саме — в самій церкві чи за її межами, — достеменно невідомо. Її не зміг відшукати навіть Михайло Максимович, який добре знав київські старожитності, любив відвідувати давні церкви і собори й увів до наукового обігу чимало даних, що стосуються життєдіяльності славетного гетьмана. У статті, датованій 1850 роком, яку присвячено Петру Конашевичу-Сагайдачному, він зауважує: «Тепер не видно вже в Київському братстві цього надгробного каменя; не знає ніхто навіть і місця, де спочив прах славетного гетьмана; уцілів лише великий срібний хрест з позолотою, прикрашений десятьма каменями, з таким написом на рукоятці: „Року 1622 дал сей крест раб Божий Петр Конашевич Сагайдачный Гетман Войска Его К. М. Запорозкого, до церкви Святого Богоявления Господня в дом Братский, на отпущение грехов своих"»[11]. У Богоявленському собо-

[11] *Максимович М. О.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... (вибрані українознавчі твори). — К.: Либідь, 1994. — С. 236.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
Художник С. Васильківський. Перша половина XX ст.

рі зберігалися також інші реліквії: чудотворна Братська ікона Божої Матері XV–XVII ст., що потрапила сюди з Вишгородського храму; надпрестольний срібний хрест із розп'яттям — дар митрополита Петра Могили; срібна чаша, подарована ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марією-Магдалиною — матір'ю гетьмана Івана Мазепи.

Після остаточного утвердження радянської влади в Україні Братський Богоявленський монастир закрили. Там були облаштовані штаб Дніпровської флотилії, поліклініка та бібліотека Всеукраїнської академії наук.

Богоявленський собор, навіть пограбований і осквернений більшовиками, залишався окрасою сивого Подолу. Однак він не уник сумної долі десятків архітектурних шедеврів Києва, зведених коштом і зусиллями давньоруських князів і козацьких гетьманів і безжалісно знищених духовними попередниками сучасних комуністів. У 1935 році потужний вибух перетворив стіни собору на груду каміння. З того часу навіть примарні сліди могили Петра Конашевича-Сагайдачного остаточно загубилися.

1963 року історичні будівлі, які ще зберігалися на території Братського Богоявленського монастиря, було включено до реєстру архітектурних пам'яток УРСР. За два роки в Україні було створено республіканське Товариство охорони пам'яток історії, яке очолив майбутній академік Петро Тронько — відомий державний діяч, вчений, яскрава особистість, внесок якої у відродження культурно-історичної спадщини нашого народу важко переоцінити. Колективним членом-засновником Товариства стала Спілка письменників України, головою якої був визначний вітчизняний письменник Олесь Гончар. Довідавшись про намір Міністерства оборони СРСР «прихопити» приміщення Братського Богоявленського монастиря, що збереглися, він 1969 року офіційно звернувся до тодішнього голови Ради міністрів УРСР Володимира Щербицького

з пропозицією оголосити монастир історичним заповідником і передати його в розпорядження Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Однак це звернення було безрезультатним. Того самого року територія монастиря стала недоступною «простим смертним» — тут розмістилося... Київське вище військово-морське (?!?) політичне училище.

Навіть після цього Олесь Гончар не втрачав надії відродити колишню славу Києво-Могилянської академії і знайти місце поховання гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Він добився зустрічі з курсантами училища і побував за його огорожею. Побачене вразило письменника, про що свідчить запис у його щоденнику: «Отам був Борисоглібський (Богоявленський. — *С. С.*) собор, його знесли в 30-х роках. А гетьман був похований якраз у соборі чи біля нього. Плити нема. Якщо була вона бронзова, то пішла в брухт. Але ж фундамент собору є? Вибрали, кажуть, і фундамент. Де був собор — ото стоїть кочегарка. А ближче, бачите, в темряві — вбиральня... Ото там десь була якраз могила Сагайдачного. Боже, що ми за люди? Що пережили? Але й досі ніхто не розшукав слідів могили, хоч чиновництва повно...»[12] Після виступу Олеся Гончара перед курсантами і спільної прогулянки територією училища його розчулений начальник пообіцяв взятися за пошук могили Петра Конашевича-Сагайдачного. Природно, що це так і залишилося пустою обіцянкою. Цікаво, як бравий суходільний адмірал збирався вести пошук? Понад тим, 1988 року, уже в розпал т. зв. «перебудови», хазяйновиті київські «моряки», дбаючи про шлунки майбутніх політруків, надумали спорудити собі нове приміщення їдальні, знищивши те, що не доруйнували їхні недолугі попередники: залишки монастирського некрополя.

[12] *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. / Упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу та передм. В. Гончар. — Т. 2: 1968–1983. — К.: Веселка, 2003. — С. 44.

1992 року на території колишнього Братського Богоявленського монастиря знову, як 360 років тому, завирувало життя Києво-Могилянської академії, що швидко здобула собі авторитет одного з найкращих університетів України. Викладачі і «спудеї» не забули про роль Петра Конашевича-Сагайдачного в історії цього славетного навчального закладу: на місці його символічної могили встановлено пам'ятний знак, біля підніжжя котрого земляки гетьмана висипали землю, привезену з Кульчиць. За традицією перед початком і після завершення навчального року (1 вересня і 28 червня) тут, а також біля пам'ятника Петру Конашевичу-Сагайдачному на Контрактовій площі студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія» покладають квіти.

Пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному, який встановлено на Контрактовій площі Києва у 2001 р.
Скульптор В. Швецов

Ім'я славного гетьмана, хоч і з запізненням, повертається з офіційного напівзабуття. Що ж до українського народу, то він завжди пам'ятав про Петра Конашевича-Сагайдачного, який задля блага Вітчизни, за словами відомої пісні, «проміняв жінку» на козацькі «тютюн та люльку».

Богдан Хмельницький

Гей з день-години зчинялися великі війни на Вкраїні,
Що тоді ж то не міг ніхто обібратися,
а за віру християнську достойно
Праведно стати.

***

Тоді-то у святий божественний день у вівторок
Хмельницький козаків
До схід сонця побуджає
І стиха словами промовляє:
— Гей, козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте,
От сна уставайте, руський Отченаш читайте,
На лядські табури наїжджайте, лядські табури
на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів упень рубайте, кров їх лядську
У полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської на поталу в вічний час
же не подайте.

***

То тоді ж то пан Хмельницький гетьманувати став.
Отоді ж то козаки — діти, друзі, молодці стиха
словами промовляли:

— Гей, пане, пане Хмельницький, Богдане Зиновій,
Наш батю, гетьмане чигиринський!
Дай, Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли,
А віри своєї християнської на поталу в вічний час же не подали!
То тоді вони померли, а їх слава не помре й не поляже...

Українська народна дума «Про Хмельницького та Барабаша»

Богдан Хмельницький належить до тих яскравих і непересічних особистостей, які визначають перебіг світової історії, долю імперій та народів, назавжди залишаються в людській пам'яті, стають героями легенд і переказів. Таких людей або обожнюють, або ненавидять, а то й обожнюють і ненавидять одночасно, і він не виняток. Обстоюючи власні права і честь, Хмельницький мимоволі став виразником інтересів усього «козацького народу», який не міг примиритися з другорядною роллю, відведеною йому в Речі Посполитій, і утисками православ'я — віри своїх дідів і батьків. Недаремно бурхливі події середини XVII ст. в Україні одні історики називали «хмельниччиною», а інші — «національно-визвольною війною»: у цих визначеннях особисте нерозривно переплелося з долею цілого народу. Своєю харизмою, військовим талантом і дипломатичним хистом Богдан Хмельницький підняв українців з колін, змусив їх повірити у власні сили, забезпечив сув'язь поколінь, що не дала згаснути ідеї незалежності нашої держави.

Стрімкому злету Богдана Хмельницького на верхівку майже безмежної влади в Україні сприяв його життєвий досвід: добротна освіта, отримана в Київській братській школі та Львівській єзуїтській колегії, військові навички, вміння спілкуватися з людьми (чи то з послами іноземних держав, чи то з козацькими полковниками або «черню», яка, облишивши родини і домашнє господарство, вслід за козаками вирушила громити ненависних «ляхів»), рішучість і особиста відвага, сила волі і твердість характеру. Ці таланти й набуті за

BOHDAN CHMIELNICKI EXERCITUS
ZAPOROVIEŇ: PRÆFECTUS, BELLI SERVILIS AUTOR
REBELLIUMQ COSACCORUM ET PLEBIS UKRAYNEŇ:
DUX.
Guilhelmus Hondius Haga Batavus S.R.M.tis Chalcographus sculpsit. Cum privil. S.R.M.tis Gedani An.o CIↃIↃCLI

Гетьман Богдан Хмельницький. *Картина невідомого художника XVIII ст. — копія з гравюри В. Гондіуса*

життя вміння козацького зверхника привертали увагу багатьох сучасників, які залишили спогади про його зовнішність, поведінку, манери, звички, риси характеру, темперамент.

Одна з перших характеристик Богдана Хмельницького належить послу Франції у Речі Посполитій де Брежі, який 1644 року вів у Варшаві перемовини про найм козаків до французького війська для участі у Тридцятилітній війні. У листі до кардинала Джуліо Мазарині він повідомляв, що серед козаків є «дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі дуже поважають». Де Брежі так описав свою зустріч із майбутнім гетьманом: «Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації, полковник Хмельницький... Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові». Зауважу, що, крім латинської, козацький зверхник вільно володів також польською мовою, добре знав турецьку, а згодом засвоїв ще й французьку.

На час зустрічі з французьким послом Богдан Хмельницький уже мав великий досвід учасника воєнних операцій. 1620 року він у двадцятип'ятилітньому віці брав участь у невдалій битві під Цецорою на території Молдавського князівства. Тут поліг його батько Михайло Хмельницький, а сам Богдан потрапив у полон і провів два роки у Стамбулі, звідки його, швидше за все, викупила мати. За скупими звістками, після повернення з полону майбутній гетьман брав участь у знаменитих морських походах запорожців; 1633 року під час війни Речі Посполитої з Московією він відзначився під Смоленськом, за що король Владислав IV подарував йому шаблю; 1637 року був учасником козацького повстання Павла Бута (Павлюка). Після поразки повстання Богдан Хмельницький як генеральний писар підписав акт капітуляції козаків під Боровицею. 1638 року сейм ліквідував козацьке самоврядування і Богдан Хмельницький обійняв доволі скромну посаду одного з десяти сотників Чигиринського полку, що абсолютно не відповідало його життєвому і військо-

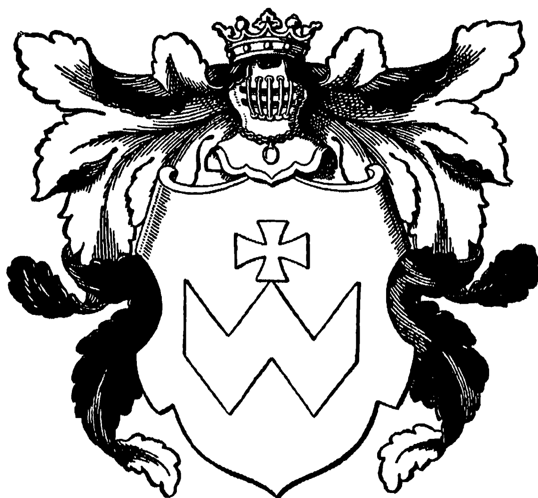

Герб Богдана Хмельницького

вому досвіду. Однак, за даними історичних джерел, він зберіг особистий авторитет при дворі короля Владислава IV, який давно був знайомий із майбутнім гетьманом і залучив його до участі в таємних переговорах 1646 року про участь козаків у війні з Туреччиною.

Уявлення про зовнішність Богдана Хмельницького у зрілому віці дає гравюра відомого гданського гравера Вільгельма Гондіуса. Художник створив її на основі замальовки 1651 року голландського маляра Абрагама ван Вестерфельда, який під час козацької революції перебував при дворі коронного литовського гетьмана Януша Радзивілла і залишив по собі відомі малюнки архітектурних шедеврів тогочасного Києва. Приблизно тим самим часом датується опис зовнішності й манер Богдана Хмельницького, що його містить «Реляція» (подорожній щоденник) венеційського посла Альберто

Віміни, котрий був у Чигирині 1650 року: «Зріст його швидше високий, ніж середній, кістяк та статура міцні; його мова говорить про зрілість суджень, гострий інтелект... Його манери люб'язні й відкриті, і це викликає любов солдатів, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну. Всім, хто заходить до нього у кімнату, він простягає руку і садовить на лаву, якщо це козак».

Сучасники також не раз відзначали скромність побутових умов, в яких Богдан Хмельницький проживав у своїй резиденції в Чигирині. Той самий Альберто Віміна так описав гетьманський покій для прийому іноземних послів: «В цій кімнаті немає ніяких розкошів, стіни голі, не обставлені вишуканими стільцями. Стоять лише грубі лави, вкриті шкіряними подушками... Не більш розкішно виглядає і стіл, їдять звичайно без серветок, зі срібла тільки ложки та чарки, а весь інший посуд полив'яний. Можливо, він [гетьман] запровадив цей стиль, щоб пам'ятати про свій стан і водночас не підноситися до засліплюючої гордині...»[13]

На побутову невибагливість гетьмана звернув увагу і Павло Алепський. 1654 року після гетьманського прийому в місті Богуслав він зробив у своєму щоденнику такий запис: «А на цю гетьманову учту горілку подавали вищого ґатунку у срібному поставцеві. Він спочатку припрошував пригубити нашого владику патріарха, потім пив сам і частував кожного з нас. Господи, подивись на цю душу із праху земного! Дай, Боже, йому тривалого віку! Він не утримує ні підчашого, ні подавальників, які наливали б і подавали йому питво і страви, як це водиться у царів і правителів. Відтак було подано до столу розмальовані череп'яні вагани з рибою, соленою та вареною, та іншими стравами. Не було ні срібних тарелів, ні келихів, ні срібних ложок, ні іншого начиння, хоча кожен з його старшин має по кілька скринь, напханих тацями, келихами, ложками та іншим

[13] Див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2006. — С. 316, 317 (переклад Ксенії Константиненко).

начинням, відвойованим у ляхів»[14]. В іншому місці свого щоденника Павло Алепський зауважує таке: «Цей Хміль — муж поважного віку, але щасливий Божим благословенням, а тому він — проводир справдешній: щирий, спокійний, мовчкуватий, не цурається людей, усіма справами займається особисто, помірний у їжі, питві та одягові...»[15]

У цих словах немає жодного перебільшення. Знову-таки пошлюся на слова іншого іноземця — Христофора Маріановача, який працював секретарем посла австрійського цісаря, архієпископа, болгарина за національністю Петра Парчевського й у складі делегації навесні 1657 року був у Суботові — родинному гнізді Хмельницьких, коли гетьман уже хворів і не піднімався з ліжка. У своєму щоденнику Маріановач занотував: «Під той час поз'їздилося сила послів: від шведів і Ракоці по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви один: перед нашим від'їздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше, ніж хотів»[16]. Хутір Суботів (нині невелике село на Чигиринщині), де Богдан Хмельницький збудував свій замок, на схилі гетьманового життя був одним із центрів світової політики, куди всесильні володарі європейських держав і Османської імперії, володіння якої простирались у Європі, Азії та Африці, безперервно відправляли послів залагоджувати власні справи.

Не варто, мабуть, зупинятися на перебігу воєнних дій у ході Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років, адже їх детальний аналіз нині можна знайти у будь-якому шкільному підручнику з історії України. Блискучі перемоги над королів-

[14] *Халебський П.* Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К.: Ярославів вал, 2009. — С. 107.

[15] Там само. — С. 103.

[16] *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — С. 109.

Пам'ятник на честь перемоги війська Богдана Хмельницького в битві під Жовтими Водами

сько-шляхетським військом під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом тощо супроводжувалися невдачею козацького війська під Берестечком. Зрештою жодна з воюючих сторін не могла здобути остаточної перемоги. За цих умов Богдан Хмельницький був змушений шукати собі союзників серед сусідніх держав і звернувся за підтримкою до московського царя Олексія Михайловича. У січні 1654 року він підписав із його представниками Переяславську угоду.

За цим документом, оригінальний текст якого не зберігся, цар погодився на те, що гетьмана України та козацьку старшину обиратимуть самі козаки на козацькій раді; українська адміністрація і судова система залишатимуться незалежними від Москви; податки буде збирати гетьманська адміністрація; козацький реєстр становитиме 60 тисяч осіб; на теренах України залишатиметься давній поділ на стани (козацький, шляхетський, міщанський і духовний), кожен з яких збереже свої права; Україна матиме право вести переговори з іншими державами. Натомість у Києві мала розміститися московська залога під орудою воєводи, призначеного царем; гетьман зобов'язувався повідомляти Москві про свої переговори з іноземними

Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва після переможних битв під Жовтими Водами і Корсунем

посольствами; козаки повинні були інформувати царя про вибори нового гетьмана.

Ідучи на підписання Переяславської угоди, частина козацької верхівки на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким сподівалася, що новий єдиновірний сюзерен стане гарантом збереження місцевого самоврядування і задоволення культурних та релігійних потреб українського народу. Однак ці сподівання повністю суперечили ментальності північних сусідів України, які і не думали виконувати своїх зобов'язань, відразу порушивши досягнуті домовленості.

Особливе обурення гетьмана спричинило те, що 1656 року під час перемовин Московії з Річчю Посполитою у Вільні його делегати не були допущені до дебатів і навіть не поінформовані про їхній зміст. Повернувшись, вони доповіли гетьману про свої приниження. Це повідомлення вивело Богдана Хмельницького з рівноваги.

За словами очевидця, він «...заволав, немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: „Уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим треба робити: треба відступати від руки Царської величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика — не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана“». Гетьман різко активізував дипломатичні контакти зі Швецією, Валахією, Молдовою, Австрією, Семигородом і Кримом, а також поновив переговини з Яном II Казимиром і турецьким султаном, метою яких було визначення місця Козацької держави в політичній системі тогочасної Європи та легалізація свого становища як зверхника українського народу.

Ще 1655 року під час переговорів у Львові Богдан Хмельницький заявляв польському послові: «Я уже став господарем усієї Руси і не віддам її нікому». В останні роки свого життя він мав такі титули: «Гетьман з Божої милості», «Государ», «Зверхній властитель» і т. п. Відповідаючи на докори московського посла, «...чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків», генеральний писар Іван Виговський, який опікувався дипломатичною службою гетьмана, заявив: «...як цар у своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив». Наприкінці життя Богдан Хмельницький усерйоз розмірковував над тим, щоб зробити свою владу спадковою.

Гетьман сподівався, що його наступником стане старший син Тиміш, який з юних літ був вправним козаком. Він брав участь у походах і битвах козацького війська, набувши значного досвіду. Тиміш успадкував як позитивні, так і негативні риси характеру Богдана Хмельницького. В сум'якті військового лихоліття він, на відміну від батька, не здобув належної освіти і не мав дипломатичного хисту, однак козацьке товариство поважало його за відвагу. Гетьманові доводилося постійно контролювати і навіть карати свого норовистого

Тиміш Хмельницький

сина, якого визначна українська поетеса Ліна Костенко в поемі «Берестечко» назвала «степовим лев'ям». Запідозривши другу дружину батька Мотрону (Олену) в подружній зраді, він без зайвих роздумів наказав повісити її на воротах замку в Суботові.

1652 року Богдан Хмельницький добився від господаря Молдавії Васіле Лупула згоди на одруження свого сина з його донькою Розандою (Роксоланою). Весілля було гучним і пишним. Поки гості спустошували запаси горілки і вина, молодята усамітнилися на дві доби. А далі, як повідомляв часопис «Gazette de France» від 15 листопада 1652 року, «...відразу після весілля син генерала Хмельницького, Тиміш, двічі бив свою молоду дружину, дочку молдавського князя, дорікаючи їй за теплі стосунки з великим візиром, коли вона була заручницею в гаремі й з ласки візира сподівалася дістати волю»[17]. Справді, Тиміш мав непростий характер.

Наступного року за дорученням гетьмана Тиміш на чолі дев'ятитисячного козацького війська вирушив у Молдову на допомогу своєму тестю, якого вороги хотіли позбавити престолу. Під час оборони міста Сучава 12 вересня 1653 року його було смертельно поранено уламком дерев'яного воза, і через три дні він без належної лікарської допомоги помер від гангрени. За тиждень козакам все-

[17] *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 74.

таки вдалося підписати почесне перемир'я, і вони зі зброєю в руках залишили обложену фортецю, забравши з собою тіло гетьманського сина. Тиміш прожив лише 21 рік, але його бурхливе життя варте сценарію захоплюючого фільму.

Понад місяць траурний кортеж долав відстань від Сучави до Чигирина, де Тимошу було віддано останню шану. Детальний опис траурної церемонії в гетьманській столиці подав Михайло Грушевський, який використав звіти російських послів, котрі в той час прибули туди для перемовин: «2 листопада привезли його до Чигирина під доглядом свояка Павла Яненка... Тимошева жінка була тоді в Суботові, стріла його там і з ним приїхала до Чигирина. Там стрічали його і гетьмана дружина, син, доньки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні і піші зі зброєю. Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, „на поле". Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу з гармат. Поставили його в церкві і до приїзду батька ховати не будуть»[18]. Після цього тіло Тимоша перевезли до Суботова.

Наприкінці грудня його поховали в новій дерев'яній церкві Святого Архістратига Михаїла, збудованій на місці старої, яку у XVI ст. спорудив ще батько Богдана Хмельницького на т. зв. Козацькому майдані в центральній частині Суботова поблизу стародавнього цвинтаря[19]. Про це свідчать рядки зі щоденника Павла Алепського, записані у серпні 1654 року: «...ми прибули до поселення під назвою Суботів, де зазвичай жив небіжчик Тимофій, гетьманів старший син. Суботівці вийшли назустріч нам хресною ходою й провели до великої нової церкви в ім'я Святого Михайла. Тут

[18] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 9. — Кн. 2: Роки 1654–1657. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 599.

[19] *Кукса Н.* Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 224.

Дари в Чигирині. *Художник Т. Шевченко. 1844 р.*

зібрано скарби вірменських церков, зруйнованих і пограбованих небіжчиком Тимошем у Сучаві, молдовському місті, про яке ми багато разів згадували раніше; тут, у Свято-Михайлівській церкві, Тимошева гробниця.

Тимошева удова, донька молдавського господаря Василя, декілька разів відвідувала нашого патріарха... У неділю вранці ми учинили після надранньої в її присутності поминування Тимоша. Над його гробницею за їхнім звичаєм висить велика корогва, на якій написано вельми правдоподібний портрет гетьманича — верхи на коні, з мечем у правиці та булавою в лівиці, а на передньому плані — мапа Молдови, яку він пішов здобувати. Ці поминки зворушували при-

сутніх до сліз»[20]. За кілька днів до поховання гетьманового сина Розанда народила двох хлопчиків-близнят, подальша доля яких невідома.

Батько лише на кілька років пережив свого старшого сина. На початку 1657 року гетьман занедужав. Мабуть, він розумів, чим може скінчитися хвороба, а тому в квітні скликав нараду.

Гей, зажуриться Хмельницького сідая голова,
Що при ньому сотників ні полковників нема:
Час приходить вмирати, а нема кому пораду дати.
Тільки був при ньому тут Іван Виговський,
Писар військовий, козак лейстровий.
То покликне він на Івана Виговського, писаря військового:
«Іване Виговський, писарю військовий!
Та скоріш біжи та листа пиши,
Щоб сотники та полковники до мене прибували,
При смерті моїй хоч малу пораду давали».

(Українська історична дума «Про смерть Хмельницького»)

На цій нараді, за свідченням очевидця, Богдан Хмельницький «внаслідок старості й хвороби, гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська синові Юрію; а нині йому 16 літ і булаву йому гетьманську дали; лише влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батькові його Богданові Хмельницькому». За словами відомих вітчизняних істориків Валерія Смолія і Валерія Степанкова, «так було зроблено вирішальний крок до утвердження монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких»[21]. Однак жити гетьманові лишилося недовго.

[20] *Халебський П.* Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К.: Ярославів вал, 2009. — С. 248–249.

[21] *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К.: Альтернативи, 2003. — 384 с.

На початку серпня 1657 року в Богдана Хмельницького стався крововилив у мозок, внаслідок чого він на кілька днів втратив свідомість. Про причини гетьманової хвороби Григорій Граб'янка у своєму «Літописі» — визначній пам'ятці української історіографічної прози кінця XVII — початку XVIII ст. — зробив такий запис: «Деякі, правда, уперто твердять, що то поляки, не маючи сили інакше Хмельницького умертвити, вирішили його отруїти. А вчинили це так. Намовили якось родовитого юнака притворитись, ніби він хоче одружитися на дочці Хмельницького. Той погодився, поїхав у Чигирин і одружився. А в день від'їзду, коли Хмельницький випроводжав молоде подружжя, підніс своєму тестю філіжанку горілки (а туди всипав яд, що уповільнено діє) і запропонував випити за здоров'я своєї панни. І сам випив чарку, налиту із схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї проклятої прихильності втратив життя. Цьому можна повірити, оскільки після смерті тестя цей підступний зять ніколи не показувався на Україні»[22]. З наведеного фрагмента видно, що Григорій Граб'янка не був до кінця впевненим у цій версії. Пізніше Микола Костомаров з'ясував, що на час смерті Богдана Хмельницького обидві його доньки уже мали чоловіків. Причиною смерті гетьмана, якому було ледве за 60 років, стало постійне нервове напруження, пов'язане з тягарем відповідальності, що лежав на його плечах.

6 серпня 1657 року Богдан Хмельницький, за словами Самійла Величка, «...докінчив у Чигрині, так і не докрутивши військової махини війни з поляками, своє великотрудне й великопечальне життя, лишивши махину війни своїм спадкоємцям, козацьким гетьманам, а всій осиротілій по собі Україні немалий жаль». Дочекавшись повернення козацького війська з Ташлика, доглядач митрополичого

[22] Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. зі староукр. Р. Іванченка. — К.: Знання, 1992. — С. 111–112.

Смерть Богдана Хмельницького. *Художник Т. Шевченко. 1836–1837 рр.*

престолу Лазар Баранович «при великій публіці і церемоніями» перевіз тіло гетьмана до Суботова. На похоронах Богдана Хмельницького були присутні полковники і старшина Війська Запорозького, а також секретар короля Речі Посполитої, волинський каштелян Станіслав Беневський. Секретар гетьмана Самійло Зорка виголосив перед його труною велику промову, текст якої наведено у «Літописі» Самійла Величка: «Жити й умирати — либонь, постановлено так від початку світу всесильним божим декретом, висловленим до наших предків, — живіте і множтеся, бо землею ви є і до землі підете. Однак смерть людська звикла наповнювати серця живих непохибним і непогамованим жалем, панове полковники і вся старшино з усім товариством Запорозького війська! Прийшлося нині й нам після веселих минулих часів слухати смутні плачі і рясними сльозами заливати

обличчя наше, коли мусимо оце оглядати на смертнім катафалку і віддавати останню шану нашому гетьманові Богданові Хмельницькому, справдешньому, якого забрала від нас невблаганна смерть.

Помер, полишивши по собі несмертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Росії Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом з тим ворогів наших — польських савроматів. ...Помер, зрештою, той, завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності українські та цілого Запорозького війська. ...До тебе звертаюся з доброю мовою, милий наш вождю... гетьмане всього славного Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане, до тебе мова скутого поміж чотирма дошками і мовчазного, вимови й розпоряджень якого незадовго перед цим слухало нас сто тисяч, і ми ставали готові на всякий твій кивок! ...промов до нас, братів своїх і навчи нас, як маємо жити без тебе і як поводитися з навколишніми нашими друзями і ворогами! ...дай нам пересторогу, щоб не були ми звойовані й переможені ворогами нашими»[23].

Історичні джерела свідчать про те, що гетьмана поховали в церкві Святого пророка Іллі, яка, найімовірніше, була зведена як родинна церква Хмельницьких у 1653–1655 рр. Цікаво, що для її будівництва використане каміння зі стін мусульманської мечеті, про що писав у своєму щоденнику на початку серпня 1654 року Павло Алепський: «Ми помітили в підмурівку цієї церкви кілька валунів, величина яких викликала у нас подив. Нам сказали, що ці камені привезено з міста, яке належало татарам, за п'ять миль звідси, там

[23] Повний текст промови Самійла Зорки див.: *Величко Самійло.* Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 207–210.

вони мали мечеть. Гетьман зруйнував її і перевіз камені для спорудження цієї церкви»[24]. Наступного року всередині приміщення церкви проводилися оздоблювальні роботи.

Під час похоронної процедури, як зазначає автор «Історії русів», «...над гробом виставлено під балахіном портрет Гетьманський з таким надписом:

Сей образъ начертанъ Козацкого Героя,
Подобно грекамъ тѣмъ, отъ коихъ пала Троя!
Помпей и Цесарь, что были у Рими,
У Руссовъ значилъ то Хмельницкій дѣлами своїми:
Польщу онъ низложилъ козацкими полками,
Татаръ и Турков устрашилъ тѣми же войсками;
Наказавъ варварство, пресѣк вѣроломство,
Вѣчно не забудетъ то Польское потомство.
Унію онъ опровергъ, благочестіѣ возставилъ,
Ревность въ томъ свою въ роде и родѣ прославилъ;
Непобѣдимъ во бранѣхъ, благой воспріялъ конецъ:
Изъ сіна в отечествѣ достойнѣйшій ему явился отецъ!»

Як фундатора храму гетьмана було поховано біля південної стіни Іллінської церкви праворуч від вівтаря. Однак його могилу нині там шукати марно: вона не збереглася.

Визначна історична і літературна пам'ятка XVII–XVIII ст., яку умовно назвали Чернігівським літописом, містить звістку про те, що наказний гетьман польського війська Стефан Чарнецький, котрого козаки за жорстокість і химерний одяг із тигрової шкури прозвали «рябим собакою», 1664 року оволодів гетьманським гніздом — хутором Суботів. За його наказом було спалено замок і дерев'яну Михайлівську церкву й учинено наругу над могилами гетьмана та його

[24] *Халебський П.* Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К.: Ярославів вал, 2009. — С. 250.

Іллінська церква в селі Суботові. *Малюнок 1826 р.*

сина: «И там в Суботові тіло старого Хмелницкого и Тимоша, сына его, которого под Сачавою забито, казал з гробов в рынку выкинути на попелище»[25]. Далеким відгомоном цього повідомлення, яке визначний український історик Іван Крип'якевич вважав недостовірним, є народний переказ, записаний Марком Грушевським — відомим вітчизняним педагогом, етнографом і фольклористом, котрий з 1897-го по 1910 рік був настоятелем Михайлівської церкви, а згодом — єпископом Української автокефальної церкви, створеної 1918 року (пізніше він став жертвою сталінських репресій). Місцевий селянин Маркіян Бердник розповів йому таке: «Кажуть, що Хмельницького поховано в Мурованці (Мурованкою жителі

[25] Чернігівський літопис / Підгот. до друку, передм. і комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4 (10). — С. 105–122.

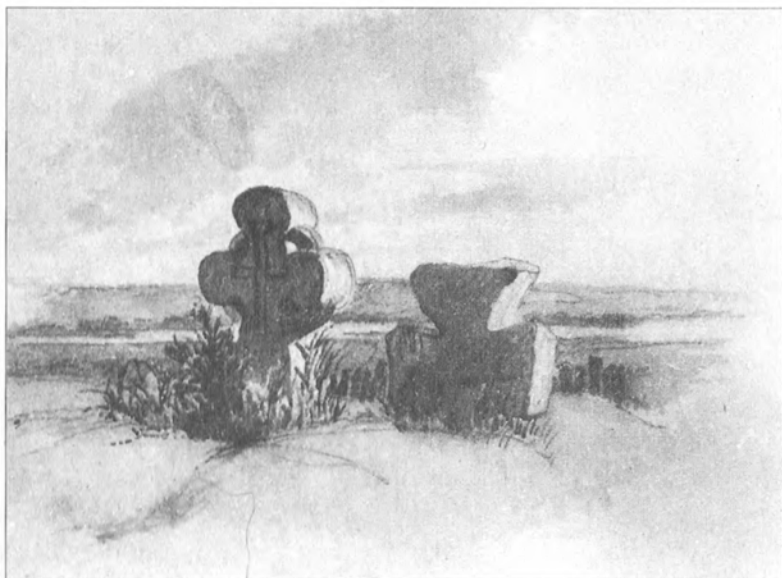

Козацькі хрести біля Іллінської церкви в Суботові. *Художник Т. Шевченко. 1845 р.*

Суботова називали Іллінську церкву. — *С. С.*), з правого боку в церкві під стіною, де мідна плянка з написом про це прибита, а другі говорять, що він похований на дворі під церквою коло стіни цеї самої і проти цього самого місця. Та тут горе: кажуть, що Хмельницького узяв Чарнівецький — якийсь лях та спалив на попіл і попіл той зарядив у пушку та випалив на вітер в урочищі Греченім, що звемо „могилками", де саме Богунова нива».

Подальшу долю Іллінської та Михайлівської церков й інформацію щодо могил Богдана і Тимоша Хмельницького уважно відстежує у своїх працях науковий співробітник національно-культурного заповідника «Чигирин» Надія Кукса.

Тривалий час Іллінська церква, що дивом уціліла в ході воєнних дій, стояла пусткою. Вкрай занедбаний стан святині в першій поло-

Богданова церква в Суботові. *Художник Т. Шевченко. 1845 р.*

вині XIX ст. добре видно на малюнку в книзі Дмитра Бантиша-Каменського «История Малой России», що вийшла друком 1826 року, та малюнку Тараса Шевченка, який у 1843-му та 1845 рр. відвідав Суботів, де замалював «Богданову церкву» і козацькі хрести біля неї. Під впливом побаченого у жовтні 1845 року Великий Кобзар написав вірша «Стоїть в селі Суботові», де є такі рядки:

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом

З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!

Справа дійшла до того, що Іллінську церкву навіть збиралися розібрати на цеглу, як це вчинили з руїнами гетьманського замку на початку XIX ст. Однак на її захист рішуче став отець Роман Орловський, призначений священиком місцевого приходу 1851 року. Понад 10 років він вів напружену боротьбу за збереження святині і зрештою переміг, відновивши її в первинному вигляді[26].

Нова небезпека нависла над Іллінською церквою вже в роки радянської влади. Після початку колективізації її, як зазначає Надія Кукса, хотіли розібрати. Згодом від цього задуму відмовились, а «Мурованку» використовували то як зерносховище, то як клуб.

Під час фашистської окупації в церкві поновили службу, однак після появи «Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України

[26] Детально про це: *Кукса Н.* З історії Іллінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 7. — К., 1998. — С. 84.

Богданові руїни у Суботові. *Художник Т. Шевченко. 1845 р.*

з Росією» її перетворили на краєзнавчий музей, який то припиняв свою діяльність, то відкривався знову. 1953 року відомий мистецтвознавець Григорій Логвин здійснив історико-архітектурне дослідження цієї церкви. Наступного року в приміщенні було встановлено символічний надгробок Богдана Хмельницького. Його місце, як зауважує Надія Кукса, «...визначено без дотримання історичної правди за вказівкою тодішнього голови колгоспу», правління якого фінансувало проведення робіт.

Упродовж 1969–1973 рр. у церкві працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Романа Юри, Михайла Кучери та Павла Горішного, яка не знайшла домовини гетьмана, але виявила поблизу фундаменту північної стіни й біля входу три поховання гарної збереженості (з рештками одягу і натільними хрестиками), що датуються XVII ст. Усі вони належали чоловікам, одному з яких, за антропологічними визначеннями, виповнилося 60–65, а двом іншим — 40–45 років. На думку фахівців, поховання, швидше за все, належать або родичам, або соратникам гетьмана. Можливо, один із похованих — Данило Виговський, зять Богдана Хмельницького, рідний брат його генерального писаря Івана Виговського, замордований у таборі московського війська. Згідно з писемними

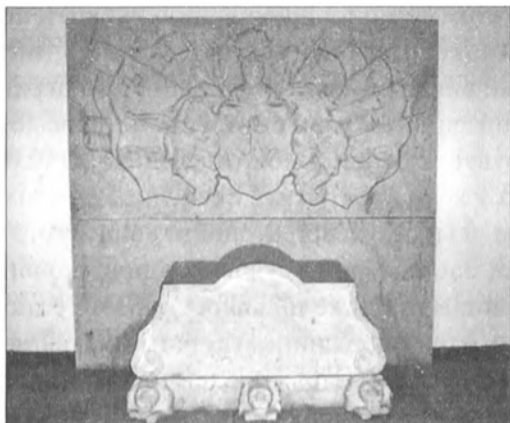

Саркофаг Богдана Хмельницького, встановлений 1954 р.

джерелами, тіло Данила було видано родичам для поховання в Суботові. Тлінні рештки небіжчиків після завершення досліджень перепоховали на старому місці.

Під час археологічних розкопок біля південної стіни поблизу вівтаря виявили також поховальну яму розміром 2,3×0,7 м, що була накрита великою масивною брилою, виготовленою із місцевого каменю-пісковику. Одночасно в нижній частині цієї стіни археологи побачили два проломи, через які могли витягнути назовні домовину Богдана Хмельницького. Хто і коли зробив це — вандали Стефана Чарнецького чи козаки, які перепоховали тлінні рештки гетьмана в іншому місці, — невідомо, хоча встановлено, що місце в цій частині церкви перекопувалося неодноразово[27].

Нині в Іллінській церкві, яку безкоштовно орендує громада Української православної церкви Київського патріархату, проводяться богослужіння. Її відремонтовано. І зовні, і всередині вона має ошатний вигляд.

---

[27] *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. — К.: Наш час, 2008. — С. 149–150.

Останніми роками поновилися спроби знайти поховання Богдана Хмельницького в його родовій усипальниці. Свого часу Григорій Логвин виявив в архітектурі Іллінської церкви дуже цікаву деталь: біля її південно-західної стіни є двометрове потовщення, яке вчений пов'язував із будівельною традицією. Однак кілька років тому цю частину храму обстежила експедиція Інституту археології НАНУ методом ультразвукової локації за допомогою високочастотного георадара. Застосування сучасного пошукового обладнання дало дещо несподівані і дуже цікаві результати: у місцях згаданого потовщення є ознаки порожнини, глибина якої сягає 2,5–5 метрів. Схожі ознаки виявлено і вздовж південної стіни на глибині 10–15 метрів. Цікаво, що нижче рівня фундаменту церкви прилади зафіксували також наявність кольорових металів. Крім того, в результаті бурових робіт на пагорбі церкви з глибини 9–10 метрів були підняті на поверхню фрагменти цегли, виготовленої в XVII–XVIII ст.[28]

З усього цього дослідник Михайло Новик, який проводив магнітометричне обстеження, зробив такі висновки: підземелля Іллінської церкви і підземні ходи поруч із нею, про які згадується в народних переказах і легендах, справді існують. Він висловив припущення, що в одному з цих ходів може знаходитися прах Богдана Хмельницького, поховання якого «...могло проводитись без зайвих свідків, у присутності обмеженого кола осіб, які домовилися не залишати свідчень про це з метою збереження поховання видатної особи від воєнного лихоліття»[29]. На жаль, ці перспективні й обнадійливі пошукові роботи не було продовжено.

Дерев'яну Михайлівську церкву руйнували і відбудовували п'ять разів. Востаннє її перебудували в 70-х роках XIX ст.: дерев'яні

---

[28] Дослідження помістя Хмельницьких: перший етап експедиції. — Режим доступу: http://maidan.org.ua./static/narnewslviv/1237226855.html.

[29] *Новик М.* Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили гетьмана // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 6. — С. 48.

конструкції старої будівлі розібрали і згодом використали їх для зведення нової споруди. Під час цих робіт було виявлено дитяче поховання, і, як повідомила Надії Куксі місцева жителька Ярина Телятник, «священик не дозволив младенца беспокоїть». Суботівці досі вважають, що це поховання належало малолітньому Богдановому сину, якого, за легендою, слуги чигиринського підстарости Данила Чаплинського нібито засікли на смерть на місцевому ринку під час нападу на хутір.

За свідченням Марка Грушевського, жителі родинного гнізда Хмельницьких наприкінці XIX ст. уже не знали, що в Михайлівській церкві знаходилася могила Тимоша. Однак під час її чергової реконструкції дехто з них навіть бачив склеп, в якому нібито лежали тлінні рештки сина гетьмана: «Що у ній (Михайлівській церкві. — *С. С.*) похований його син Тиміш, сього-ж не знали, аж поки конциссторіяне прислала у волость, що він там похований, і поки справді, як почали строїти її, не знайшли склепу й догомини у йому та поки Зотенко Захарко-Дон не одбив дверей у склепу та не зняв віка з домовини Тимошевої і не показав людям, що справди є його могила і він сам є там. А проте її одстояли таки і без його. І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди усе, що познаходили там, і кусок дверей одбитих Захарком уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти. Не то — й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб пам'ятки таки ще й надалі там позоставались»[30]. Важко сказати, наскільки правдивою є ця інформація, записана зі слів вісімдесятилітнього жителя Суботова Варивона Коцура: перевірити її можна лише за допомогою археологічних розкопок.

Інформація про те, що в Михайлівській церкві знаходяться могили синів Богдана Хмельницького, аж ніяк не бентежила активних

---

[30] *Грушевський М.* Гетьманське гніздо (Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1909. — Т. 91. — Кн. 5. — С. 16.

Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві

і запопадливих місцевих «активістів», які втілювали в життя грандіозні плани «вождя усіх народів»: після насильницької колективізації селян — жителів «гетьманського гнізда» її закрили, облаштувавши там сільський клуб, де на козацьких кістках розважались і переглядали брехливі кінострічки, що славили переваги «найсправедливішого у світі ладу». Подальшу долю святині знову-таки дослідила Надія Кукса. Ось що вона пише з цього приводу: «1935 р. став останнім для Михайлівської церкви. Керівництво місцевого колгоспу прийняло рішення зруйнувати храм, використавши дерев'яні конструкції для спорудження зерносховища. Більша частина жителів села негативно поставилася до цього рішення».

«Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки, дуже просили не робити цього...»

«Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони покидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони „для воєнних нужд“. Ікони порозбирали місцеві жителі, хоч їх переслідували активісти. Влаштовували обшуки, ікони вилучали. Однак частину образів вдалося врятувати, переправивши в навколишні села.

Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих.

Розрівняно тракторами було сільське кладовище, на місці якого за час існування села наклалося один на один п'ять цвинтарів. Таємно окремі суботяни збирали вигорнуті кістки, щоб потім перезахоронити. На місці кладовища невдовзі стали будувати сільський клуб, котрий знаходиться на кістках наших предків і донині».

Жителі Суботова, обізнані з інформацією про знищення тлінних решток Богдана Хмельницького, висловлювали сумнів в її достовірності. Про це заявив один із них — Маркіян Бердник — у бесіді з Марком Грушевським: «А ми собі думаємо: чи вже в козаків нехопило товку догадатися, що такого, як Хмельницький, Ляхи і мертвого шукатимуть, що хоч і на живому поміститись? Не повинні, щоб козаки недогадливі були, та не обманили ляхів, як вони се уміли часто їм виробляти. Скоріш над усе, що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мерця з простих козаків, а його на другім місці десь сховали, де сами тіко знали. Може якраз у дерев'яні батькові церкві, де й син його уже лежав і ніхто про се й доси не знав».

Версія про «підміненого Богдана» стала дуже популярною в родинному гнізді Хмельницьких, і в її достовірності не сумнівався професор Всеукраїнської академії наук Гнат Стеллецький. У листопаді 1921 року він провів у Суботові археологічні розкопки, основним завданням яких було «остаточне з'ясування і розв'язання історичної тайни Богдана — подлінного місця його поховання». Перебіг і результати цих пошукових робіт простежила невтомна Надія Кукса на підставі «Протоколу наукового досліду церкви Іллінської Богдана Хмельницького в селі Суботові Чигиринського повіту 1921 року», що нині зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Розкопки проводилися біля південної стіни Іллінського храму, де 1869 року за ініціативою отця Романа Орловського прикріпили мідну табличку з написом: «Здесь погребено тело Богдана

Хмельницкого», і під одним із кам'яних хрестів, який розташовувався ліворуч від вівтаря храму. На переконання Гната Стеллецького, його було встановлено над могилою, де перепоховані кістки «підміненого Богдана» після наруги, вчиненої над ними за розпорядженням Стефана Чарнецького. Насправді ж тлінні рештки гетьмана, вважав професор, були від самого початку таємно поховані в Михайлівській церкві.

Результати розкопок не підтвердили здогадок Гната Стеллецького, і тоді, за свідченням отця Олексія Єфимовича, він вдався до відвертої фальсифікації: «В розкопаній... могилі виявився повний, не зруйнований скелет дуже молодого небіжчика (тобто молодого настільки, що в ньому аж ніяк не можна було признати кісток „підставного Богдана"). Тоді Стеллецький... відіслав землекопа-робітника. А сам спустився в яму і в ногах цієї могили, справа, відкрив круглу яму, в якій прямо з-під землі, без слідів домовини, стирчали: стегнова кістка і фаланга пальця дорослої людини». Ці кісткові рештки Гнат Стеллецький забрав із собою.

Незабаром професор демонстрував свої знахідки під час публічної лекції для жителів Чигирина під назвою «Таїни України: мамути, Суботів, Холодний Яр». Тоді ж, як зазначає Надія Кукса, він повідомив, що під час розкопок зняв «шар тиньку з тієї частини південної стіни церкви, де висіла табличка», однак не знайшов там жодних слідів підземної кімнати, де, за переказами, й знаходиться прах Богдана Хмельницького. З цього Гнат Стеллецький зробив далекосяжний висновок про те, що поховання гетьмана в Іллінській церкві «...ніколи не було, та й не могло бути», й без належних повноважень і дозволів зняв табличку, передавши її до Київського археологічного музею[31].

---

[31] *Кукса Н.* Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 232.

Цей епізод є яскравим прикладом безвідповідального ставлення до серйозної наукової проблеми.

Невизначеність долі поховання Богдана Хмельницького породжує усе нові й нові версії, що час від часу з'являються на шпальтах періодичної преси. Могилу гетьмана пропонують шукати то у приватних садибах Суботова, то в підземеллях Мотронинського монастиря, де згодом освячували зброю гайдамаки, то у товщі Семидубової гори або кургану в селі Івківці, де, за легендами, похована якась визначна людина, то на Замковій горі в Чигирині, то на острові Хортиця, то ще деінде. Більшість із цих версій є плодом фантазії їхніх авторів і фактично позбавлені будь-якої аргументації.

Але шукати таки доведеться.

Герої битви під Берестечком

Уранці 30 червня 1651 року поля під старовинним Берестечком на Волині вкривала густа імла. Пополудні туман нарешті розвіявся, і два величезних війська — королівсько-шляхетське та козацьке, — що вперше після локальних сутичок зіткнулися віч-на-віч, завмерли в напруженому очікуванні початку вирішальної битви. Ще вчора зовні тут було спокійно: розлогим лугом, час від часу нагинаючись і випростовуючись, брела бабуся, яка, мабуть, збирала лікарські засоби («в горщиках мала сухі й живі ящірки, жаби, вужі та інших гадів»). Однак психологічна напруга в обох таборах була дуже великою: в королівському війську вирішили, що це відьма, яка за намовою козаків чарує місце майбутньої битви. «На тому ж місці, — згодом писав у листі один із польських шляхтичів, — вона була жорстоко забита»[32].

Близько четвертої години за наказом короля Речі Посполитої Яна II Казимира кіннота під командуванням воєводи руського князя Яреми Вишневецького атакувала позиції козацького війська, але, зазнавши значних втрат і залишившись без прапора, була змушена відступити. Так розпочалися вирішальні події багатоденної Берестецької битви — однієї з найбільш трагічних і героїчних сторі-

[32] Див.: *Свєшніков І.* Берестечко // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 97.

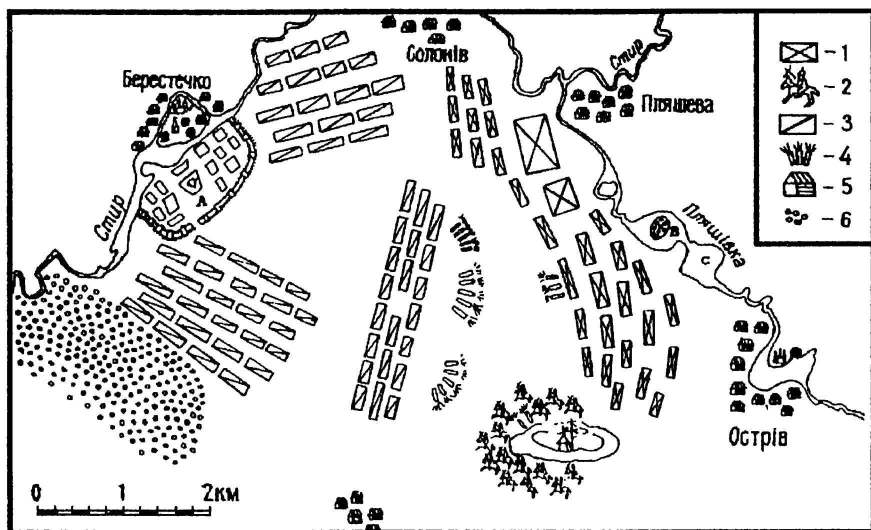

Схема розташування козацьких і королівських військ під час Берестецької битви *(за І. Свєшніковим)*: 1 — козацькі війська; 2 — татарські війська; 3 — королівські війська; 4 — артилерія; 5 — оселі; 6 — ліс

нок другого етапу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. З обох сторін у ній брало участь близько 500 тисяч осіб. Польсько-шляхетська армія складалася з регулярного королівського війська, де переважала кіннота, німецьких найманців-піхотинців, шляхти, об'єднаної у полки посполитого рушення, приватних загонів магнатів, численної обслуги. Основу війська Богдана Хмельницького становили козацькі полки та загони так званої «черні» — здебільшого повстанців-селян, дрібних ремісників тощо. Союзником гетьмана був кримський хан Іслам-Гірей III зі своєю 28-тисячною ордою.

Вирішальній битві передували запеклі бої. Під час одного з них склав голову давній приятель і надійний союзник Богдана Хмель-

ницького — перекопський мурза Тугай-бей, військо якого допомогло гетьманові здобути перемогу під Жовтими Водами, і ледве не загинув майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський — герой битви під Віднем (1683), що назавжди поклала край намаганням султанів Османської імперії розширити свої володіння в Європі.

Після першої невдалої атаки королівсько-шляхетське військо розпочало наступ на пагорб, де розташувалися кримські татари, вишикувавшись у формі півмісяця. За порадою одного зі шляхтичів — тлумача з турецької і татарської мов, який добре знав звичаї та психологію неспокійних південно-східних сусідів Речі Посполитої, — Ян II Казимир наказав спрямувати вогонь артилерії на білий ханський прапор біля намету Іслам-Гірея. Уже перший постріл влучив у безпосереднє оточення хана, тяжко поранивши його близького родича — султана Амурата. Татарське військо охопила паніка, однією з причин якої було те, що іслам забороняв своїм вірним вести воєнні дії під час великого мусульманського свята — Байраму. До того ж поранений Амурат упав головою вперед, що у кримських татарів вважалося недобрим знаком. Іслам-Гірей, а за ним і вся орда втекли з поля бою, залишивши ханський прапор і багате спорядження — намет, коляску, велике дзеркало, барабанчик із позолоченою основою, що його хан використовував замість дзвіночка для скликання почту, а також шаблі, кожухи, сідла, обоз із запасами продуктів і вина тощо. Переправившись через річку Стир, татари вночі спалили містечко Козин і вирушили в південному напрямку. Аби умовити хана повернутися назад, гетьман разом із генеральним писарем Іваном Виговським, корсунським полковником Лук'яном Мозирею і чотирма козаками кинулися навздогін. Однак хан не лише відмовився виконувати попередні домовленості, а й не дозволив Богдану Хмельницькому повернутися до козацького табору, фактично полонивши його. За словами французького дипломата й історика XVII ст. П'єра Шевальє — автора популярних у тогочасній

Європі розвідок про козаків, — Іслам-Гірей звернувся до гетьмана «...з дуже образливими словами, докоряючи, що Хмельницький обдурив Хана, приховавши від нього стан польського війська... він навіть погрозив Хмельницькому відіслати його польському королю в обмін на мурз, які перебувають у польському полоні...»[33] За свідченнями очевидців, ординці невідступно пильнували за гетьманом: коли він сідав на коня, йому зв'язували ноги, а під час перепочинку — руки. Лише через тиждень гетьман зміг звільнитися від небажаної «опіки», розпорядившись видати татарам значну суму грошей зі своєї скарбниці в козацькій столиці — місті Чигирин.

Внаслідок зради з боку ненадійних союзників козацьке військо було змушене відступити, за одну ніч облаштувавши табір. Спереду він був захищений міцними укріпленнями-валами, спорудженими за давньою козацькою традицією за допомогою возів, прив'язаних колесом до колеса, засипаних землею та обкопаних глибоким ровом. На флангах табір захищали непролазні болота. Ззаду він прилягав до болотистої річки Пляшівка — притоки Стиру, де залишався шлях для відступу.

Протягом десяти днів козацьке військо утримувало оборону, постійно турбуючи супротивників своїми вилазками. Для психологічного тиску на ворога козаки вдавалися до різних хитрощів: однієї ночі вони били в котли, тупотіли ногами, радісно вигукували, створюючи враження, що звідкілясь надійшла допомога. «А котли були такі великі, що здавалося, вони в нашому таборі б'ють», — писав у листі з табору під Берестечком один шляхтич. Однак в обложеному таборі наростало напруження: повстанці-селяни не знали про наміри козаків, які вели переговори з королем, і не довіряли їм. Так само козацька старшина не довіряла «черні», побоюючись, що заради порятунку вона видасть їх ворогу.

---

[33] *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі (з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар) / Пер. з фр. вид. 1663 р. — К.: Томіріс, 1993. — С. 152.

9 липня на нараді козацької старшини, куди не запросили представників повстанців-селян, було вирішено розпочати організований відступ із укріпленого табору. Збудувавши мости і проклавши греблі з колод, возів, лантухів, сідел, кожухів, свиток, хмизу тощо в болотистій заплаві, в ніч на 10 липня близько 2 тисяч козаків на чолі з наказним (тимчасовим) гетьманом Іваном Богуном переправилися на правий берег Пляшівки, щоб відігнати звідти три полки королівсько-шляхетського війська під командуванням магната С. Лянцкоронського, які контролювали тили козацького табору, і забезпечити організований відступ усього війська.

Довідавшись про дії козаків і не знаючи їхніх планів, уранці наступного дня селяни-повстанці, за словами автора «Літопису Самовидця», «...так юже не дбаючи и приказання старших своих...», кинулися до переправ і почали спішно залишати табір. Спроби Івана Богуна та козацької старшини стримати збуджений багатотисячний натовп не увінчалися успіхом, бо, як образно висловився П'єр Шевальє, «...течія потягла їх за собою, і вони були змушені іти за прикладом інших». Припустившись фатальної помилки, наказний гетьман уже більше не зміг повернутися до табору, залишивши в ньому намет Богдана Хмельницького, де зберігалася військова скарбниця, печатка Війська Запорозького, оригінали дипломатичних документів тощо.

Відступ козацького війська був несподіванкою для шляхти. «Коли ж наші побачили, що табір порожній, — написав у своїх спогадах один зі шляхтичів й очевидців цих драматичних подій, — вскочили в нього і кого там застали, на смерть забивали, грабували вози, брали всі речі».

Залишаючи табір, козаки та селяни-повстанці прагнули потрапити на дві переправи, де були споруджені греблі, а то й просто брели через болото. Відступ прикривав загін козацької кінноти, якому під натиском значно більших сил ворога також довелося відійти

«Козаки». Фрагмент барельєфа на саркофазі короля Яна II Казимира у Парижі. *Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.*

в болотисту низину. Шляхта і німці-найманці обстрілювали людей, які, оминаючи ями з каламутною водою, намагались вибратися з болота, наздоганяли їх, кололи списами і рубали шаблями. Ті, хто відступали, за свідченнями польських джерел, чинили запеклий опір. «В лісах, чагарниках і болотах велика їх кількість загрузла, і наші, йдучи облавою, криваву шкоду серед відступаючих робили, — йдеться в одному з них. — Але й вони наших, особливо необережних, з чагарників громили. В болотах декілька тисяч їх заховалося, так, що наші цілий день їх витягали, стріляли, голови рубали».

На одному з островів Пляшівки засіло близько 300 козаків, які чинили відчайдушний спротив. У відповідь на обіцянку коронного гетьмана Миколая Потоцького зберегти їм життя вони на знак лицарської зневаги до земного буття та багатства дістали з кишень і гаманців гроші й викинули їх у воду. Майже всі з цих козаків загинули, але,

«Козацький прапороносець». Фрагмент барельєфа на саркофазі короля Яна II Казимира у Парижі. *Скульптор Ж. Тібо. 1672 р.*

за словами польського історика німецького походження XVII ст. Йоахима Пасторія, «так і залишились непереможеними».

Останній відчайдух, як писав французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер — автор першого західноєвропейського твору, присвяченого Україні, — «оборонявся протягом трьох годин один проти цілого польського війська». Ускочивши в напівзатоплений човен, залишений кимось із місцевих рибалок у невеликому озері, він спочатку відстрілювався з мушкета, а згодом, озброївшись косою, відбивався від усіх, хто наближався до човна. Свідком цієї сцени став король Ян II Казимир, який звелів крикнути козакові, що подарує йому життя, якщо він припинить опір. Проте українець гордо відповів, що про життя вже не дбає, а хоче померти, як лицар. Один зі шляхтичів по горло у воді підкрався до козака, який, як зазначив П'єр Шевальє, «був пробитий чотирнадцятьма кулями», й ще раз

поранив його косою, а згодом німецький рейтар пробив тіло сміливця списом. «З великим жалем король дивився на цю смерть, — зауважує автор 6–7 томів хроніки «Театр Європи» Йоганн-Георг Шледер, — тому що в грудях козака билося героїчне серце»[34]. Ось які рядки присвятила цьому відважному козакові наша сучасниця, видатна українська поетеса Ліна Костенко у своїй поемі «Берестечко»:

Г-ей, та було ж нас доволі! А зосталось триста.
Гей, та було ж нас триста, та усі шаблисті.
Дві душі зосталось, та й ті непаристі.
Госа, хлопці, госа, понад берегами!
Тече річка кервавая темними лугами.
Біжать ляхи до берега,
да всяк сполошився.
Всі козаки повбиваті,
а один лишився.
Стоїть собі у човнику в постреляній свиті.
Стоїть собі проти неба — як один у світі!
А не жалько ж йому вмерти, ні що кулі ріють.
Тільки й жалько козакові — мати постаріють.
Стрілив ляшок, стрілив другий,
стрілив чотирнацький.
Чи він козак заворожен, такий чудернацький!
Сам король прийшов дивитись, жабарями тьопа.
Понашевкувалось шляхти — убивати хлопа.
З карабинів ціляться, лігши на вали.
Гаркоту-гармату в нього навели.
А у нього ж ані шаблі булатної,
ні пищалі семип'ядної.
Тільки й є, що коса,

34 *Шледер Й.-Г.* Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 89.

та і та пощерблена.
І де він її тут узяв?
Чи не одняв у своєї ж смерті?..
Кидав би ти свою косу та й тікав би прічки.
А він стоїть, косарює, та й посеред річки.
Човен хлепче водиченьку, зламалось весельце.
Цілять йому у личенько, цілять йому в серце.
А він себе лясь по грудях, та й по білім лицю —
докучають комарики гей у косовицю!
На що король, на що гордий,
та й той здивувався.
Звелів стрельбу припинити, а тогді озвався.
— Виходь, — кае, — з тої річки,
кидай косу тую.
Подарую тобі життя
й шаблю золотую!
А він косить, а він косить, човен углибає.
— Я вже, — кае, — ваша милість, о життя не дбаю.
Може, вцілиш, ваша милість, в мене хоч тепер ти.
Я вже дбаю, ваша милість, щоб по-людськи вмерти.

За оцінками фахівців, під час відступу з табору козацьке військо втратило приблизно 30 тисяч осіб. Попри це, йому вдалося зберегти основні сили. Уже через кілька тижнів, за словами Самовидця, «тое войско без табуру увойшло на Україну и, заставши Хмельницкого, при нему скупившися, стало табуром под Білою Церквою и по орду зараз послали»[35]. Незабаром під орудою гетьмана знову перебувало 50 тисяч козаків і 40 тисяч союзників-татарів, що змусило послів короля підписати з ним 27 вересня Білоцерківський мир.

[35] Літопис Самовидця / Відп. ред. Я. Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 61.

Минули століття... Невблаганний час стер із лиця землі і залишки укріплень, і сліди переправ через болотистий правий берег річки Пляшівка. Однак жителі місцевих сіл — Пляшевої та Острова — не забували про те, що їхні оселі розташовані неподалік того місця, де козаки на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким мужньо билися з військом польського короля, імені якого вони вже не пам'ятали. Тамтешні селяни часто знаходили на полях людські кістки і в нічній темряві не раз бачили, як на полі битви то тут, то там миготять зеленкуваті болотні вогники. За місцевою легендою, це — душі загиблих козаків, які блукають, не покидаючи місця їхнього сумного спочинку.

У 1844 році поле Берестецької битви обстежив відомий український громадський діяч, історик та етнограф Микола Костомаров, який визначив місцезнаходження козацького та королівського укріплених таборів, переправи, збудованої за наказом Івана Богуна, острова — місця подвигу 300 козаків і записав від місцевих селян перекази, легенди, пісні та думи, пов'язані з цією подією. За два роки тут, на думку дослідників, побував і Тарас Шевченко. Враження від побаченого і почутого під Берестечком згодом вилилося у відомих поетичних рядках, написаних ним у другій половині 1848 року під час перебування в засланні у далекому Косаралі:

«Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили...»

Так склалося, що неподалік Берестечка, в селі Хотин, перед Другою світовою війною пройшли дитячі роки відомого львівського

фахівця-археолога Ігоря Свєшнікова, мати якого походила зі старовинного козацького роду Радченків — нащадків наказного миргородського полковника, соратника Богдана Хмельницького. Із ранніх літ Ігор не раз чув від дорослих легенди та перекази про героїчні подвиги козаків, «шукав, — за його словами, — сліди козацьких і татарських коней на всіх дорогах і стежках», мріяв окреслити точне місце Берестецької битви. Інформація, здобута Миколою Костомаровим у середині XIX ст., була вже фактично втрачена. Свої дитячі мрії Ігор Свєшніков втілив у життя значно пізніше, набувши багатолітнього досвіду під час розкопок десятків стародавніх пам'яток — стоянок, городищ, курганів. У 1970 році він за сприяння директора Рівненського краєзнавчого музею В. Сидоренка розпочав розкопки на полях між селами Пляшева й Острів, що тривали понад 15 років. Уже під час першого польового сезону було виявлено залишки двох переправ, одну з яких збудували козаки, а іншу — повстанці-селяни. Це дало змогу з великою вірогідністю встановити, що місцем подвигу 300 козаків був острів Гайок.

З'ясувалося, що козацька переправа розміщувалася напроти південно-східного кінця укріпленого табору в заплаві правого берега Пляшівки поблизу села Острів, що нині вкрита густим килимом трави. Тут на площі близько 2,5 гектара, дослідженій під час розкопок, було знайдено рештки вузької греблі, збудованої за наказом Івана Богуна в ніч на 10 липня 1651 року, приблизно п'ять з половиною тисяч речей, що належали учасникам битви, 91 людський і 37 кінських скелетів[36].

Розкопки дали можливість відтворити деталі трагедії, яка тоді розігралася в очеретах і верболозах болотистої заплави річки Пляшівка. «Люди лежать так, як їх захопила смерть, — писав Ігор Свєшніков, — один на спині, інший на боці, ще інший обличчям

[36] Детально про підсумки розкопок на полі Берестецької битви: *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С. 151–163.

униз. ...На черепах — сліди поранення шаблями, інколи поміж кістками — свинцеві кулі між мушкетів. То тут, то там зустрічаються кінські скелети. І між їхніми кістками трапляються мушкетні кулі...» Серед загиблих були й діти. Неподалік тогочасного замуленого берега Пляшівки напроти урочища Циганівка виявлено кістяки двох хлопчиків віком 8–9 і 12–14 років. Скслст старшого хлопчика, ноги якого по коліна застрягли в намулі, лежав поверх кістяка молодшого. Біля кісток його грудної клітки знайдено рештки коробочки, оздобленої кістяними пластинками, в якій містилося 44 свинцевих кулі до мушкета. Положення скелетів допомогло Ігорю Свєшнікову відтворити обставини загибелі двох малолітніх учасників Берестецької битви: «...Разом із старшими рятували своє життя від озвірілої шляхти і два хлопчики. Мабуть, брсли через трясовину, обминаючи глибокі ями, і старший вів за руку молодшого. Але під берегом, де намул був більшим, а вода глибша, старший взяв молодшого на плечі. Вага малого виявилася непосильною для дитини. Він уже не міг витягнути ноги, що глибоко застрягли в намулі, і знесилений впав на спину...»[37] Ці діти були справжніми героями: підліток, наш «Гаврош», який під час оборони табору разом із молодшим братиком або приятелем допомагав козакам стріляти по ворожих лавах, виконав свій військовий обов'язок до кінця, не залишивши важку коробочку з дорогоцінним вантажем навіть під час виснажливого відступу.

Ігор Свєшніков – археолог, дослідник поля Берестецької битви

[37] *Свєшніков І.* Берестечко // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 105.

У 1908 році архімандрит Почаївської лаври Віталій Максименко виступив із закликом спорудити на місці Берестецької битви храм-пам'ятник загиблим козакам і щорічно вшановувати їхню пам'ять у дев'яту п'ятницю після Великодня. Цю ініціативу підтримала царська влада: й архімандрит, і можновладці Російської імперії сподівалися у такий спосіб зміцнити позиції самодержавства на Волині. Водночас розпочався збір пожертв для спорудження меморіалу, що його було вирішено розмістити на острові Журавлиха в заплаві лівого берега Пляшівки.

У 1910–1914 рр. тут було збудовано меморіальний комплскс. Його центральною спорудою є триярусна Георгіївська церква, проект якої створив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов. Ця оригінальна будівля, виконана у стилі бароко, складається з двох частин: церкви та бабинця, розташованих під відкритим небом (площа власне церкви відділена від бабинця невисоким підвищенням). На фасаді церкви розміщений одноярусний іконостас із царськими вратами, простір над яким заповнює велична картина «Голгофа», намальована видатним українським художником Іваном Їжакевичем на металевих листах.

Неподалік центральної споруди комплексу нині знаходиться Михайлівська церква, зведена «тщанієм настоятеля Івана Берсговича до 1650 року» в селі Острів. За народними переказами, в ній перед битвою молився Богдан Хмельницький, хоча, як слушно зазначає Ігор Свєшніков, це малоймовірно: в козацькому таборі була своя похідна церква, яка розміщувалася в десяти шатрах. У червні 1912 року під час спорудження меморіалу цю оригінальну пам'ятку дерев'яної архітектури України перенесли на нове місце і відновили в первинному вигляді.

Михайлівську та нижній ярус Георгіївської церкви з'єднує підземний тунель завдовжки 50 метрів, біля виходу з якого знаходиться

Георгіївська церква

колона-саркофаг, заповнена кістковими рештками козаків і селян-повстанців, зібраними на полі Берестецької битви. Вони ж займають ніші, розміщені у стінах тунелю. Ще один саркофаг із кістками розташований напроти іконостаса невеликої підземної церкви Святої Параскеви, куди можна потрапити з тунелю.

Поруч із Георгіївською церквою було зведено будинок, де оселилися монахи невеликого монастиря — філії Почаївської лаври. Улітку 1914 року меморіальний комплекс, що отримав назву «Козацькі могили», урочисто відкрили. У такому вигляді, хоч і не без втрат, він проіснував 50 років.

У 1964 році комуністична влада прийняла блюзнірське рішення про закриття монастиря і передала його територію місцевому колгоспу ім. Богдана Хмельницького (?!?). Через 310 років після Переяславської ради «погані правнуки» гетьмана у своєрідний спосіб віддячили йому, облаштувавши тут ізолятор для худоби, хворої на ящур. У Георгіївському соборі, який вражає оригінальністю архітектурного задуму та вирішення, якраз над саркофагом і нішами з козацькими кістками розмістили зерносховище та склад для зберігання цукрових буряків. Михайлівську церкву перетворили на курятник і кролячий розплідник.

Ситуація довкола народної святині обурила громадськість України. На її захист рішуче стала інтелігенція на чолі з поетом-академіком Максимом Рильським, опублікувавши статтю в центральному органі Спілки письменників України — газеті «Літературна Україна». Владі довелося поступитися: у січні 1966 року на території «Козацьких могил» було створено державний заповідник, підпорядкований Рівненському краєзнавчому музею. 1991 року його реорганізували в Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», що у вересні 2009 року, згідно з указом Президента України Віктора Ющенка, отримав статус національного.

Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви; приміщення музею, в експозиції якого представлено багато унікальних речей, знайдених під час розкопок; інші об'єкти, пов'язані з подіями 10 липня 1651 року: козацька переправа, острів Гайок, озерце Козакова Яма, де відважний запорожець своєю мужністю викликав захоплення польського короля, урочище Монастирщина, де збереглися хрести на козацькому цвинтарі, тощо. У 1993 році тут було встановлено пам'ятник загиблим козакам і селянам-повстанцям[38].

---

[38] Детально про це: *Свшніков І. К.* Музей-заповідник «Козацькі могили». — Львів: Каменяр, 1990. — 93 с.

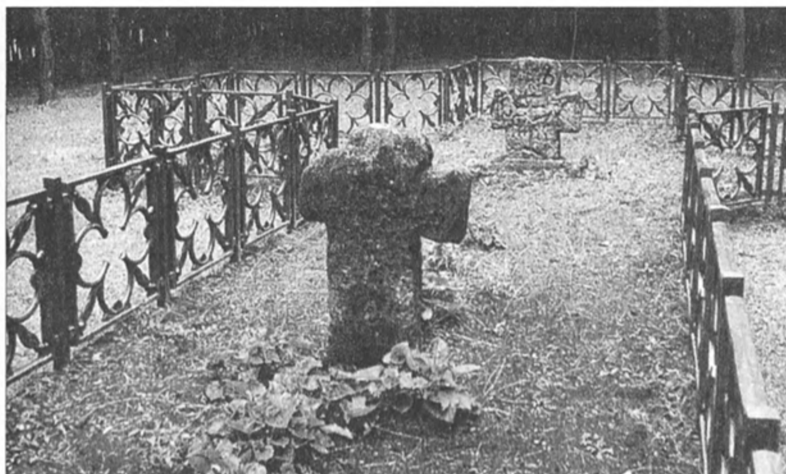

Козацькі хрести на полі Берестецької битви

Завдяки дослідженням Ігоря Свєшнікова вдалося не лише локалізувати місця, пов'язані з основними епізодами Берестецької битви, а й створити документальні антропологічні портрети двох запорожців, черепи яких було виявлено на місці козацької переправи. Автором одного з них є учениця Михайла Герасимова Галина Лебединська, другого — її колишній аспірант із Колумбії Хосе Родрігес, який засвоював премудрості антропологічної науки в лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Попри чітко виражені індивідуальні риси, обидва козаки належать до одного антропологічного типу, що характеризується брахікефалією, тобто округлою формою голови, відносно широким обличчям, помірно широким носом здебільшого прямої, а іноді опуклої форми. Такі риси обличчя властиві більшості українців Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини тощо, де засновник вітчизняної антропології Федір Вовк виокремлював

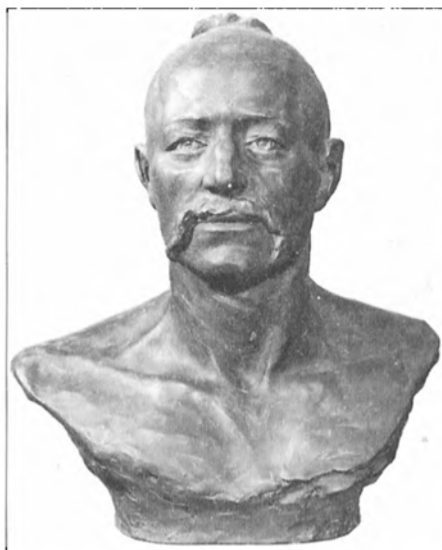

а) б)

Козаки-учасники битви під Берестечком:
а) скульптурна реконструкція Г. Лебединської;
б) скульптурна реконструкція Х. Родрігеса

«український», Василь Дяченко — «центральноукраїнський», Тетяна Алексєєва — подніпровський антропологічні варіанти (типи)[39].

У 1979 році під час розкопок на місці колишньої козацької переправи також було знайдено кістяк людини з масивною латунною сережкою біля правого вушного отвору. Згідно з історичними джерелами, звичай носити сережку в правому вусі вже наприкінці XVI ст. був поширений серед донських козаків, які народилися від полонених туркень, а запорожці перейняли його лише у другій по-

[39] *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — С. 199.

Донський козак. *Скульптурна реконструкція Є. Веселовської*

ловині XVIII ст. Це дало Ігорю Свєшнікову підстави припустити, що загиблий був козаком-донцем, який брав участь у Берестецькій битві.

Антропологічний портрет козака із сережкою у вусі створила співробітниця лабораторії пластичної реконструкції Єлизавета Веселовська. За фізичними рисами він значно відрізнявся від своїх

бойових побратимів-запорожців. У зовнішності цієї людини простежуються ознаки іншого антропологічного типу — валдайського, або валдайсько-верхньодніпровського, що й досі переважають у західних і центральних районах європейської частини Російської Федерації.

Відомо, що в таборі козацького війська перебував православний коринфський митрополит Йоасаф, намет якого розташовувався поруч із наметом Богдана Хмельницького. Навесні 1649 року він уперше, на шляху до Москви, побував в Україні. Восени 1650 року знову з'явився в Чигирині, де правив службу в гетьманській церкві. У листах до московського царя митрополит повідомляв, що став особистим душпастирем Богдана Хмельницького та називав його «своїм паном» і «своїм духовним сином»[40]. Йоасаф володів українською мовою і мав блискучі ораторські здібності, запалюючи козаків перед боями своїми промовами. Помічником митрополита був грецький чернець (диякон) Павло, який разом із ним від імені Богдана Хмельницького вів переговори в Москві, а також виконував інші доручення гетьмана.

Коли королівське військо увірвалося до табору, Йоасаф із хрестом у руці сподівався зупинити розправу над людьми. Якийсь молодий шляхтич спочатку застрелив його стрілою з лука, а згодом відсік голову шаблею. Загинув і диякон Павло. Речі Йоасафа та його голову було принесено королеві Яну II Казимиру, який викупив у вбивці предмети духовного стану, віддавши їх греко-католицьким монахам-василіанам із Холмського монастиря, і звелів поховати митрополита в найближчій православній церкві.

Найближчою до місця Берестецької битви була Михайлівська церква, що, як пам'ятаємо, розташовувалася в селі Острів. У 1971

---

[40] *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерновій Україні. — К.: Критика, 2006. — С. 325.

Диякон Павло. *Скульптурна реконструкція Г. Лебединської*

році на місці колишнього бабинця Ігор Свєшніков провів розкопки і праворуч від входу до церкви виявив залишки ями з подвійним похованням. Верхній скелет належав чоловікові похилого віку, відрубана голова якого з роздробленими лицевими кістками лежала біля його колін. У нижній частині ями виявлено скелет чоловіка близько 50 років із простреленим кулею черепом. Із великою ймовірністю

Пам'ятник козакам, які брали участь у битві під Берестечком

можна стверджувати, що ці кісткові рештки належали Йоасафу та Павлу.

Зовнішність диякона Павла, реконструйована Галиною Лебединською, характеризується видовженим, різко профільованим обличчям, чітко окресленим носом. Ці антропологічні риси властиві середньовічним і сучасним грекам.

Обличчя учасників Берестецької битви, які понад 350 років тому загинули за честь, волю і славу українського народу, сповнені лицарської звитяги та мужності. Щороку «Козацькі могили», куди і за царату, і за часів довоєнної Польщі, і під час німецько-фашистської окупації, і за комуністичного режиму всупереч заборонам і переслідуванням ніколи не заростала народна стежина, відвідують тисячі людей, щоб віддати шану полеглим героям. Низько вклонімося ж і ми їхній пам'яті.

Іван Виговський

Враз грім завмер... В пожарах панорама.
Кров... Крякає, кружляє воронння...
Над сином ридма б'ється сива мама,
І кінь сирітний скаче навмання.
Роки — в тумані... знов оманні далі.
Горять скрижалі, і болят встократ
І ті, хто в муках корчиться на палі,
І ті, в яких стріляє ззаду кат.
Герої, жертви... Йду услід за ними,
Несу любові й співчуття вінки.
Мандрує дух голготами земними,
Пронизуючи простір і віки.
З самого рана смуток мій — мов рана.
Ятрить і досі кулі вбивчий згук,
Що вжалила Виговського Івана,
Акафіст випав із гетьманських рук...
Не в латах — а розп'ята Україна,
На чатах пам'ять, як недремний страж.
У змінній світлі лиш сльоза незмінна
І наша совість, що одна і та ж.

Петро Шкраб'юк, м. Львів

Старовинне село Вигів (колись — Вигов) неподалік давньої столиці древлянської землі — міста Коростень... Нині це невеликий населений пункт, де залишилося близько трьохсот жителів переважно середнього та похилого віку. В центрі села на чорному мармуровому постаменті стоїть бюст Івана Виговського — однодумця і спільника Богдана Хмельницького, який після його смерті отримав гетьманські клейноди. Вигов — «мала батьківщина» гетьмана, котрий походив із давнього шляхетського православного роду Речі Посполитої, його родинне гніздо, що в XVII ст. було містечком, яке належало до Овруцького повіту Київського воєводства. Тут і досі живуть нащадки Івана Виговського — більшість вигівчан має шляхетське походження і носить прізвище свого славетного односельця. Заснований 1541 року, цей населений пункт був центром т. зв. «Виговщини», до якої належало кілька сіл і десятки хуторів і звідки в XVII ст. вийшло чимало представників державної адміністрації Речі Посполитої та козацької старшини.

Іван Виговський, за словами Самійла Величка — автора визначної пам'ятки козацького літописання кінця XVII — початку XVIII ст., був «...вивчений вільним наукам...». Найімовірніше, він закінчив Київський братський колегіум. Окрім рідної української мови, майбутній гетьман вільно володів також польською, латиною, церковнослов'янською, знав російську. Ці знання допомогли йому швидко зробити юридичну та військову кар'єру. Здобувши гетьманську булаву, Іван Виговський опікувався своєю альма-матер, добившись для неї статусу академії, тобто університету. Тривалий час він також був активним членом Хрестовоздвиженського братства у Луцьку — осередку української культури і православної віри на західних теренах України.

1648 рік став доленосним у кар'єрі успішного чиновника Речі Посполитої Івана Виговського, котрий служив у кварцяному війську і як ротмістр загону Стефана Потоцького брав участь у битві під

Гетьман Іван Виговський. *XVII ст.*

Жовтими Водами, де Богдан Хмельницький за підтримки вірного союзника — ногайського мурзи Тугай-бея здобув свою першу перемогу в ході Великого козацького повстання. Іван Виговський потрапив у полон до татарів і, за словами Самійла Величка, «...упав до ніг Хмельницького зі слізним проханням, аби той визволив його з тієї татарської неволі, зобов'язуючись йому щиро теє відслугувати. Хмельницький тоді, задля свого знайомства, через обов'язок і слізне

прохання, а найбільше з християнської любові, викупив його, Виговського, в татарина за невелику ціну чи, як оповідають старі люди, виміняв за одну шкапу і, відібравши у нього, Виговського, тверду присягу на вірну і щиру до себе приязнь та зичливість, поставив його генеральним військовим писарем»[41]. Шляхетний нащадок старовинного роду Іван Виговський дотримав свого слова і став одним із найближчих спільників Богдана Хмельницького. Обійнявши важливу посаду генерального писаря Війська Запорозького, він водночас очолив дипломатичну службу гетьманської канцелярії — своєрідного Міністерства зовнішніх справ Української держави, що сформувалася в роки Національно-визвольної війни українського народу.

Після смерті Богдана Хмельницького на старшинській раді в місті Корсунь було прийнято рішення про те, що Іван Виговський тимчасово, доки Юрій Хмельницький не досягне повноліття, виконуватиме обов'язки гетьмана. Певний час він титулувався «корсунським гетьманом».

Із перших днів свого гетьманування Виговський дав зрозуміти, що не має наміру змирятися із зазіханнями Московії на вольності «козацького народу». «Нехай Великоросія буде Великоросією, а Україна — Україною — ми є військо непереможне», — так новообраний гетьман відповів на заяву царського посла Богдана Хітрово про те, що Малоросія — «...це гілля, відламане від природного кореня Великоросії». Цю відповідь він підкріпив конкретними діями під час загальновійськової генеральної козацької ради у місті Корсунь на початку жовтня 1657 року, де були присутніми чимало зарубіжних держав: поновив союз із Кримським ханством і Туреччиною, метою якого було забезпечення миру і спокою на південних рубежах України, підписав перемир'я з Польщею, уклав договір зі Швецією,

[41] *Величко Самійло.* Літопис. Том перший / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 217.

Пам'ятник Івану Виговському у селі Вигів

за яким вона погодилася з вимогою гетьмана «визнати й оголосити Запорозьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підвладний народ», і домігся такого визнання від короля Речі Посполитої. На цій генеральній козацькій раді Івана Виговського було остаточно затверджено гетьманом Війська Запорозького без будь-яких обмежень.

Печатка Івана Виговського

Гетьманові не вдалося втілити в життя свої далекосяжні плани, за якими Україна фактично стала б незалежною державою. Значною мірою це було зумовлено тією соціально-економічною ситуацією, що склалася в українському суспільстві після смерті Богдана Хмельницького.

В роки Великого повстання спольщена шляхетсько-магнатська верства, яка упродовж століть перебувала на вищому щаблі суспільного життя, була зметена з території Козацької держави. Провідне місце тут тепер зайняв козацький стан, який сформувався із запорожців, колишніх реєстрових козаків, дрібної шляхти, селян і міщан. Козаки зобов'язувалися нести військові повинності, а нато-

Підпис Івана Виговського на універсалі від 26 липня 1658 р. ***Факсиміле***

місць мали значні привілеї: права на отримання землі та виборних посад, звільнення від податків тощо. Однак вони відразу розкололися на дві антагоністичні частини: заможну старшину і «чернь». «Постають ніби дві партії: старшинська — аристократична й партія черні — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ», — так охарактеризував тогочасну ситуацію в Україні відомий вітчизняний історик Дмитро Дорошенко[42].

Іван Виговський був виразником інтересів старшинсько-аристократичної верстви, що спричинило роздратування і спротив менш заможних прошарків суспільства. Цим негайно скористалися інші претенденти на гетьманську булаву: кошовий Війська Запорозького Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар, які орієнтувалися на Москву, котра надала їм моральну і військову підтримку в заколоті, організованому ними проти законного гетьмана. У «Літописі» Самійла Величка розповідається про те, що Мартин Пушкар оточив себе різним бродячим людом, «гультяями», схильними до анархії та бунтів: «Він зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивств і грабунків людських маєтків серця».

[42] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — С. 288.

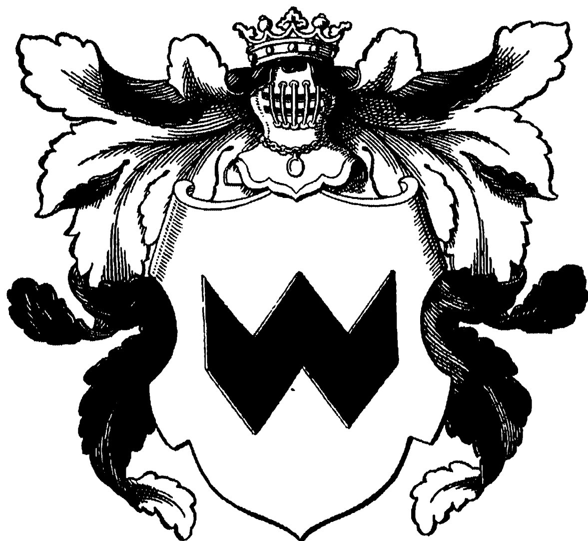

Герб Івана Виговського

У травні 1658 року військовий заколот було придушено. Спочатку Мартину Пушкареві вдалося відбити наступ війська Івана Виговського і навіть захопити його обоз. Однак «дейнеки» виявилися не дуже дисциплінованими вояками: «...Одні почали тоді грабувати, а інші, п'яниці, засіли біля горілчаних куф і вже не сподівались переміни своєму успіхові». Тим часом гетьман зібрав нові сили на «...несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі...». Місто Полтава було взяте штурмом, Мартин Пушкар загинув під час бою: його «...молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського»[43]. Яків Барабаш утік у розташування московських військ, але в серпні

[43] *Величко Самійло.* Літопис. Том перший / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 229.

того самого року потрапив до рук Івана Виговського і закінчив своє життя на шибениці.

Під час цієї кривавої братовбивчої війни загинуло або потрапило в полон до татарів, які прийшли на допомогу Виговському, близько 50 тисяч українців. Зайвий раз пересвідчившись у підступності політики Москви, Іван Виговський остаточно вирішив розірвати Переяславську угоду.

Це рішення підтримала генеральна старшина Гетьманщини та більшість полковників: Іван Богун, який свого часу відмовився з'явитися у Переяслав, Петро Дорошенко, котрий згодом став гетьманом України, Остап Гоголь — предок Миколи Гоголя, який завжди пам'ятав про своє козацьке коріння, рідні брати Івана Виговського — Данило, котрий був одружений на доньці Богдана Хмельницького Катерині, а також Костянтин і Федір. Позиція козацької старшини добре прочитується в рядках листа, що його легендарний Іван Богун написав Іванові Безпалому — одному з колишніх бойових побратимів, який переметнувся на бік московського царя: «Непомало дивуємося, що ваші мості, народившися з нами разом як вільний народ і разом виросши на Україні, нашій вітчизні, і проливаючи немалий час кров свою за вольності всього Війська Запорозького, зараз самі добровільно піддаєтеся в неволю і з нами, братією своєю, з ким разом хліба їли і проти кожного неприятеля ставали, ведете війну і на нас, свою кров, наступаєте». Івана Виговського підтримало також вище православне духовенство, яке рішуче противилося спробам підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархату і намаганням Москви контролювати вибори Київського митрополита.

Реалії тогочасної міжнародної ситуації були такими, що наодинці Україна не змогла б вистояти перед ворогами. Це добре розумів і сам гетьман, і його найближчі спільники, серед яких особливо вирізнявся Юрій Немирич, котрий здобув блискучу європейську

освіту, навчаючись у Голландії, Англії та Франції, був автором історичних і теологічних праць, сформувався як особистість на засадах шляхетських вольностей і органічно не сприймав холопського устрою Московщини. На думку багатьох істориків, саме він підготував текст Гадяцького трактату, що не мав формального спрямування проти Москви, але фактично означав денонсацію Переяславської угоди.

За цим документом передбачалося створення федерації трьох незалежних держав: Польщі, Литви й Великого князівства Руського, куди б увійшло Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Кожен із членів цього утворення («Речі Посполитої трьох націй»), що скріплювалося виборами спільного короля, спільного сейму і зобов'язанням погоджувати дії під час війни із зовнішнім ворогом, користувався б повною автономією внутрішнього устрою. Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати національним зборам, виконавча — гетьманові Війська Запорозького, який обирався б довічно й затверджувався королем із чотирьох претендентів, обраних на раді. Передбачалося, що князівство матиме власну судову систему з діловодством українською мовою; скарбницю і право карбувати монету; армію, підпорядковану гетьману, у складі 60-тисячного реєстрового Війська Запорозького і 10-тисячного найманого (затяжного) війська. Православна церква зрівнювалась у правах із римо-католицькою, унія на теренах князівства скасовувалася. Дозволялося заснування в Україні двох академій — Києво-Могилянської, яка мала б рівні права із Краківською, і ще однієї — там, де доцільно, а також колегій, гімназій, шкіл, друкарень; запровадження свободи слова і друку. Переважній більшості козацької старшини було обіцяно надати статус польського шляхетства. Натомість шляхті й католицькому духовенству дозволялося повернутись у маєтки, залишені ними після початку повстання під проводом Богдана Хмельницького.

У фаховій літературі зазначалося, що цей політичний проект, альтернативний Переяславській угоді 1654 року, відкривав можливість створення іншої моделі функціонування Гетьманщини як федеративної частини Речі Посполитої. Гадяцький трактат є яскравим свідченням зміни політичних і світоглядних орієнтирів козацької еліти, яка сформувалася в роки Національно-визвольної війни українського народу[44].

Текст угоди, підписаний 18 вересня 1658 року в козацькому таборі поблизу міста Гадяч, було відправлено до Варшави для ратифікації сеймом Речі Посполитої, який після тривалих суперечок і тиску з боку римської курії затвердив її з поправками, що суперечили визначеним у ній положенням. Зокрема, було зменшено чисельність реєстру Війська Запорозького на 20 тисяч козаків і відмовлено в ліквідації Берестейської унії. Так чи інакше, Гадяцьку угоду не було впроваджено в життя: на територію Гетьманщини вторглося величезне московське військо, підтримуване частиною лівобережного козацтва. «Москва наступає безбожна зі свавільниками, — писав один із учасників тих подій, — все мечем та вогнем розорюють, церкви Божі та монастирі палять, священиків, іноків та інокинь, всіх під меч без жодного милосердя (дають), а крім того над паннами, добрими дівицями та попадями розоріння чинять, груди їм відрізають, не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим на образах...»[45]

Вирішальні події війни розгорнулися під містом Конотоп, де 7–9 липня козацьке військо Івана Виговського й орда кримського хана Мухамед-Гірея IV вщент розгромили московитів під орудою князів Олексія Трубецького, Григорія Ромодановського і Семена

[44] *Щербак В.* Гадяцький трактат в контексті українського державотворення // 350-Lecie Unii Hadzickiej (1658–2008). — Warszawa: Wydawnictwo „DiG”. — S. 35.

[45] Див.: *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. — К.: KM Academia, 2004. — С. 46.

Пожарського. Під час воєнних дій загинуло 40 тисяч росіян, 15 тисяч осіб було взято в полон. «...Спіймали живцем і самого князя Пожарського, — писав Самійло Величко. — Але він, Пожарський, не зважав принаймні на те, що вже перебуває у крайній невільницькій небезпеці, і розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межи очі. За це хан роз'ятрився навзаєм і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову»[46].

За словами відомого російського історика Сергія Соловйова, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 років, загинув в один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. ...з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами і майном наповнили Москву, і ширилася чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль».

Іван Виговський справді готувався до походу на Москву, однак незабаром після переможної Конотопської битви частина козацької старшини, прикриваючись іменем Юрія Хмельницького, вчинила новий заколот. На «чорній раді», яка зібралась у вересні 1659 року, вона проголосила юного хворобливого Хмельниченка новим гетьманом. Іван Виговський, який ледве врятувався втечею, був змушений підкоритися грубій силі й відіслав йому гетьманські клейноди. Поразка найближчого спільника Богдана Хмельницького обернулася підписанням у жовтні 1659 року нової Переяславської угоди, значно гіршої від попередньої: Гетьманщина втрачала ознаки державності, перетворюючись на автономну одиницю Московського царства.

---

[46] *Величко Самійло.* Літопис. Том перший / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 253.

Аркуш оригінального тексту Гадяцької угоди, затвердженої польським сеймом у травні 1659 р.

Аркуш оригінального тексту Гадяцької угоди,
затвердженої польським сеймом у травні 1659 р.

Гетьман Юрій Хмельницький

Після зречення від гетьманської влади Іван Виговський, який став київським воєводою й сенатором Речі Посполитої, отримав від короля Яна II Казимира маєтки в Підляшші й Галичині. Своєю резиденцією він обрав старовинний палац у містечку Руда Гніздичівська близько Стрия (тепер село Руда Жидачівського району на Львівщині), де оселився зі своєю другою дружиною Оленою. Цікаво, що її батьки — мінський воєвода Богдан Стеткевич, який походив із давнього українсько-білоруського шляхетського роду, та княгиня Олена Соломирецька — не бажали цього шлюбу: рід Стеткевичів вважався значнішим, ніж рід Виговських, до того ж, як слушно зауважує відомий історик, дослідник козаччини, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», протоієрей Української православної церкви Київського патріархату Юрій Мицик, генеральний писар Війська Запорозького — один із керівників уряду «зрадника» Богдана Хмельницького — в очах вірнопідданих Речі Посполитої теж мав не дуже гарну репутацію...[47] У цій ситуації Іван Виговський вдався до несподіваних кроків, про що оповідає автор анонімної «Віршованої хроніки», написаної 1682 року польською мовою:

А цю родовиту Стеткевичівну він взяв як рівню (?),
Бувши запорозьким гетьманом, захопив її таємно
Своїмиількома тисячами люду, посланого для цього.
Її з почестями привезли у кареті довірені люди,
А він особливо через київського митрополита вів з нею
переговори,
Щоб вона, яку він захопив силою, добровільно пішла за нього.
У такому разі вона вже дозволила собі піти за нього,
Хоча в разі, якщо вона відмовиться піти за нього,
він обіцяв її відвезти назад;

[47] *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. — К.: КМ Academia, 2004. — С. 46.

Олена Стеткевич (Виговська). *Невідомий художник. Початок XVII ст.*

Вона отримала великі дари і великі подарунки
І від іноземних націй через [їхніх] послів була вшанована.

(Переклад Юрія Мицика)

Батьки Олени погодилися з її рішенням, і незабаром конфлікт між ними та зятем було залагоджено. Невдовзі у подружжя народився син.

Іван Виговський не звик до спокійного життя. Його тягнуло в гущу подій в Україні, і він разом із родиною перебрався до ще одного свого маєтку в місті Бар на Поділлі. Там колишній гетьман привів до ладу старий замок, призначивши його комендантом Юрія Стеткевича — брата дружини.

Настав переломний 1663 рік, коли Україна фактично розпалася на «два береги»: Правобережжя та Лівобережжя з Києвом, де були свої гетьмани, які запекло боролися між собою за владу. Гетьманом Лівобережної України на «чорній раді» під містом Ніжин в атмосфері повного безладу, лементу і сутичок обрали Івана Брюховецького, який колись був старшим слугою «Хмеля», а тепер охоче прислужувався Москві. На Правобережжі гетьманував Павло Тетеря, котрий орієнтувався на Польщу.

Наприкінці 1663 року Ян II Казимир востаннє спробував установити контроль над Лівобережною Україною, куди вирушило коронне військо, десять козацьких полків на чолі з наказним гетьманом, харизматичним Іваном Богуном і тридцятитисячна орда кримських татарів. Відповідь не забарилася: на Правобережжі спалахнуло антипольське повстання, до якого приєдналися козаки-запорожці. Цей виступ було доручено придушити загону польського війська під орудою полковника Себастьяна Маховського, якого відомий український письменник Іван Нечуй-Левицький, що глибоко знав історію України, назвав «здичавілим й жорстоким чоловіком».

Гетьман Правобережної України Павло Тетеря

Кум цієї нешляхетної людини Павло Тетеря, який мав майнові суперечки з Іваном Виговським, побоювався, що той відбере у нього гетьманську булаву, а тому знайшов традиційний спосіб розправи зі своїм політичним суперником, звинувативши його в підтримці заворушників. Діяв підступно, намовивши Себастьяна Маховського

викликати Івана Виговського «на пораду про важливі речі». А коли той з'явився в Корсунь, то після короткого судового фарсу 15 березня 1664 року йому оголосили жорстокий вирок: страта за зраду — й одразу взяли під варту. Це було грубим порушенням законів Речі Посполитої, оскільки сенатор користувався правом недоторканності й судити його міг лише король і сейм. Гнівний протест колишнього гетьмана не дав жодного результату: йому навіть не дозволили зустрітися з православним священиком, щоб висповідатися і прийняти причастя перед смертю. Про те, як відбувався суд над Іваном Виговським, дізнаємося з його передсмертного заповіту: «Без ніякого явного доказу, не давши мені оправдатися... й. м. п. Маховський, полковник його королівської милості, з деякими й. м. панами дорадниками своїми, взяв мене наперед на присягу, потім, на сумління своє, що не мали мені робити ніякої кривди, — наперед під сторожею кілька днів тримали, обіцяючи відіслати мене до суду короля пана Річі Посполитої, знову не дали мені оправдатися, на якісь хлопські байки зробили мене винуватим і на смерть без суду і права шляхетського віддали...»[48]

Іван Виговський, як і належить лицареві, гідно прийняв смерть: коли на світанку 26 березня 1664 року до світлиці, що стала місцем його ув'язнення, увійшли жовніри, він читав акафіст Пресвятої Богородиці. Піднявшись, колишній гетьман мовчки вийшов на поріг, де його життя обірвала куля. Сталося це під стінами містечка Ольхівці (нині село Вільхівці на Звенигородщині).

Позасудова розправа над Іваном Виговським викликала таке обурення жителів Корсуня, що Себастьяну Маховському довелося

[48] Детально про це: *Пасічник М.* Зовнішньополітична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом // Іван Виговський: Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського. — Львів: Ґердан Графіка, 2006. — С. 33.

Смерть Івана Виговського. *Ілюстрація з книги М. Аркаса «Історія України-Русі»*

тікати з міста. Але за свою чорну і підлу справу ні він, ні Павло Тетеря тоді так і не були покарані.

Кара наздогнала Павла Тетерю пізніше. У червні 1665 року він спішно залишив Україну, взявши із собою гетьманські клейноди, скарбницю і церковні цінності, захоплені ним у Канівському монастирі — місці останнього спочинку гетьманів Івана Підкови, Самійла Кішки, Якова Шаха, могили яких не збереглися. Незабаром Павло Тетеря опинився між двома вогнями: і польські магнати та шляхта, які втратили маєтності й прибутки під час повстання під проводом Богдана Хмельницького, і козаки під орудою гетьмана Петра Дорошенка вимагали притягнути його до відповідальності. У квітні 1670 року Люблінський трибунал розглянув справу Павла

Тетері та виніс жорстокий вирок: позбавити його честі й засудити на довічне вигнання з Речі Посполитої. Не чекаючи остаточної розправи, він сам таємно перебрався до Молдавського князівства, з'явившись у його столиці — місті Ясси, а згодом прибув до турецького міста Адріанополя (Едірне). Тут Павла Тетерю прийняв султан Магомет IV, який вирішив використати його у своїй політичній грі, призначивши втікачеві велику пенсію і вручивши свій прапор — санджак. Цим актом було підтверджено гетьманські повноваження Тетері під протекцією Туреччини. Інформація, надана гетьманом турецькому уряду, прискорила рішення султана розпочати війну з Річчю Посполитою[49].

Звістки з Едірне дуже стурбували польську владу, яка вжила заходів, щоб нейтралізувати небезпечного суперника: наприкінці березня — на початку квітня 1671 року Павла Тетерю було отруєно. Історики вважають, що це зроблено за намовою одного з польських магнатів. За припущенням Ярослава Дашкевича, Павла Тетерю поховано в одному з грецьких православних монастирів міста Едірне, розташованого в європейській частині Туреччини. Могилу цього колись не дуже популярного в українській історіографії гетьмана, як зазначає цей автор, ще ніхто не шукав[50].

Утім, повернімося до подій, пов'язаних із загибеллю гетьмана Івана Виговського. Дізнавшись про смерть чоловіка, його вагітна дружина Олена тяжко захворіла і, побоюючись за своє життя, була змушена потайки залишити замок у Барі. З великими труднощами, переховуючись у лісах, вона з малолітнім Остапом дісталася до маєтку в Руді Гніздичівській.

---

[49] *Степанков В.* Павло Тетеря // Історія України в особах: Козаччина / В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін. — К.: Україна, 2000. — С. 104.

[50] *Дашкевич Я.* Гетьман Павло Тетеря — задуми Хмельницького, доля Виговського // Україна. Козацька держава (Ілюстрована історія українського козацтва в 5175 світлинах) / Упоряд. В. Недяк. — К.: Емма, 2004. — С. 333.

В'їзна брама до Манявського скиту після закриття монастиря

За тілом колишнього гетьмана, воєводи і сенатора до Ольхівців їздив Юрій Стеткевич. Разом зі слугами він на фурі перевіз покійника на Галичину. Куди саме — достеменно невідомо, оскільки могила Івана Виговського не збереглася. У передсмертному заповіті він віддав такі розпорядження щодо своїх похоронів: «Тіло моє по християнському звичаю віддати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в Церкві Воздвиження Чесного Хреста. До того ж монастиря ігуменові і братті за відправування сорокоусту і соборних парастасів за відпущення моїх гріхів записую дві тисячі золотих, щоби ся сума за чотири роки з містечка мойого Руди, по пятьсот золотих на кожний рік, була віддана. А тепер на похоронення тіла мойого грішного двісти золотих і сто талярів твердих дошафовання дружині моїй даю, пану Константину, рідному мойому (братови), пану Теодорови Романичеви Виговському. Її же прошу, щоби доглянули

Музей-меморіал гетьмана Івана Виговського в селі Руда

того, щоби се все тому монастиреві було віддано і тіло моє грішне похоронено в ньому»[51].

Великий скит, що згадується у заповіті Івана Виговського, — це чоловічий аскетичний монастир із церквою Воздвиження Чесного Хреста, розташований неподалік села Манява Богородчанського району на Івано-Франківщині. Засновником і першим ігуменом Манявського скиту, що проіснував із 1606-го по 1785 рік, був Іов (Іван) Княгиницький, котрий уславився активною релігійною та культурно-просвітницькою діяльністю. У XVII ст. цей монастир, який захищала висока кам'яна стіна з вежами та бійницями, був не лише місцем молитви і сповіді, а й надійним сховищем від нападів

[51] Цит. за: *Пасічник М.* Зовнішньополітична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом // Іван Виговський: Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського. — Львів: Ґердан Графіка, 2006. — С. 33.

Пам'ятник гетьману Івану Виговському в селі Шаповалівка

турків і татарів. Тут до сьогодні збереглися склепінчасті підвали і підземні ходи з потаємними виходами. На монастирському кладовищі було поховано сотні християн різних конфесій.

У 30-х роках XX ст. Ярослав Пастернак приїздив сюди, щоб відшукати могилу Івана Виговського, але здійснити це не вдалося. Нині на території скиту встановлено символічний надгробок славного сина українського народу.

Багато вчених вважає, що Івана Виговського було поховано не у Великому скиті, а в монастирі Воздвиження Чесного Хреста в селі Йосиповичі за 12 км від Руди, яке також належало родині Виговських. В одному з джерел ідеться про те, що організацією «похорованя» колишнього гетьмана займалася його дружина Олена, яка

Місце садиби Івана Виговського і 300-річний дуб

пережила чоловіка лише на три місяці, померши 5 липня 1664 року. Зберігся заповіт Олени Стеткевич, в якому вона просила поховати її «поруч з дорогим чоловіком». Отже, в могилі мають бути тлінні рештки двох людей.

Останнім часом пошуками могили Івана Виговського активно займається фахівець-археолог Василь Рудий. Він провів розкопки на території монастиря в Йосиповичах, з'ясувавши, що тут тлінні рештки в давніх похованнях не збереглися: їх розчинили кислотні дощі. Крім того, під час нападів турків і татарів у 1672–1676 рр. монастир було спалено. Природно, що все це ускладнює пошуки, хоча все ж дозволяє продовжувати їх: Іван Виговський за життя носив родинний перстень з літерою W, і він може знаходитися в могилі.

За версією львівського вченого, син Івана й Олени Виговських Остап (Євстахій) ще перед першим нападом турків і татарів 1672 року міг перенести тлінні рештки батьків із Йосиповичів до Руди

Пам'ятник Івану Виговському в селі Руда, споруджений на кошти Українського реєстрового козацтва

Гніздичівської, оскільки її захищало військо. Нова могила могла бути облаштована або в центрі села, де розташовувалися костел і кладовище, або біля старого трьохсотлітнього дуба, де колись стояла каплиця з хрестом. За переказами, саме під цим дубом, що має назву дуба Виговського, було перепоховано колишнього гетьмана та його дружину[52].

У гіпотезі Василя Рудого, під керівництвом якого ось уже кілька років поспіль у місцях можливого перепоховання Івана Виговського та його дружини проводяться археологічні розкопки, є певна логіка. Але чи підтвердять її факти — побачимо.

[52] *Рудий В.* З історії маєтку Виговських на Галичині // Іван Виговський: Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського. — Львів: Ґердан Графіка, 2006. — С. 52.

Саркофаг Ярослава Мудрого в Софійському соборі. *XI ст.*

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.
Невідомий художник. XIX ст.

Фрагмент гонорового меча — подарунка польського короля Владислава IV гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному за перемогу над турками під Хотином у 1621 р.
Напис на клинку меча: «VLADISLAVUS + KONASEVICIO ROSYOVIO AD CHOCIMUM CONTRA OSMANUM». Напис з іншого боку: «C IUNINGENS 1426 + UIRTYTO HUJUS ENSIS NOSTRA TERRA CULMENSIS».
Невідомий майстер. Друга половина XVI ст. Польща

Хотинська битва 1621 р. Батальна сцена.
Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Невідомий художник. Середина XVIII ст.

Іллінська церква в селі Суботів,
де поховано гетьмана Богдана Хмельницького. *Сучасне фото*

Чигирин з Суботівського шляху. *Художник Т. Шевченко. 1845 р.*

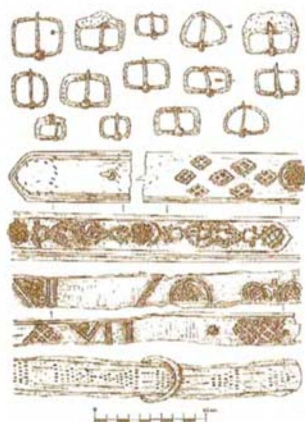

Козацькі пояси з тисненої шкіри, порохівниці (ріг достатку) — промальовки археологічної знахідки з-під Берестечка. *Розкопки І. Свєшнікова*

Миколаївська церква — пам'ятка української дерев'яної архітектури. Берестечко. *Середина XVII ст.*

Портрет гетьмана Івана Виговського. *Невідомий художник. XIX ст.*

Портрет гетьмана Петра Дорошенка. *Невідомий художник. Друга половина XIX ст.*

Іван Сірко

Та, ой, як крикнув же та козак Іван Сірко
Та, ей, на своїх ж, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»

З української народної думи кінця XVII ст.

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (?–1680) — одна з найяскравіших постатей в історії українського козацтва. Майже чверть століття в добу Руїни він разом із побратимами-січовиками боронив свою землю від спустошливих набігів кримських ординців і військ Османської імперії, які знекровлювали український народ. Ще 1661 року в листі коронного гетьмана Речі Посполитої його вперше названо «козацьким гетьманом». Після цього Іван Сірко був кошовим отаманом Запорозької Січі щонайменше 15 років. За кількістю переобрань на найвищу посаду «козацької республіки», що іноді відбувалися двічі на рік, він перевершив Петра Конашевича-Сагайдачного, Костя Гордієнка і Петра Калнишевського. Під орудою цієї непересічної особистості козаки принаймні 65 разів перемагали своїх ворогів і лише в поодиноких випадках не змогли їх

здолати. «Сірко сей був в роді своєму людиною надзвичайною і єдиною, — зауважує автор «Історії русів». — Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким неправедної війни. Баталії у нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв»[53].

Сіркова слава котилася тогочасною Європою: з ним підтримували стосунки і листувалися польські королі та гетьмани, російські царі і воєводи, кримські хани, молдавські господарі; про його діяльність писали німецькі, польські, швейцарські газети, він був героєм літературних творів.

Автор анонімної рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст., написаної польською мовою, присвятив козацькому отаманові велику поему-панегірик, де його образ співзвучний із романтичним образом невтомного та невибагливого князя-воїна Святослава, створеного Нестором Літописцем у «Повісті минулих літ»:

Трава-зілля — за постіль, сідло йому — добра подушка,
Опанча — ось перина, земля — ложе, пам'ять — ось дружка.
Повсть — то вал, а попона, немов простирадло прекрасне,
Стріл залізко — то гребінь, а шабля — це дзеркало ясне.
Панцир плащ, а мисюрка запаяна — шапка на лоба,
Пас — тятива, а лук зі стрілою під ніс — на заїлу озлобу.
За заслону від граду — лубок, а від вітру заслоною бурка,
Ще й китайка — від сонця, піде на закаблук повсті шкурка.
Для води із болота в Сірка добрі вуса, щоб ними цідити,
Замість чарки — долоня, роса — щоб міг серце своє вхолодити.
А джерельна вода, річкова йде за вина або за алакант,
За горілку сердечну — тіктіка,
За пірник — сухар, вуджене — присмак, бере толокно
замість торту,

[53] Історія русів / Укр. пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 225.

Терен, дикая грушка, горіхи замочені йдуть за смакоту,
Пільна ягода стане десертом і перед обідом, бувало...[54]

(Переклад Валерія Шевчука)

Чимало схвальних рядків своєї «Віршованої хроніки» та вірш-панегірик присвятив Сіркові також відомий польський хроніст і поет XVII ст. Веспасіан Коховський. За його словами, доля дала кошовому отаману і «щастя, і розум, і мужнє серце, і славу».

Ще за життя Іван Сірко став героєм народних історичних пісень, легенд і переказів, в яких він постає козаком-характерником, котрий мав дар перевтілення:

«Одного разу запорожці пішли із Сірком у похід, а татари почули про те та одразу побігли на Січ та й почали там хазяйнувати. Як хотіли, так і хазяйнували: усіх православних християн забрали та й повели у полон. А вони, бідні, не хочуть іти та плачуть і ридають так, що аж земля стогне. А татари на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють. Та ось почув про те отаман Сірко. Зараз зібрав своїх козаків — та в погоню за татарами: визволяти православних людей. Та летить як птиця. Добіг близько до татар; бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало — і давай хитрити. Спинив свого коня і крикнув до козаків: — А стійте, браття! Підождіть, не ворушіться! Тоді зіскочив з коня, дав його другому козакові, а сам кувирдь — та й зробився хортом і побіг до татар. Татари бачать: хорт, красивий такий! Подобався він їм. Узяли вони його, нагодували. Звик ото той хорт. Як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що всі вони поснули. Тоді він назад до козаків та знову кувирдь — і зробився чоловіком! Кинувся тоді з козаками до татар, усіх їх вирубав, а християн вернув назад»[55].

[54] Мисюрка запаяна — наголівник, шолом; алакант — сорт вина; тіктіка — незрозуміле слово.

[55] Як Сірко переміг татар // Іван Сірко: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. — К.: Веселка, 1992. — С. 126–127.

Чортомлицька Січ. *Гравюра І. Щирського*

В іншій легенді йдеться про те, що козацького отамана не брала ворожа шабля: «Сірко великий воїн був. То й знав, хто що й подумає. Ото там, по тім боці Дніпра (себто по Лівому березі Дніпра), були татари, Магомет жив; та як задумають вони було воювать, то Сірко й каже козакам: „Собирайтесь докупи, бо на нас уже орда піднімається“. Він сильний такий був, що його як хто шаблею ударить по руці, так і кожі не розруба, — тільки синє буде. Уже татари які міри проти нього робили, та так нічого й не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали»[56].

[56] Великий воїн // Іван Сірко: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. — К.: Веселка, 1992. — С. 127.

Підпис Івана Сірка. ***Факсиміле***

Кримські татари боялися і водночас поважали «урус-шайтана» за справедливість і, за свідченням автора «Історії русів», у спірних питаннях «...віддавалися на його суд, мовляв, „Як Сірко скаже, так тому і бути“».

З ім'ям Івана Сірка народна традиція часом пов'язує листування між козаками-запорожцями і турецьким султаном Магометом IV, який нібито звернувся до них із вимогою підкоритися йому: «Я, султан, син Муххамеда, брат сонця й місяця, внук і намісник божий, володар царства македонського, вавилонського, єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, надзвичайний лицар, ніким не переможений воїн, невідступний хранитель гробу Ісуса Христа, попечитель самого бога, надія і втіха мусульман, великий захисник християн, повеліваю вам, запорозькі козаки, здатись мені добровільно і без усякого спротиву і мене вашими нападами не турбувати. Султан турецький Мухамед IV».

Відповідь запорожців не забарилася. Вони написали султанові листа, в якому з неперевершеною дотепністю і сарказмом висміяли його претензії на світове панування: «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, коли голою с...кою їжака не уб'єш! Чорт ви...є, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого

Єгипту свинар, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...ка, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Незгоден єси мати вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те у с...ку нас! Кошовий отаман Іван Сірко зо всім військом запорозьким».

Тексти цих листів, які у другій половині XIX ст. ще зберігала народна пам'ять, записав Дмитро Яворницький. Саме він першим у вітчизняній історіографії відтворив основні віхи біографії Івана Сірка. Багато нових сторінок життєвого шляху козацького отамана вдалося прочитати Юрієві Мицику.

Останні роки життя Івана Сірка пройшли в безперервних і запеклих боях із військами Османської імперії. Активні дії козаків-запорожців були одним із тих чинників, що зрештою змусили султана відмовитися від своїх планів щодо загарбання значної частини території України.

Незабаром після останніх сутичок із турками в 1679 році Іван Сірко занедужав, схуднув. Він переселився на свою пасіку, що знаходилася у плавнях Великого Лугу за 10 км від Чортомлицької Січі, де відважний отаман із перервами жив майже 30 років. Відчуваючи наближення кінця, він звелів зробити собі труну, в яку час від часу лягав, ніби приміряючись до потойбічного життя. 1 серпня 1680 року його не стало.

Ця сумна звістка одразу привернула увагу літописців. «А на Запорожю кошовій Іван Сірко, ватаг силній, помер», — такими словами відгукнувся на неї Самовидець. Докладно описав похорон уславленого войовника Самійло Величко: «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, прохворівши певний час, славний отаман Іван Сірко. Його припроваджено во-

Дмитро Яворницький

дою до запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, напроти московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство. Поховано його знаменито другого серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. Бо це був той їхній справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тілько значно воював Крим і попалив у ньому деякі міста, але також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир. Він запливав на човнах і в Чорне море та чинив на різних місцях бусурманам немалі шкоди й розорення. А на самому Чорному морі громив він кораблі й каторги, що пливли з Константинополя до Криму, Азова та в інші міста, і з великими здобичами щасливо повертався із Запорозьким військом до свого коша. Його все військо дуже любило і за батька свого шанувало. Поховавши його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ»[57].

Козаки-запорожці та їхні нащадки свято вірили в те, що навіть після смерті Іван Сірко наганяв страху на ворогів. Так згодом виникла легенда про те, що січовики впродовж п'яти років возили його тіло у труні «й суходолом, і водою», оскільки це допомагало їм перемагати бусурманів. «Та й тепер, — писав Дмитро Яворницький у дру-

[57] *Величко Самійло.* Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — С. 265.

гому томі своєї «Історії запорозьких козаків», — діди розповідають, що після смерті Сірка козаки відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і в разі біди виставляли її наперед, приказуючи: „Стій, душа й рука Сірка, з нами!“ І на ті слова вороги, мов зайці, тікали геть од козаків. Тільки згодом, коли й сама Січ уже була знесена і все Запорожжя зруйноване, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його: ні, він не помер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності».

Згодом, навідуючись до Капулівки, Дмитро Яворницький записав також інші цікаві легенди про Івана Сірка. Деякі з них стосуються його смерті й могили. Сімдесятилітній Кіндрат Дивниченко, житель цього села, розповів таке: «Про того Сірка — слава і прослава. Сірко на три части захований: перша єго часть лежить отут саме, де Чортомлицька Січ; друга — під Кривим Рогом; третя — під Полтавою. Він як умирав, так дав таку заповідь: „Як я помру, то отберіть у мене правую руку і носіть її сім год, то владітимете нею усе равно, як я владію; а де случитця вам яка пригода — де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді, то бросайте руку у воду — волна утішиться, чи на землі — не буде вам неякого случая [тобто нещастя]; а з сіми год уже поховайте в могилу. І хто буде мою могилу штить, братиме навкруги землю та буде могилу обсипать, то я єго сам своєю силою буду дарить. А на семому году хай мене жде, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, або на Зелену неділю, так нехай мене дожида. Не бойся, шо я неправославний хрестиянин, — я єсть православний хрестиянин, Сирентій Іоаннович!“ От таку він, той Сірко, дав заповідь! Як я був ще молодим, то і я носив землю до могили Сірка. Раз против Великодня, в субботу, увечері, набрав я землі у платочок та й пішов обсипать. Як обсипав, так у велику силу з могили спустивсь: такий на мене страх навалився, що я як вискочив на шлях та як дременув, так не счувсь, як і за слободою опинивсь... А раз пішов я якось до могил із дівчиною. Я тут, бачьте, якраз

недалечко жив коло могили Сірка. От пішов я з дівкою — звісно молодий був! — та й ліг коло могили. Трошки й полежав; коли так як у половині ночі як вискоче із могили жеребець, та як зарже, так аж уся слобода затрусилась; а лона [луна] по плавням тільки: го-го-го-го!, так і покотилась. А воно було так тихо-тихо і місячно. Так ми так і розкотились як ті жуки... Та с тих пір уже шкода ходити до тієї могили Сірка».

Ще одну легенду про кошового отамана, де він постає в образі козака-характерника, здатного воскресати після смерті, Дмитро Яворницький записав зі слів шістдесятирічного жителя Нікополя Грицька Тарана: «...Сірко три рази умирав у семидесяти годах, а всій єго жисті було 210 годов. Він як умира, то каже було: „Оце вам три пузирька з водою, — першим пузирьком сприснете — оживу; другим сприснете — стану дивиться, а третім сприснете — устану і піду у тридцяти годах". Тоді трави такі сильні були — ото і вода та зроблена була із таких трав. Так як умре, то його кладуть в гной, на треті сутки отгрібають і сприскують водою. Як із першого пузирька сприснули — ожив; із другого сприснули — став дивиться, а с третього сприснули — встав і пішов. — До трєх раз отак він робив. А в третій раз як умер, то вел[ів] себе спалить і попіл геть пустить, а руку велів одрубать і носить три годи, а потім положить у могилу. Ото та могила і єсть в Капулівці»[58].

1709 року під час російсько-шведської війни цар Петро I наказав зруйнувати Чортомлицьку Запорозьку Січ, пославши туди своє військо на чолі з полковником Петром Яковлєвим. Там тоді залишалося близько 300 козаків, яким усе ж вдалося відбити першу атаку нападників. Однак незабаром на допомогу російським військам прийшов полковник компанійського полку, колишній січовик Гнат

[58] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 484–485.

Галаган, який, за словами Михайла Грушевського, «...відставши від Мазепи, з усіх сил вислужувався перед царем». Під час чергового штурму Січі, коли козаки знову стійко оборонялися, він вихопився наперед і закричав: «Складайте зброю! Усіх помилують!» Ті спочатку не повірили, але Гнат Галаган присягнувся, і козаки припинили опір. Що було далі, довідуємося з листа фаворита Петра І Олександра Меншикова, який ініціював цю акцію: «живьем взято старшины и казаков с 300 человек», котрих він наказав «по достойности казнить». А далі розпочалася жорстока розправа над живими і глум над небіжчиками. Ці жахливі події згодом описав свідок — копповий отаман Стефаненко: «Учинилось у нас в Січі, що після Галаганової і московської присяги товариству нашому голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдавано, і робили те, чого й в язичеські часи, за древніх мучителів не водилося: мертвих із гробов многих — не тільки товариства, але й ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали». Для остраху тіла повішених козаків плотами спустили вниз по Дніпру. Тоді ж, мабуть, пограбували і Сіркове поховання. Хреста, встановленого на верхівці кургану, очевидно, потрощили. «...Важко припустити, що після того уцілів надгробок Сірка, — зауважує з цього приводу Дмитро Яворницький. — Навпаки, слід гадати, його зруйнували у числі перших». Січ було спалено, зимівники довкола неї знищено, військове спорядження і клейноди (прапори, булави, бунчуки, перначі, литаври), іконостас, дзвони, хрести, Євангеліє із січової церкви забрано. Одночасно було зруйновано козацьку фортецю Переволочна, що контролювала переправу через Дніпро біля гирла річки Ворскла. Після того російське військо спустилося вниз Дніпром і там, як пише історик Наталія Полонська-Василенко, «...хапало й нищило запорожців, що пішли на промисли, не знаючи навіть про події на Україні».

Існує легенда, записана київським журналістом і письменником Валентином Чемерисом, за якою грабіжникам під час нападу на Чортомлицьку Січ не вдалося осквернити прах козацького отамана: коли на третій день опівночі вони докопалися до труни, зненацька спалахнула страхітлива гроза, під час якої одна з блискавок влучила в розриту могилу, вбивши кількох очманілих від крові та горілки солдатів-московитів. «Вцілілі почали в паніці розбігатись, покинувши, звісно, домовину, на якій ще диміли, поцілені небесним караючим вогнем, тіла побитих осквернителів — що було, то було, — пише Валентин Чемерис. — Лише вранці офіцерам вдалося зібрати переляканих солдат і пригнати їх докінчувати задумане, але яма виявилася... порожньою. Вночі до сплюндрованої могили навідалися козаки й забрали з неї домовину. До ранку вони заховали її у непрохідних — для непосвячених — нетрях Великого Лугу. У тій криївці домовина зберігалась роки та роки і весь час до неї, тільки їм відомими потаємними шляхами, ходили за благословенням козаки»[59].

Після розорення Чортомлицької Січі запорожці повернулися сюди лише в 1734 році. Вони встановили на Сірковій могилі кам'яну плиту, де з одного боку висічена сцена розп'яття Ісуса Христа, а з іншого — невеликий хрест з епітафією. Детальний опис поховання кошового отамана подав Дмитро Яворницький, який уперше навідався до Капулівки у 1887 році. Тоді могила знаходилась у садибі селянина Миколи Мазая і була дбайливо обсаджена «кучерявими» шовковицями та високими тополями. Вчений прочитав епітафію, літери якої були сильно затерті, і розшифрував її так: «Р. Б. 1680 мая 4 преставися рабъ бож Иоанъ Серько Дмитрови атаманъ кошовий войска запорозкого за его ц. п. в. Феодора Алексєвича. Память праведнаго со похвалами».

---

[59] *Чемерис В.* Сторожова могила // Дзвін. — 2002. — № 3 (689). — С. 147.

Надгробок на старій могилі Івана Сірка

У другому томі своєї «Історії запорозьких козаків» науковець висловлює припущення, що на плиті неправильно вказана дата смерті легендарного отамана, яку запорожці забули після довгих поневірянь у володіннях кримського хана[60].

1896 року Дмитро Яворницький тривалий час жив у Капулівці і часто бував на могилі уславленого козацького отамана, що тепер розташовувалася в невеликому садку садиби вісімдесятирічної Зіновії Неліпи. За його словами, він мав можливість уважно придивитися до кожної літери епітафії, дійшовши висновків про те, що

[60] ***Яворницький Д. І.*** Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 439.

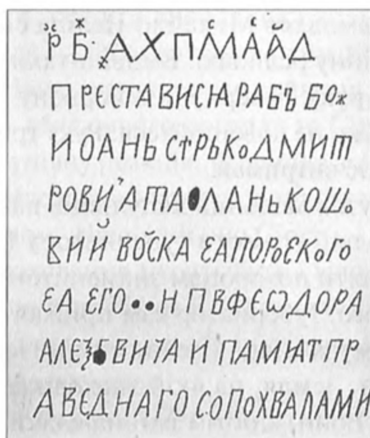

Напис на надгробку старої могили Івана Сірка

раніше неправильно витлумачив останні літери першого рядка, що й ввело його в оману. Запорожці не помилилися: на плиті точно вказана дата смерті Івана Сірка — 1 серпня 1680 року[61].

Нащадки колишніх хранителів могили й досі живуть у Капулівці. За їхніми сімейними переказами, після остаточного знищення царицею Катериною II Запорозької Січі козаки відкопали домовину Івана Сірка та заховали у клуні козака Михайла Неліпи, де вона зберігалася майже 40 років. Що було далі, читаємо у статті журналістки В. Бондаренко: «Усе змінив випадок. Михайло Неліпа (в його роду всі були Михайлами) з односельцями перебував у російській армії, коли вона стояла під Бородіно. Він підійшов до Кутузова, з яким був знайомий ще за російсько-турецької війни, і розповів про праву руку отамана. Михайло Іларіонович одразу ж відправив його і всіх капулівців до рідного села.

---

[61] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 487.

Цілий тиждень вмовляв Михайло Неліпа свого діда віддати на якийсь час дорогоцінну реліквію. Вмовив-таки! Порадившись, козаки... взяли праву руку, завернули в червону китайку і передали з наказом: без цієї руки не повертайтеся. Руку тричі обнесли довкола Москви. І француз не витримав!

У 1813 році Кутузов звільнив капулівців від військової служби і дав супроводжувальні грамоти губернатору Катеринославщини з проханням посприяти похоронам знаменитого кошового отамана Війська Запорозького. Губернатор сам приїхав до Капулівки, і поховали Сірка на тому ж місці з великими почестями при великому скупченні людей. Земля, на якій знаходилась могила отамана, належала Неліпам. Вони, а потім їхні нащадки Мазаї доглядали за могилою»[62].

1909 року Дмитро Яворницький викупив ділянку землі з Сірковим похованням і збудував поблизу нього світлицю-музей, де зберігалися речі козаків, знайдені під час розкопок, а також книга відгуків, видання про Запорозьку Січ. У світлиці зупинялися і подорожні. На жаль, вона була пограбована під час громадянської війни.

За сталінського лихоліття могила козацького лицаря, як і решта святинь українського народу, стояла занедбана. Ось що писала з цього приводу відома дослідниця козаччини Олена Апанович: «У радянський час місцева влада упродовж десятиліть з цілковитою байдужістю і недбалістю ставилася до збереження могили. Ще до війни намагалися щось зробити археологи, які неодноразово клопоталися щодо впорядкування цього пам'ятного місця. Та безрезультатно.

1951 року експедиція, очолювана науковим співробітником Інституту археології АН УРСР Б. Копиловим, в якій брала участь і автор цих рядків, провела розкопки Чортомлицької Січі, дослідила

[62] *Бондаренко В.* В следующем году закончатся 300-летние странствия останков Ивана Сирко // Факты. — 1999. — 25 июня. — С. 24.

залишки інших січей, котрим випала, як і знаменитим тамтешнім плавням, сумна доля — бути затопленими водами майбутнього Каховського моря. Наше звернення до райкому партії, райвиконкому про необхідність дбайливого догляду за Сірковим похованням викликало різко негативну реакцію. Копилов згадував, що у 1939 році тодішній голова Нікопольського райвиконкому відреагував приблизно таким же чином, заявивши, що Сірко — „петлюрівець", ну і, зрозуміло, до його поховання мусить бути і відповідне ставлення»[63]. За свідченням жителя Капулівки В. Калениченка, в 30-х роках минулого століття усіх, хто навіть просто підходив до могили, викликали в органи НКВС «на розмову».

У 1953 році, коли Великий Луг і Чортомлицька Запорозька Січ були затоплені водами штучного Каховського моря, над Сірковою могилою нависла нова загроза. Крок за кроком ця новочасна потвора невблаганно наближалася до поховання, пожираючи козацькі кістки із січового цвинтаря.

Напередодні ювілею Переяславської ради ЦК КПРС видав постанову «До трьохсотріччя возз'єднання України з Росією», в якій стверджувалося, що «запорізьке козацтво відіграло прогресивну роль в історії України». Це було сигналом місцевій владі: ставлення до запорозької спадщини, хоч і повільно, змінювалося на краще, дедалі відвертіше залунали голоси про необхідність порятунку могили Івана Сірка. Нікопольська районна влада разом із громадськістю Капулівки підшукала нове місце для могили кошового — високий курган Сторожова могила, розташований на відстані 1100 метрів від села, в якому колись стояв дозорний пікет Чортомлицької залоги. За рішенням Нікопольського райвиконкому навколо Сторожової могили було створено заповідну територію площею 4 гектари, де передбачалося розбити парк. Однак місцевій владі відразу не вдалося

[63] *Апанович О.* Кошовий отаман Іван Сірко // Літературна Україна. — 1989. — 1 червня. — С. 6.

довести цю справу до кінця. На заваді, хоч це і парадоксально, стали рішення, прийняті у київських кабінетах за активної підтримки тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста — «націонал-комуніста» новітньої доби, якого пізніше колишні колеги звинуватили у «плеканні архаїчного».

18 вересня 1965 року Рада міністрів УРСР прийняла постанову № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних із історією Запорізького козацтва», в одному з пунктів якої острів Хортиця в місті Запоріжжя оголошувався державним історико-культурним заповідником. Незабаром Запорізький облвиконком виділив для нього 220 гектарів, де планувалося спорудити два музеї — історії козацтва й етнографічний. Особливо цікавим був проект етнографічного музею, розроблений архітекторами Запоріжжя та групою студентів Київського архітектурного інституту: передбачалося спорудження укріплень Січі, січової площі з церквою і куренями, «грецького дому» для послів, які прибували на перемовини з козаками (такий дім був на Чортомлицькій Січі), школи, майстерень, корчми, хутора-зимівника, похідного козацького табору — рухомої фортеці з кількох рядів возів, зчеплених гаками і скутих ланцюгами.

Складовою меморіального комплексу мав стати пантеон кошових отаманів. Сюди планували перенести останки кошових отаманів Петра Калнишевського, місце спочинку якого знаходиться в монастирі на Соловецьких островах, Йосипа Гладкого, похованого в межах сучасного міста Запоріжжя, й Івана Сірка.

Незабаром до Капулівки вирушила спеціальна команда, яка мала перевезти тлінні рештки кошового отамана на нове місце — у меморіальний комплекс на острові Хортиця. Подальший розвиток подій простежив відомий український археолог, професор Дмитро Телегін, який навів спогади одного з ініціаторів створення меморіалу, заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка.

Ось що він розповів: «...Очолив похід заступник завідуючого відділом культури облвиконкому Бурулько, в складі були директор краєзнавчого музею А. Д. Мільська, ...археолог В. Ф. Піщанов та ін. На вантажній машині, в кузові якої під брезентом стояла порожня домовина, вони прибули в Капулівку. Зупинилися біля могили Сірка, де на вигоні сільські чабани пасли корів. Слово-по-слову, і хтось із чабанів дізнався про мету приїзду „гостей“. Тож не встигли копачі загнати свої лопати в землю, як звістка: „Запоріжці хотять забрати Сірка“ — миттю облетіла все село. До місця події повалив люд. У школі припинились заняття. Старшокласники стіною оточили могилу.

— Чого приїхали? Кістьми ляжемо, а Сірка не віддамо, — гув натовп.

Вкрай спантеличений Бурулько мусив дати відбій. Команда швидко всілася в машину, і вона рушила з місця...

Але на цьому справа не закінчилася. Бурулько з командою взяв курс до райцентру, в Нікополь, де він хотів знайти управу на непокірливих капулівців.

Трапилось так, що голову райвиконкому прибулі зустріли на східцях ґанку райради. Так і так, почав жалітися на капулівців Бурулько... А в цей час із райвиконкому вийшов Д. С. Коротченко, тоді Голова Президії Верховної Ради УРСР. Він саме того дня приїхав для зустрічі зі своїми виборцями, бо за рознарядкою мав балотуватися тут до Верховної Ради.

— Чого вони хочуть? — показав поглядом Коротченко на команду Бурулька.

— Забрати Сірка на Хортицю, — відповів голова.

— Якого Сірка? — не „врубався“ спочатку в суть справи Коротченко.

— Звісно якого, — втрутився в розмову Бурулько, ще не знаючи, яка поважна державна особа стоїть перед ним, — не собаку ж, а отамана.

— То хай беруть, — не звертаючи уваги на роздратований тон Бурулька, мовив Коротченко.

— Але ж народ проти цього, капулівці он, говорять, стіною стали.

— Народ проти? — швидко зорієнтувався Коротченко, що народ — його виборці. — Тоді ні, хай залишається Сірко тут.

Спіймавши облизня, „запоріжці" знову полізли в машину, всілися на кришку порожньої домовини і ні з чим поїхали на Хортицю.

А там підготовка до зустрічі експедиції ішла повним ходом: була викопана простора яма для домовини з останками отамана, в кущах лежала рота солдатів під командою молодого капітана, що мали „учинити пальбу", у затінку смажилися шашлики...

Дізнавшись, однак, що салют відміняється, капітан подав команду, і рота взяла напрямок до місця свого розташування.

— Солдати пішли, а ми, — завершив свою розповідь Киценко, — випили по чарці оковитої (з наклейкою коньяк) за упокій душі славного отамана і теж роз'їхалися по домівках...»[64]

Урядове рішення про створення меморіалу на Хортиці, що так ніколи і не було виконане, загальмувало намір місцевої влади перенести могилу Івана Сірка на нове місце, однак не усунуло загрози її зруйнування: лінія розмиву Каховського моря невблаганно наближалася до неї. Це спонукало Дніпропетровський облвиконком 1 квітня 1967 року прийняти рішення про перенесення праху кошового отамана на Сторожову могилу. Незабаром правління обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР звернулося до академічного Інституту археології з проханням вивчити археологічний аспект запланованої акції.

---

[64] Див.: *Телегін Д.* За життя і після смерті. Про Івана Сірка і Запорізьку Січ // Телегін Д. Я. Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. — С. 198–199.

За дорученням дирекції Інституту Капулівку відвідав Дмитро Телегін, який разом із представниками місцевої влади оглянув могилу. Вчений дійшов висновку, що її потрібно якнайшвидше перенести на нове місце. Він підготував необхідні доповідні записки в Міністерство культури УРСР, республіканське правління Товариства, Інститут археології АН УРСР, запропонувавши залучити до перепоховання тлінних останків кошового отамана провідних фахівців — істориків, археологів, антропологів, етнографів, реставраторів. Проте цією вчасною і слушною рекомендацією знехтували.

Про подальший перебіг подій Дмитро Телегін згадував: «Історична секція Товариства (республіканського правління. — *С. С.*) замість того, щоб врятувати пам'ятку, порушила старе питання — куди мають бути перенесені останки Сірка? — на Сторожову могилу, як записано в рішенні Дніпропетровського облвиконкому, чи на острів Хортицю, як вимагали організатори Хортицького заповідника. Поки точилися дебати між зацікавленими сторонами, минула тепла осінь і настала холодна пора»[65].

Тим часом Сіркове поховання опинилося в зовсім загрозливому становищі: 21 листопада на Каховському морі здійнялася буря, і берег, розмитий хвилями, обвалювався брилами у воду. За таких обставин Нікопольський райвиконком створив спеціальну комісію і видав розпорядження негайно розпочати перепоховання праху отамана. Для проведення розкопок до Капулівки відрядили археолога Людмилу Крилову, яка працювала науковим співробітником Дніпропетровського історичного музею.

Розкопки Сіркового поховання розпочалися вдень 23 листопада 1967 року в присутності невеликої групи жителів Капулівки. Надмогильний пагорб зносили бульдозером. Десь на глибині 1 метр його ківш зачепив дерев'яну труну. Далі поховання чистили вручну.

[65] *Телегін Д.* Невдала експедиція // Культура і життя. — 1968. — 12 травня. — С. 8.

Коли розпочали зачищати кісточками скелет отамана, здійнялася завірюха: природа ніби мстилася невдячним нащадкам за недбайливе ставлення до могили славетного отамана. Приблизно о сімнадцятій годині почало сутеніти, і розкопки довелося закінчувати при світлі фар автомобіля та ручних ліхтариків. Незважаючи на погодні умови, біля могили зібралося дуже багато місцевих жителів, які уважно стежили за розкопками могили отамана. Сипалися запитання: «Чи є права рука? А де ж булава і шабля? Чи знайшли хрест?»[66].

Хреста і шаблі не було. Зате обидві руки були на місці. Тож оповіді про те, як козаки возили із собою праву кисть отамана відразу після його смерті та до Москви під час Бородінської битви, мають легендарний характер.

Певне уявлення про перебіг і результати розкопок могили Івана Сірка можна скласти зі звіту Людмили Крилової, що зберігається в архіві Інституту археології НАНУ. Наведу фрагменти цього документа (в перекладі з російської):

«Пагорб-могила сферичної форми діаметром 7 метрів і висотою 1,5 метра скидався на знесення бульдозером. Роботи провадили під час завірюхи. Розчищали могилу вручну. Рештки дерев'яної труни було виявлено на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Дерев'яна труна виготовлена з дубових дощок завтовшки (тепер) 0,6 м, довжина труни — 2,1 м, ширина в головах — 0,7, у ногах — 0,5 м, глибина — 0,3 м. Віко — плоска горизонтальна дошка — провалилося досередини. Кути труни скріплені металевими косинцями. Збереженість дерева погана, узяти труну монолітом виявилося неможливо, тому було розчищено кістяк похованого на місці, щоб виявити первинне його положення, після цього останки, разом з деревом від труни і землею, що заповнювала труну, переміщено в нову труну.

---

[66] Детальний опис перебігу розкопок могили Івана Сірка 1967 року див.: *Телегін Д.* За життя і після смерті. Про Івана Сірка і Запорізьку Січ // Телегін Д. Я. Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. — С. 202–204.

Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота. Череп зміщений у правий кут труни й лежав на правому боці, обличчям до стінки, нижня щелепа — на шийних хребцях. На черепі й на дні труни в ділянці голови збереглися рештки хутра від соболиної шапки. Біля лівого плеча містилися, ніби китицею, плетені нитки (шнур), скріплені вузлом. Діаметр їх — 1,5–2 мм, довжина до вузла — 5–6 см. На кістках огруддя — рештки грубої вовняної тканини. У ділянці пояса — фрагмент перегнилого шкіряного предмета завдовжки 3,5 см, завширшки 1,8 см. По дну труни й на кістках ніг, таза й частково в ділянці поперека, а також під огруддям — окремі фрагменти однотипної єдвабної тканини, яка набула червоно-брунатного кольору. За розміщенням цих фрагментів тканина, ймовірно, вкривала труну по дну й стінках, а також самого похованого до пояса. Ніяких речей, навіть хреста, в труні не виявлено, хоча небіжчик був похований за християнським обрядом. Під час перенесення останків у нову труну проведено ретельний огляд кісток похованого.

Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у фрагментах. На голові й на місці брів збереглося волосся коричневого кольору, що прилипло до кістки, а також яскраво-брунатне хутро соболиної шапки, під яким є фрагменти шкіряної основи хутра.

У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. У нижній щелепі збереглося два останніх зуба, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю. Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців. На поперекових хребцях є шипи, а четвертий

і п'ятий хребці зрослися... Кістки колінних чашечок відсутні на обох ногах. Відсутні також дрібніші фаланги пальців ніг...

Матеріали, потрібні для відтворення зовнішності і скульптурного портрета І. Сірка, передано професорові М. Герасимову до Інституту етнографії АН СРСР».

Зі звіту можна зробити такі висновки: поховання раніше не переносилося з місця на місце; могилу було пограбовано, оскільки немає хреста, зброї, особистих прикрас, взуття; похований посідав високе суспільне становище, адже труна була встелена єдвабною тканиною.

Після завершення розкопок, проведених із грубими порушеннями загальноприйнятих вимог, кістки з прахом отамана поспішно зібрали в мішок, навіть не зафіксувавши на фото їхнє первинне положення, і віднесли до колгоспної контори. Наступного дня їх в анатомічному порядку поклали до нової труни, виготовленої із соснових дощок.

Зранку до контори потяглися люди. Жителі Капулівки прощалися зі своїм отаманом. За спогадами одного з очевидців, капулівці «...йшли до нього, як до мавзолею». Люди не здогадувалися, що вночі Людмила Крилова вилучила з труни череп отамана, підмінивши його черепом тридцятилітнього чоловіка з поховання доби бронзи. Разом зі справжніми кістками Івана Сірка його по-блюзнірськи заховали у склепі, вириту на кургані Сторожова, або Бабина могила, розташованому на відстані близько одного кілометра на північ від Капулівки. Зверху склеп закрили залізобетонними плитами, які залили бетоном і засипали землею. Сюди ж перенесли стелу зі старої могили.

Через три дні співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Дмитра Яворницького відвіз череп Івана Сірка в Москву до

лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР.

Недоліки і прорахунки, допущені у процесі перенесення могили Івана Сірка, спричинили слушні зауваження і критику на адресу Людмили Крилової під час її звіту на засіданні Польового комітету Інституту археології АН УРСР. Незабаром про них дізналися на Дніпропетровщині. Що було далі, розповів Дмитро Телегін: «Вже на другий-третій день їй на квартиру почали телефонувати люди, заводити не дуже приємні розмови і навіть погрожувати. В історичному музеї з'являлися якісь невідомі, що конче хотіли бачити Крилову. Керівництво музею наказало працівникам відповідати, що у нас така не працює. А самій Криловій була терміново надана відпустка. Не гаючи часу, вона терміново виїхала до батьків на Волгу. Повернулася до Дніпропетровська десь через два місяці вже з прізвищем свого чоловіка — Єлінова, яке досі не хотіла брати. „Крилова“ в музеї тепер дійсно не працювала...»[67]

А тим часом реконструювати зовнішність Івана Сірка збирався спочатку Михайло Герасимов. Однак в останні роки свого життя він часто хворів і не встиг реалізувати свій задум. Після смерті вченого це зробила його учениця Галина Лебединська, яка є автором понад ста скульптурних і графічних реконструкцій первісних людей та історичних осіб.

Візуальне обстеження й обміри черепа козацького отамана засвідчили дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, як показали антропологічні дослідження, він характеризувався різкою брахікранією, тобто округлою формою, низьким обличчям, широкими вилицями, невисокими орбітами, крутим підборіддям, трохи випуклим носом. Поєднання брахікранії і значної ширини вилиць

[67] *Телегін Д. Я.* Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. — С. 205.

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Графічна реконструкція Г. Лебединської

дало мені підстави припустити, що серед предків Сірка могли бути носії степового (кочівницького) антропологічного компонента[68].

За даними історичних джерел і результатами судмедекспертизи, Іван Сірко був рудоволосим і, швидше за все, не носив оселедця принаймні наприкінці життя, мав зріст 174—176 см, міцну статуру, непересічну силу та витривалість. На його нижній губі з правого боку від народження була родима пляма червоного кольору, яку сучасники вважали «Божим знаком», що відрізняв відважного отамана

[68] *Сегеда С.* Антропологія: підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К.: Либідь, 2009. — С. 379.

від звичайних людей. На лівій ключиці та лівій гомілці є сліди переломів й ушкоджень, які загоїлися ще за життя Івана Сірка. Судячи зі стану скелета, отаман жив близько 75 років, про що свідчать т. зв. вікові зміни, зокрема майже повне зрощення черепних швів і прижиттєве випадання зубів: як пам'ятаємо, збереглося лише два з них. Коли ознайомлюєшся з цими фактами, мимоволі згадуєш легенду, за якою Сірко народився з усіма зубами і, вихопивши з рук бабиповитухи пиріг із начинкою, з'їв його. «Так він все життя гризтиме ворогів люду християнського», — сказав священик під час обряду хрещення.

Названі особливості лягли в основу двох документальних антропологічних портретів Івана Сірка. Перший із них — графічний — відтворює риси козацького лицаря в останній рік життя, коли він втратив майже всі зуби, що спричинило западання щік і губів. На другому — скульптурному — Сірко зображений у розквіті сил, коли йому було близько п'ятдесяти років.

Після завершення роботи над документальним портретом череп кошового отамана зберігався в лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР. Свого часу я часто бував у цій науковій інституції, зі співробітниками якої в мене склалися приязні стосунки. Якось у жовтні 1988 р., блукаючи серед стелажів, заставлених скульптурними антропологічними портретами первісних людей і відомих історичних діячів, я несподівано для себе натрапив на коробку зеленого кольору, на якій було написано «Иван Серко». У ній зберігався череп.

Вражений несподіваною здогадкою, я з коробкою в руках зайшов до кабінету Галини Лебединської і запитав: «Невже це наш Іван Сірко?» Вона щиро усміхнулась і пожартувала: «От хитрый хохол, я так и знала, что он сразу найдет своего атамана». «Хохла» я вибачив, бо керівник лабораторії пластичної реконструкції з великою приязню і теплотою завжди ставилася до нас, своїх українських ко-

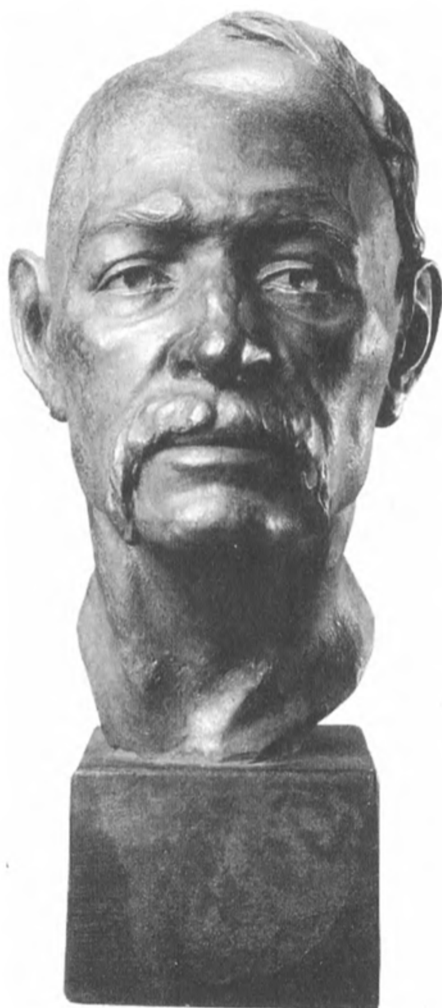

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Скульптурна реконструкція Г. Лебединської

лег. А далі я дізнався, що після завершення роботи над реконструкцією зовнішності кошового отамана Галина Лебединська кілька разів зверталася з офіційним листом до дирекції Дніпропетровського історичного музею з проханням забрати його череп, але жодної відповіді на свої звернення не отримала.

Повернувшись до Києва, я розповів про свою несподівану знахідку редактору «Пам'яток України» Анатолієві Сєрікову, який від імені правління Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури України підготував офіційного листа з проханням повернути череп до України. Маючи на руках цей документ, у грудні 1988 року я знову поїхав до Москви, де після підписання акта Галина Лебединська передала мені зелену коробку з безцінною реліквією, яку я й привіз до Києва.

Однак тут мене очікувала нова несподіванка. З'ясувалося, що долею черепа Івана Сірка не бажала перейматися жодна тогочасна владна інституція. Редакція «Пам'яток України» розміщувалася у старому приміщенні на Подолі, і зберігати там його було небезпечно. Тож довелося мені забрати Сірковий череп до власної домівки.

Наша родина мала змогу переконатися, що уславлений отаман і після смерті був наділений потужною енергетикою. Малолітні доньки чомусь дуже не любили заходити до кімнати, в якій зберігалася зелена коробка, та й нам, дорослим, було в ній не дуже затишно: з'являлося незрозуміле відчуття неспокою, тривоги, провини.

Лише у квітні 1990 р. після численних нагадувань і прохань представник обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури Дніпропетровської області таки забрав череп Івана Сірка. Передбачалося, що його покладуть до могили отамана під час святкування 500-річчя українського козацтва.

Місцева влада вирішила зробити це вночі, пробуривши в бетонному покритті склепу дірку, а вранці офіційно оголосити, що череп уже знаходиться в могилі. Очолити цю сумнівну акцію запропонува-

Сучасний вигляд могили Івана Сірка

ли Юрію Мицику. Природно, що він рішуче відмовився брати в ній участь.

«— Я не гробокопач, — відрізав обурено. — І не злодій, щоб ночами шастати по могилах. Треба перезахоронювати вдень, на очах у людей, які б могли стати учасниками дійства. А таємно вночі підкидати череп? ...Ні, це вже не по-християнському. Зрештою, навіть не по-людському...»[69]

І знову череп уславленого отамана надовго знайшов чужу для себе домівку — сейф відділу культури Нікопольської райдержадміністрації. Місцева влада не могла вирішити, як і що з ним робити далі: пропонувалося збудувати для нього каплицю, спалити і розвіяти

[69] *Чемерис В.* Сторожова могила // Дзвін. — 2002. — № 3 (689). — С. 149.

попіл над курганом тощо. Зрештою 1997 року череп було передано до сховища Дніпропетровського історичного музею ім. Дмитра Яворницького, де він зберігався ще близько трьох років.

Тим часом жителі Капулівки вимагали, щоб череп заховали в могилі Івана Сірка, і зрештою добилися свого: Кабінет Міністрів і Міністерство культури та мистецтв України підтримали відповідне рішення Дніпропетровської обладміністрації. У процесі підготовчих робіт, проведених у липні 2000 року, досвідчений археолог, доцент Дніпропетровського університету Володимир Ромашко вилучив із поховання чужий череп і замінив його справжнім[70].

20 серпня 2000 року жителі Капулівки в Будинку культури вкотре прощалися з Іваном Сірком. Місцевий священик Української православної церкви Київського патріархату провів церковну службу. Наступного дня в урочистій обстановці нащадки козаків-запорожців віднесли на плечах домовину з Сірковим прахом на Сторожову могилу. За традицією, один із них вів коня, вкритого малиновою попоною. Під грім рушничного салюту домовину відважного отамана опустили до склепу. Сподіваюся, що вже назавжди.

---

[70] *Бурда Л.* Перезахоронення останків Сірка у 1967–2000 роках // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 255.

Петро Дорошенко

Дорошенко, славний гетьман,
Величний козаче!
Тобі вірна Україна
Довік-вічний дяче!

* * *

Тільки ти мав глузд гетьманський,
Стямив працю свою.
Тільки ж ти, орле козацький,
Міркував не в шую...

З української народної історичної пісні[71]

Петро Дорошенко — одна з найвизначніших постатей в історії гетьманства: на відміну від багатьох інших козацьких зверхників, він розумів, що порятунок України — в її єдності, зміцненні державних інституцій. Перебуваючи на верхівці влади, хай часом і доволі примарної, Дорошенко послідовно намагався реалізувати свій задум — створити «Князівство Руське, що мало за межу Перемишль, Ярослав,

[71] Цю маловідому пісню записав визначний український фольклорист і мовознавець другої половини XIX ст. Микола Гатцук. Див.: *Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні (До 300-річчя з дня смерті Петра Дорошенка). — Тернопіль: Лілея, 2001. — С. 11.

PIETRO DOROZENKO GENERALE DE COSAC-
CHI ZAPOROVIENSI.

Lerch fc:

Гетьман Петро Дорошенко. *Художник Й.-М. Лерх. Гравюра. 1670-ті рр.*

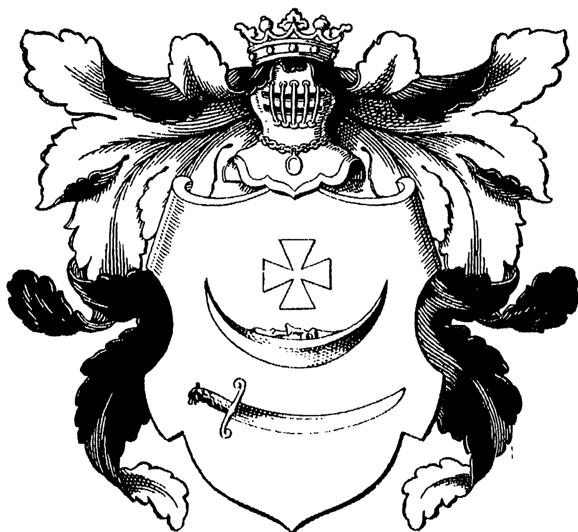

Герб Петра Дорошенка

Львів, Галич, Володимир» та охоплювало б землі правобережних і лівобережних полків. Трагедія цієї яскравої та непересічної особистості, яка, за визначенням Миколи Костомарова, була «лицарем України», полягала в тому, що зрештою їй довелося стати заручником тогочасної політичної ситуації, відмовитися від своїх державницьких намірів, здатися на милість ворогів й у розквіті сил назавжди залишити батьківщину.

Петро Дорошенко — нащадок давнього козацького роду: його дід Михайло був гетьманом Війська Запорозького і загинув 1628 року під час походу на Крим, батько Дорош (Дорофій) — полковником. Символічно, що Петро народився 1627 року в майбутній гетьманській столиці — місті Чигирин. Навчався, швидше за все, у Києво-Могилянській колегії, де здобув ґрунтовну освіту, був «у мові

Підпис Петра Дорошенка. ***Факсиміле***

світській вправний, а також умілий у всяких речах». Природно, що за часів Національно-визвольної війни 1648–1657 років Петро Дорошенко швидко піднявся на високі щаблі військової кар'єри, пройшовши шлях від «старшого слуги» Богдана Хмельницького і «гарматного писаря» до полковника Прилуцького, а пізніше — Чигиринського полку. Гетьман відсилав молодого здібного козака з дипломатичними місіями до Варшави і Стокгольма. Після його смерті Петро Дорошенко послідовно підтримував Івана Виговського, брав участь у розгромі промосковських заколотників під орудою Мартина Пушкаря і Якова Барабаша та підписанні Гадяцького трактату. За гетьманування Юрія Хмельницького і Павла Тетері він виконував серйозні дипломатичні доручення в московському таборі під Переяславом і в Москві, брав участь у чуднівських переговорах. У 1663 році був генеральним осавулом і черкаським полковником.

Коли Павло Тетеря назавжди залишив територію козацької України, у розумного, енергійного та владного Петра Дорошенка, який мав великий військовий і дипломатичний досвід, з'явився шанс стати гетьманом, і він скористався ним. У січні наступного року козацька рада, скликана в Чигирині, остаточно затвердила його повноваження.

У період Дорошенкового гетьманування відбулася подія, ментальні наслідки якої відчутні й дотепер. 30 січня 1667 року в селі Андрусово поблизу міста Смоленськ Московія та Річ Посполита підписали між собою перемир'я, що юридично закріпило поділ

Іван Брюховецький. *Портрет XVIII ст. за малюнком Самійла Величка*

України на «два береги», який намітився незабаром після підписання Переяславської угоди: Правобережжя залишилося під контролем Варшави, Лівобережжя — Москви, Запорозька Січ переходила під протекторат обох сторін. Така звістка обурила Петра Дорошенка, який у своєму листі на Січ писав: «Поляки, з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусово, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу... Це росіяни прийняли від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили нашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, прийнявши собі ту частину, що від Переяславця, а цю частину, що від Чигирина, зі святим нашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділивши собі навпіл), одкинули від себе». Андрусівський зговір «заклятих друзів» України підштовхнув Петра Дорошенка до пошуку нових союзників, за підтримки яких можна було поширити владу гетьмана на всю Україну. Ними тоді могли стати лише Османська імперія та її васал — Кримське ханство. Це був непростий, але єдино можливий вибір.

У січні 1668 року в Чигирині та Гадячі відбулися старшинські ради, скликані Петром Дорошенком й Іваном Брюховецьким, які ухвалили майже аналогічні рішення: не визнавати зверхності польського короля та московського царя і перейти під протекцію турецького султана. У травні цього самого року правобережні полки переправилися на лівий берег, і в червні війська обох гетьманів зустрілися в урочищі Сербине поле поблизу міста Диканька на Полтавщині.

Під час їхньої особистої зустрічі розлючені козаки розправилися з Іваном Брюховецьким, який 1665 року підписав ганебні Московські статті, що фактично зводили нанівець автономію Козацької держави. Ось як описує цю ситуацію Іван Крип'якевич: «Дорошенко хотів врятувати Брюховецького і підняв руку, але козаки зрозуміли, що з Брюховецьким треба покінчити, і колами вбили його, „як пса"».

За розпорядженням Петра Дорошенка тіло гетьмана Лівобережної України відвезли до міста Гадяч, де, як пише Самійло Величко, «...чесно поховали в соборній Богоявленській церкві», що її небіжчик колись збудував своїм коштом. Пізніше тут побував чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який присвятив Іванові Брюховецькому два поминальних вірші-епітафіони, складені давньоукраїнською книжною мовою. В одному з них є доволі прозорий натяк на негідні вчинки — «злості» гетьмана, що прискорили його зустріч із невблаганною смертю:

Немає в світі статку — з мого знай випадку!
Я був і гетьманом, мене звано паном,
Одна є година, та сталась одміна,
Жорстоко я вбитий — оглянься тож і ти.
Ніхто з людей смерті не може відперти,
І царська корона не є оборона,
Гетьманська булава у смерті не слава —
Хоругву звиває, бунчук опускає,
Меч, шаблю хапає, на землю кидає,
Ніхто не устоїть, що хоче смерть броїть!
Убогий, багатий, дають смерті шати.
Недавно обрали, вже й смертю скарали,
Чи на мої злості оголено кості?

Згідно з інформацією, вміщеною на сторінках «Полтавських єпархіальних відомостей», 1840 року дерев'яну Богоявленську церк-

Фундамент Свято-Успенської церкви в селі Лютенька

ву в місті Гадяч, де було поховано Івана Брюховецького, розібрали, збудувавши неподалік мурований собор. Могилу гетьмана перенесли до Свято-Успенської церкви в селі Лютенька, яку впродовж тридцяти років будував власним коштом гадяцький полковник Михайло Борохович, предки котрого, між іншим, сповідували іншу віру — іудаїзм. Це був справжній архітектурний шедевр, який у 30-х роках минулого століття пограбували і закрили, а 1974 року, уже за часів Володимира Щербицького, безжалісно знищили динамітом за розпорядженням обласного комітету КПУ. Нині на руїнах Свято-Успенської церкви проводяться археологічні розкопки, організовані Полтавським державним педагогічним університетом ім. В. Г. Короленка і Полтавським краєзнавчим музеєм. Цими пошуковими роботами керує подружжя — Роман Луговий та Оксана Коваленко.

Молоді вчені сподіваються незабаром дослідити склеп, у якому було перепоховано Івана Брюховецького.

Здавалося, що після загибелі колишнього зверхника лівобережного козацтва Петро Дорошенко досяг своєї мети: він став гетьманом «обох берегів» України. Але цей успіх був недовгочасним: із півночі на лівий берег знову посунуло військо московського воєводи Григорія Ромодановського, а Січ виплеснула зі свого завжди знуртованого анархічного котла нового претендента на козацьку булаву — Петра Суховія, який заручився підтримкою кримських татарів, перетягнувши на свій бік деякі козацькі полки. Цікаво, що після того, як запорожці зрештою відвернулися від Суховія, він, за деякими свідченнями, втік у Крим, прийняв іслам й отримав нове ім'я — Шамай, або Ашпат Мурза. Тож у кримських татарів також були свої Кочубеї.

Улітку 1668 року замість новоспеченого мусульманина козаки обрали нового гетьмана — Михайла Ханенка, якого визнав польський король. Ситуація ускладнилася ще більше.

Події на Лівобережжі вплинули на прискорення перемовин Петра Дорошенка з вищими очільниками Османської імперії. В інструкціях своїм послам гетьман вказував, щоб вони вимагали затвердження тих пунктів, які колись підписав султан у своєму договорі з Богданом Хмельницьким, а саме: козацька адміністрація встановлює свій контроль на усій території України від Перемишля до Путивля; гетьмана вільно на довічний термін обирає Військо Запорозьке; українська православна церква зберігає свою автономію в Константинопольському патріархаті; Україна не платить данини Османській імперії; на її території заборонено будувати мечеті і брати ясир; грамоти султанові повинні писатися українською мовою тощо[72].

---

[72] Див.: *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 202.

По суті йшлося про незалежну державу, яка перебувала б під протекцією Османської імперії. Моделлю таких взаємин були відносини Порти з Молдавським і Волоським князівствами.

Султан погодився з цими вимогами, повідомивши про своє рішення у спеціальній грамоті, яку на генеральній козацькій раді, що відбулася в липні 1669 року під містом Корсунь, зачитав турецький посол: «...Так, як служать мені господарі волоський і мунтянський... щоб земля ваша в спокої була і щоб ніхто її не пустошив... І за те не хочу від вас жодної дані, праці й дарів, але надаю вам вольності, при яких можете непорушно жити. Тільки ви, як буде мені потрібне військо, мусите йти з гетьманом, куди буде наказано... Якщо будете непорушно держати слово, буду всім вам і землі вашій оборонцем...» Одночасно посол передав гетьманові клейноди і подарунки, привезені зі Стамбула.

Звістка про союз Петра Дорошенка з бусурманами ще більше збурила українське суспільство, викликала спротив запорозьких козаків, посилила загальну анархію і врешті-решт спричинила війну між Річчю Посполитою та Османською імперією — Україна (хай навіть лише її правобережна частина) була надто ласим шматком, щоб відмовитися від нього добровільно. Так і сталося.

У червні 1671 року стотисячна армія султана Магомета IV, до якої згодом приєдналося близько 10—15 тисяч вершників кримського хана, шеститисячне військо Валахії та Молдови і дванадцятитисячний загін Петра Дорошенка, вирушила в напрямку Кам'янця-Подільського. Наприкінці серпня твердиня, що вважалася неприступною, впала і турки розпочали облогу Львова, де пізніше отримали великий викуп за її зняття. Польське королівство завмерло в тривожному очікуванні. Сил, які могли б зупинити гігантську армаду султана, не було. Це спонукало короля Міхала Вишневецького — сина Яреми Вишневецького — направити в табір султана своїх послів із пропозицією укласти мирний договір.

Облога міста Чигирин. *Малюнок із «Літопису» Самійла Величка*

У жовтні 1672 року в місті Бучач, що на Тернопільщині, було підписано мир на умовах, принизливих для Речі Посполитої. За однією з них, Брацлавське та південна частина Київського воєводства передавалися Петрові Дорошенку. Однак скористатися результатами Бучацької угоди він не зміг.

Султан, порушуючи взяті на себе зобов'язання, наклав данину на жителів Поділля, яке тепер стало частиною Османської імперії. Турки закривали православні храми та перетворювали їх на мечеті, відбирали хлопчиків у батьків і віддавали їх до яничарських шкіл. Кінні загони кримських татарів сновигали селами, захоплюючи «ясир». Налякані чутками про безчинства і терор ненависних бусурманів, жителі підконтрольних Дорошенкові територій почали

масово покидати рідні домівки і перебиратися на лівий берег Дніпра. Цей процес посилився після того, як узимку 1674 року, скориставшись ослабленням Речі Посполитої, на Правобережжя переправилися полки лівобережного гетьмана Івана Самойловича і загони московського царя, а восени у Східне Поділля вторглося військо новообраного польського короля Яна Собеського.

Незабаром квітучі козацькі міста Правобережної Наддніпрянщини перетворилися на руїни, села обезлюдніли, а більшість козацької старшини відвернулася від Петра Дорошенка. Разом із ним у гетьманській столиці — місті Чигирин залишилося не більше п'яти тисяч козаків, що унеможливлювало подальший опір. Воля гетьмана-державника надломилася, і він добровільно віддав гетьманські клейноди недавньому недругові Івану Сірку — типовому представникові запорозької стихії, який у своєму категоричному несприйнятті будь-яких союзів із бусурманами не розумів державницьких намірів Петра Дорошенка. Про це красномовно свідчать рядки тієї ж української народної історичної пісні, вперше опублікованої Миколою Гатцуком. Там є й такі слова:

В Чигирин ти сподівавсь
Турської підмоги,
А навкруги скрізь облягли
Завзяті вороги.
Ти ж не важив, внерич рубав,
Ворогів триклятих!
З горем зачув, що за них тне
Сірко волохатий.
Сірко, Сірко! Ручий, славний, —
Гетьман Запорозький!
Чи ж тебе в шори втяли,
Приласки московські?

Самойлович, рідний брате!
Сірко славний, дужий!
Не на вас козацька шабля, —
Українці дружи!
Чи це ж булава гетьманська —
Щоб своїх губити?
От вам шабля ця козацька!
Мені більш не жити!

На вимогу Івана Самойловича і Григорія Ромодановського гетьманові після остаточної капітуляції у вересні 1676 року ще двічі довелося витримати принизливу процедуру відмови від гетьманських клейнодів і складання присяги російському цареві. Булава, бунчук, знамена і привілеї, отримані Дорошенком від турецького султана, були привезені до Москви, де їх спочатку виставили біля Посольського приказу, а згодом передали на зберігання до Оружейної палати і Малоросійського приказу[73].

Всупереч сумнозвісним традиціям доби Руїни козацькому зверхникові було збережено життя. Після Дорошенкового зречення Іван Самойлович просив царя не висилати колишнього гетьмана з України, оскільки, як видно з його листа (щоправда, написаного тоді, коли все вже вирішилося), це могло спричинити незадоволення запорожців і їхнього кошового отамана Івана Сірка: «...він дорікатиме мені тим, що я припускаюся щодо Дорошенка безправ'я і маю намір заслати його в Сибір»[74]. Спочатку цар погодився з цим, і Петро Дорошенко разом із родиною оселився в містечку Сосниця під

[73] Детально про це: *Крикун М.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. — К.: Критика, 2006. — С. 200–201.

[74] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 408.

Батурином, одержавши у власність село Чорнотичі, розташоване неподалік. Однак уже в березні 1677 року він отримав розпорядження вирушити до Москви. З ним, за повідомленням «Літопису Самовидця», до Сосниці прибув «...столник от его царского величества Алмазов...». Після десятиденної подорожі колишнього гетьмана прийняв цар і повелів залишитися у своїй столиці та бути «порадником» щодо озброєння, військової тактики і шляхів пересування його колишніх союзників — турків і кримських татарів. Петра Дорошенка справді кілька разів викликали до Малоросійського приказу, де він давав необхідні пояснення. Водночас було звільнено з-під варти його брата Григорія, котрий перебував у полоні з 1674 року: колишнього брацлавського полковника, якого збиралися відправити до Сибіру, відпустили в Україну. Самому ж Петрові Дорошенку, як з'ясувалося пізніше, довелося назавжди залишитися на чужині. І знову пригадується історична пісня, слова якої я вже наводив:

Дорошенка не карали,
І не дратували...
Тільки радо отрутою,
Зле нагодували.

Згинув марне Дорошенко,
В Московії тліє,
Його ж слава гетьманськая
Ніколи не згине!

Коли б славний Дорошенко,
Був тепер між нами!
Не ходили б ми в кормизі
Та під москалями!

Останній період життя, долю могили і нащадків гетьмана-державотворця дуже ґрунтовно простежено у книзі Миколи Шекіра —

члена ради Товариства української культури «Славутич» у Москві, заснованого 1988 року. Працюючи в архівах, вивчаючи малодоступні літературні джерела, він увів до наукового обігу чимало нових даних, які дали змогу переглянути багато усталених поглядів, що стосуються обставин життя Петра Дорошенка після його зречення від гетьманства.

За висновками Миколи Шекіра, колишньому гетьманові довелося жити в Москві значно довше, ніж вважалося раніше. Спочатку його поселили у грецькому монастирі на Нікольській вулиці, де було подвір'я для приїжджих, а згодом — в окремому будинку, спорудженому до приїзду його дружини, племінниці Богдана Хмельницького. На утримання Дорошенка виділили спеціальні кошти. Дружина, котра, за даними джерел, була схильна до зловживання алкоголем, незабаром повернулася в Україну. Гетьман також звертався з проханням дозволити повернутися на батьківщину, але його туди не відпустили, хоча на початку 1681 року між Московією, Портою і Кримським ханством було підписано Бахчисарайський договір терміном на 20 років і потреба в консультаціях українця відпала. Більше того, щоб остаточно ізолювати Петра Дорошенка від батьківщини, навесні 1682 року[75] його призначили воєводою невеличкого, забутого Богом міста-фортеці Хлинов, розташованого за сотні кілометрів на північний схід від Москви. Майже через 100 років воно за указом Катерини II стало центром намісництва і було перейменоване у В'ятку.

Петро Дорошенко провів тут два роки. Працюючи в одному з московських архівів, Микола Шекір знайшов цікавий документ, що свідчить про непересічні організаторські здібності козацького зверхника: за порівняно короткий термін і за обмежених фінансових

[75] Цю дату також з'ясував Микола Шекір на підставі власних архівних пошуків. В історичній літературі, присвяченій Петрові Дорошенку, наводяться інші терміни його перебування на посаді воєводи.

Грецький монастир на Нікольській вулиці в Москві, де жив Петро Дорошенко

можливостей під його керівництвом у Хлинові було споруджено шість фортечних башт, оновлено міську стіну тощо[76].

1684 року Петро Дорошенко склав воєводські повноваження і за розпорядженням цариці Софії став власником двірцевих земель села Єрополче (Ярополче) з присілками та «дєрєвнямі» — нинішнього Ярополъця, розташованого неподалік міста Волоколамськ під Москвою. З легкої руки Дмитра Бантиша-Каменського в історичній літературі поширилася думка, що в Ярополчому й околицях налічувалося 1000 селянських дворів, але, за даними Миколи Шекіра, це перебільшення: їхня кількість згідно з підрахунками, що ґрунтуються на архівних матеріалах, була приблизно вдесятеро меншою.

У Ярополчому Петро Дорошенко провів останні 14 років свого життя, займаючись господарськими справами. Цікаво, що він, судячи з усього, відрізнявся від своїх сусідів-землевласників, вихованих на традиціях московського холопства: серед місцевого населення за часів кріпацтва була поширена легенда про те, що гетьман заповів вибити на могильному камені слова заповіту, за яким селяни, котрі належали йому, отримували волю. Але поміщики затесали той напис сокирою[77]. Тут у 57-річному віці Дорошенко одружився втретє на москвичці Агафії Єропкіній, яка була значно молодшою за нього і народила йому трьох синів: Олександра, Олексія та Петра.

У листопаді 1698 року життя Петра Дорошенка добігло кінця. За однією версією, гетьмана було поховано в церкві Святої мучениці Параскеви, за іншою — біля вівтаря церкви Іоанна Предтечі. Могилу означила велика кам'яна брила білого кольору, на боковій стінці якої біля узголів'я вирізьблено такий напис: «Лета 7206 ноября пред-

[76] *Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні (До 300-річчя з дня смерті Петра Дорошенка). — Тернопіль: Лілея, 2001. — С. 27–28.

[77] *Леп'явко С.* Доля могили Петра Дорошенка // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 270–271.

Наталія Кирилівна Загрязька. *Невідомий художник. XVIII ст.*

ставился раб Божій гетман войска запорожского Петр Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рождества свого 71 год положен бисть на сем месте».

Хто і коли замовив й установив надгробну плиту на могилі Петра Дорошенка — достеменно невідомо. Вдова Агафія ненадовго пережила чоловіка, осиротивши малолітніх дітей. Микола Шекір знайшов документи, з яких випливає, що певний час маєтком гетьмана опікувався Московський судовий приказ, а 1712 року, коли старший син гетьмана досяг повноліття, рішенням Сенату його повернули спадкоємцям. Молодші сини гетьмана в цей час навчалися за кордоном, середній із них там і залишився, тому спадщину гетьмана розділили Олександр і Петро. Незабаром, як ідеться в Помісному приказі 1717 року, «Петро Петрович Дорошенко продав свій маєток — половину села Ярополча з присілками» генерал-майору графу

Григорію Чернишову, син якого Захар згодом став фельдмаршалом. Завершивши військову службу, він повернувся до Ярополчого й розпочав будівництво садиби[78]. Цікаво, що, за сімейними переказами, далеким предком Чернишових був відважний козак-запорожець, чим вони дуже пишалися.

Другу частину маєтку Петра Дорошенка успадкувала донька його старшого сина — Катерина, котра вийшла заміж за Олександра Загрязького, рід якого, що мав татарське коріння, вважався дуже знатним. Свояком Загрязьких був Григорій Потьомкін. Цікаво, що внук Катерини й Олександра Микола Загрязький згодом одружився на доньці Кирила Розумовського Наталії.

Тож могилу гетьмана могли впорядкувати наступні володарі його маєтку. Однак щодо цього є ще одна версія, яку мимохіть висловив Тарас Шевченко у своїй історичній поемі «Заступила чорна хмара», що присвячена подіям, пов'язаним із гетьмануванням Петра Дорошенка:

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати

[78] *Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні (До 300-річчя з дня смерті Петра Дорошенка). — Тернопіль: Лілея, 2001. — С. 44–45.

І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В螺ополчі.

Під іменем святого Димитрія Ростовського в історії православної церкви назавжди залишиться Данило Туптало, який народився 1651 року в містечку Макарів під Києвом у родині козацького сотника. Прийнявши постриг у сімнадцятирічному віці, він завдяки природній обдарованості, ґрунтовним знанням і високій духовності сягнув вершин теології і красного письменства. Понад 20 років поспіль Данило Туптало працював над чотиритомним твором житій святих — «Четьї Мінеї», який згодом витримав безліч видань і не втрачав своєї популярності навіть у XIX ст.: у примітках до поеми «Гайдамаки» Тарас Шевченко згадує, як цей твір читав його батько. Одночасно автор «Четьї Міней» проповідував, був ігуменом кількох монастирів і 1697 року отримав сан архімандрита. Через п'ять років за розпорядженням Петра І його висвятили на митрополита Ростовського і Ярославського. 1709 року він помер і був похований у церкві Зачаття Богородиці в Ростові Великому. В середині XVIII ст., після того, як відкрили нетлінні мощі Туптала, його канонізували. Ще юнаком майбутній митрополит і святий міг бачити Петра Дорошенка, шанував гетьмана і справді, перебуваючи в Москві, міг посприяти впорядкуванню місця його останнього спочинку.

Подальша доля Дорошенкової могили криється в мороці XVIII ст. Перша скупа звістка про неї з'являється у другому виданні книги Дмитра Бантиша-Каменського «История Малой России», де вміщено її малюнок: надмогильний камінь, захищений дерев'яним

Святий Димитрій Ростовський (Данило Туптало)

Малюнки надгробка та мавзолею Петра Дорошенка, вміщені у книзі Дмитра Бантиша-Каменського «История Малой России» (Москва, 1830)

дахом, що тримається на кам'яних стовпах, між якими є невисокі простінки. Поруч із цією спорудою розташована невелика дерев'яна капличка і надмогильні плити. Огорожі та жодних ознак людської присутності немає, колишнє кладовище явно занедбане. В авторському коментарі до третьої частини «Истории» йдеться про те, що першим про могилу славетного гетьмана випадково довідався відомий російський історик та археограф Костянтин Калайдович під час відвідин Йосифо-Волоколамського монастиря, розташованого за 25 км від Ярopольця в селі Теряєво. Він приїздив у цей старовинний монастир, заснований 1473 року, шукати стародруки. «Костянтин Федорович Калайдович першим відкрив місце поховання Дорошенка і по дружбі своїй повідомив мені, — пише Дмитро Бантиш-Каменський. — Я посилав маляра спеціально для того, щоб зробити з гробниці малюнок, який додається до цієї частини історії малоросійської»[79]. Цим маляром був Яків Аргунов, який залишив на власноруч створеному малюнку точну дату його виконання —

[79] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Репр. изд. — К.: Час, 1993. — С. 563.

30 серпня 1824 року. У своїх коментарях Дмитро Бантиш-Каменський зазначив також непривабливий стан могили Петра Дорошенка: «Намет, влаштований над пам'ятником, руйнується, а навкруги росте кропива».

Стан Дорошенкової могили неприємно вразив знакового російського поета Олександра Пушкіна, який був у Яропольці (так тоді уже називалося село) двічі: 1833-го і 1834 року. Тут жила його теща Наталя Іванівна Гончарова, котра колись майже два роки не давала згоди на його шлюб з її донькою Наталею Миколаївною. Тоді закоханий поет навряд чи здогадувався, що прагне поріднитися з далекими нащадками українського гетьмана, якому він присвятив рядок у своїй поемі «Полтава»:

Когда бы старый
Дорошенко,
Иль Самойлович молодой,
Иль наш Палей,
Иль Гордиенко
Владели силой войсковой,
Тогда б в снегах чужбины дальней
Не погибали козаки
И Малороссии печальной
Освобождались уж полки.

Яке ж відношення мала родина Гончарових до Петра Дорошенка? 1776 року частину колишнього маєтку гетьмана в Ярополчому успадкував його правнук Іван Загрязький, який відбував службу в одному з петербурзьких гвардійських полків. Гультяй і запеклий картяр, він знайшов собі багату наречену і невдовзі після одруження став батьком двох дітей. Незабаром гвардієць відвіз свою родину, яка заважала йому вести звичний спосіб життя, до Ярополчого. Після цього він повернувся до столиці, доручивши своїй дружині Олек-

сандрі, розумній, спокійній і врівноваженій жінці, вести господарство. За деякий час полк, де служив Іван Загрязький, передислокувався до міста Дерпт (нині Тарту). Тут на одному з балів він зустрів юну красуню Ульріку Ліпгардт, яка була донькою багатого німецького барона, і вирішив поліпшити свій фінансовий стан за його рахунок. Піддавшись чарам досвідченого ловеласа, Ульріка закохалася в нього. А далі хтивий нащадок гетьмана, приховавши факт свого одруження, офіційно попросив її руки (?!?). Батько дівчини відповів категоричною відмовою. Тоді Іван таємно обвінчався з Ульрікою і відвіз її до Санкт-Петербурга, сподіваючись, що барон з часом передумає. Але цього не сталося. Незабаром наївна німецька аристократка завагітніла, і бравий гвардієць привіз її до Ярополчого. Тут він залишив Ульріку першій дружині та поспішно відбув розбивати нові жіночі серця. Дивно, але Олександра Загрязька сприйняла це як належне і стала щиро опікуватися своєю подругою по нещастю, яка була вдвічі молодшою від неї. За кілька місяців в Ульріки народилася донька Наталя, а сама вона від пережитого потрясіння померла. Олександра Загрязька любила сироту, як власних дітей. Наталя, досягши повноліття, успадкувала маєток у Ярополчому. 1807 року вона вийшла заміж за багатого фабриканта Миколу Гончарова і незабаром народила доньку, також Наталю. Читач, мабуть, уже здогадався, що Наталя Іванівна Гончарова згодом стала тещею Олександра Пушкіна, з якою він мав непрості стосунки. Тож дружина поета була праправнучкою гетьмана по жіночій лінії та внукою ошуканої німецької баронеси.

Майже через сімдесят років після першого візиту Олександра Пушкіна місцевий житель, якому йшов дев'ятий десяток літ і який замолоду служив їздовим Наталі Іванівни, розповів таке: «Мені тоді було біля двадцяти років, як сьогодні пам'ятаю — ідуть наші пани, а з ними і Пушкін до пам'ятника. А пам'ятник, кам'яна плита, лежав на землі, а довкола нього поставлено чотири стовпи на палях,

ПЕТРО ДОРОШЕНКО

ГЕТ́МАН

«Житомирський» портрет гетьмана Петра Дорошенка.
Невідомий художник. 1857 р.

і кругом стояли комори, всюди валялось каміння. Пушкін довго намагався прочитати напис, і каже нашому панові: „Іване Миколайовичу, треба було б почистити все навколо та поставити капличку". Іван Миколайович — син Наталії Іванівни — погодився з цим і незабаром таку каплицю поставив».

Це «незабаром», як іронічно зауважує активіст московського Товариства української культури «Славутич» Михайло Забочень, тривало 15 років: будівництво каплиці (її часто називають також мавзолеєм чи усипальницею) розміром 3,75×3,8 м завершилося 1848 року[80].

Спорудження каплиці все ж таки не врятувало могилу славетного гетьмана від байдужості невдячних нащадків. Після скасування кріпосного права вона опинилася в центрі торговельного майданчика, облаштованого на місці старого, нікому непотрібного кладовища в центрі села на високому березі річки Лама, де регулярно проводились ярмарки. Каплицю загородили жердинами, до яких селяни прив'язували коней. Гончарови, чий палац був розташований неподалік, не звертали на це неподобство жодної уваги. Що стосується жителів села, то на початок XX ст. вони вже давним-давно забули, хто похований у тій каплиці. Коли їх запитували про це, вони, за свідченням невтомного московського журналіста і письменника Володимира Гіляровського, який, до речі, пишався своїми козацькими предками, давали різні відповіді: «донський козак», «якийсь пан із козаків», «таємний монах» і, нарешті, «запорозький гетьман».

1887 року, за спогадами місцевого жителя В. Краснова, могилу Петра Дорошенка впродовж двох ночей розкопували грабіжники, щоб знайти цінні речі: ходили чутки, що там може бути золота гетьманська булава. На третій день люди помітили біля каплиці розриту

[80] *Забочень М.* Попереду Дорошенко // Кримська світлиця. — 2007. — № 36. — С. 7.

Палац Гончарових у Ярропольці

землю і повідомили про це місцевих чиновників. А далі, як переповідає ці спогади, опубліковані на сторінках «Київської старовини», Сергій Леп'явко, відбулося таке: «Приїхав мировий суддя в супроводі повітових чиновників. Грабіжників не знайшли, проте, щоб вкладена мародерами праця не пропала марно, офіційні особи вирішили завершити розкопки. Підняти могильний камінь вони не змогли, тому підкопувались до нього збоку. Очевидець писав: „Когда производилось следствие, то кости гетмана были извлечены из могилы и выложены на камне, и я отчетливо помню лязг и стук железного лома о склеп и какую-то металлическую плиту, и хрустение костей, когда их веревками извлекали из земли, потому что камень, вероятно, плотно притиснул их, и кости потом (кстати сказать, хорошо сохранившиеся и богатырских размеров, как говорили тогда кругом), с черепом вместе, лежали, наводя страх на нас, детей, и мы далеко

Мавзолей Петра Дорошенка. *Фото 1946 р.*

обходили часовенку, когда случалось вечером идти за вином в трактир"»[81]. За деякими свідченнями, вдруге могилу спаплюжили, викинувши з неї кості, 1918 року.

У січні 1903 року в Ярополець навідалися Дмитро Яворницький і Володимир Гіляровський, який 1914 року описав свої враження від побаченого та почутого в нарисі, опублікованому на сторінках одного з московських часописів, де вміщено також фото могили Петра Дорошенка[82]. Одночасно вони побували у приватному парку графа Чернишова-Кругликова, в якому було встановлено погруддя гетьмана. Автор бюста — відомий німецький скульптор Олександр

[81] *Леп'явко С.* Доля могили Петра Дорошенка // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 272.

[82] *Гиляровский В.* Ярополец // Столица и усадьба. — 1914. — № 5. — С. 1–3.

Могила Петра Дорошенка після знесення мавзолею

Тріпсель, котрого в другій половині XVIII ст. запрошували для впорядкування садиби Чернишових. Петра Дорошенка зображено моложавим чоловіком, одягнутим у гетьманські строї, з короткою борідкою і вусами.

У вирі Другої світової війни погруддя зникло, і лише через багато років засновниця і директор сільського краєзнавчого музею в Яропольці Антоніна Кожемяко знайшла його на задвірках Йосифо-Волоколамського монастиря, що сильно постраждав під час воєнних дій. Нині бюст гетьмана, відреставрований власним коштом цієї невтомної ентузіастки, є одним із головних експонатів місцевого музею.

Під час Другої світової війни на волоколамському напрямку точилися запеклі бої. Кілька місяців (з кінця жовтня до другої половини грудня 1941 року) село Ярополець було окуповане фашистами.

Як свідчать матеріали офіційної комісії, могила Петра Дорошенка в цей час майже не постраждала: лише верхня частина ажурних дверей каплиці була трохи пошкодженою. Однак пізніше їй завдали шкоди власні варвари. На фото, зробленому 1946 року, за свідченням Михайла Забоченя, добре видно, що половину бляшаної покрівлі зірвано, оголено дерев'яний каркас даху.

1953 року каплицю, що перебувала в аварійному стані, розібрали. Під дією атмосферних явищ і автомобільних викидів надмогильний камінь, що стояв біля дороги, поступово руйнувався. Наприкінці 1960-х років поруч збиралися побудувати магазин. Однак співробітники місцевого музею добилися скасування цього рішення й упорядкування місця останнього спочинку гетьмана.

На початку 1970-х років довкола могили збудували огорожу із семи цегляних стовпів і металевої решітки, до якої прикріпили щит із написом, текст якого, взятий із Великої радянської енциклопедії, містив фактичні помилки й однобоке традиційно-шовіністичне трактування української історії: «Дорошенко Петр Дорофеевич (1627–1698). Гетман Правобережной Украины (1665–76). Участвовал в освободительной войне украинского народа против польско-шляхетского государства. В 1676 году получил от царя в пожизненное пользование 1000 дворов в Яропольце, где и умер 1698 года».

У такому вигляді могила гетьмана простояла до початку 1990-х років, коли нею фактично опікувалася тільки Антоніна Кожемяко, яка, на мою думку, заслуговує державної нагороди України. Лише після розпаду Радянського Союзу до цієї справи потроху долучилися громадські організації, а згодом й офіційні інституції нашої держави.

Могилою Петра Дорошенка почало активно опікуватися московське Товариство української культури «Славутич», створене в розпал «перебудови», започаткованої Михайлом Горбачовим. Товариство очолили легендарний радянський космонавт Павло По-

пович і відомий хірург-отоларинголог академік Василь Антонів. Цим авторитетним людям вдавалося потроху вирішувати практичні питання, одним з яких було увіковічення пам'яті легендарної постаті української історії.

Про необхідність створення меморіалу Петра Дорошенка напередодні трьохсотліття з дня його смерті йшлося у виступі Павла Поповича на Другому всесвітньому форумі українців у серпні 1997 року, який закінчився гучними аплодисментами присутніх, зокрема вищих очільників державної влади України. Це було єдиною реакцією на пристрасне слово іменитого голови московської громади українців.

Зневірившись в українських чиновниках, члени «Славутича» вирішили діяти на власний розсуд, залучивши архітекторів, які розробили проєкт каплиці у стилі українського бароко, що мала піднятися над могилою гетьмана. Знайшлись і спонсори, українці за походженням. Однак ідею спорудження нового меморіалу не підтримали працівники музею в Яропольці, котрі наполягали на необхідності відновлення каплиці, розібраної 1953 року. Що ж, їх можна зрозуміти, адже вони дбали про збереження власної історичної пам'яті.

Доки тривали суперечки, якось зненацька наблизилася ювілейна дата, відзначення котрої врятували не центральні державні інституції України, а ініціативні земляки Петра Дорошенка: до Яропольця прибула поважна делегація Черкаської області в супроводі активістів «Славутича» і представників українського посольства в Росії. Черкащани привезли сюди чотириметрового хреста, виготовленого із віковічного дуба, що виріс у легендарному Холодному Яру, кожен метр якого буквально дихає вітчизняною історією. Хрест, виготовлений народним художником України Миколою Теліженком, є правдивим витвором національного мистецтва. З одного боку на ньому вирізьблені слова «Гетьману України Петру Дорошенкові», з другого — «Україна пам'ятає». Біля підніжжя хреста висипали

Могила Петра Дорошенка з хрестом, встановленим делегацією Черкаської області. *1998 р.*

Відновлений мавзолей Петра Дорошенка у селі Ярополець. *2000 р.*

землю, взяту з валів Чигиринської фортеці. Того дня Україна чи не вперше офіційно вшанувала пам'ять Петра Дорошенка.

Через два роки цей символ опинився всередині каплиці, збудованої коштом Російської Федерації та України. У загальних рисах вона відтворює споруду, зведену після побажання Олександра Пушкіна, яке він висловив під час свого першого візиту до Яропольця, але відрізняється за деталями: над її верхівкою тепер височить не шпиль, а хрест. Мавзолей гетьмана має ошатний, упорядкований вигляд. Його не соромно показувати гостям, які приїздять до Яропольця.

Загалом понад трьохсотлітня історія Дорошенкової могили завершилася досить благополучно. Звісно, було б краще, якби вона знаходилась у Пантеоні національної слави України в київському парку на високому березі Дніпра. Однак це вже, мабуть, зі сфери фантастики.

Дем'ян Многогрішний (Ігнатович)

Летів орел понад морем
Та, летівши, крикнув:
«Ой, як тяжко нещасному жить
Там, де не привикнув».
Летів орел понад морем
Та й став голосити:
«Ой, як тяжко козакові
На чужині жити!»

Українська народна пісня

28 травня 1672 року в Москві, «на болоті за кузнею», де зазвичай карали на горло державних злочинців (нині — Болотна площа), зібрався натовп. Напередодні тут на «лобному місці» спорудили плаху, і збуджені простолюдини з нетерпінням очікували кривавого спектаклю. Нарешті натовп сколихнувся: привезли двох приречених на смерть, закутих у кайдани чоловіків: малоросійського гетьмана «Дьомку» Многогрішного (Ігнатовича) та його брата, чернігівського полковника «Ваську». Дяк Малоросійського приказу розгорнув сувій і зачитав обвинувачення та вирок: «Ти, Дьомка, про все розпита-

ний і катований; і у всіх своїх зрадливих словах винився, і 20 травня старшина з усім народом малоросійським надіслали чолобитні, щоб тебе стратити смертю в Москві, а для справжнього викриття прислали батуринського сотника Григорія Карпова, який від тебе Дорошенку образ возив і присягав, щоб вам служить турецькому султану. Бояри й думні дяки, слухаючи ваші промови, винесли вирок вам, Дьомці і Васьці, стратити смертю, відсікти голови». Після цього голови засуджених притиснули до плахи, і вони, мабуть, уже подумки попрощалися з життям. Аж раптом натовп розступився, пропускаючи змиленого коня, на якому примчався царський гонець. Крикнувши «Стій!», він передав дяку царську грамоту. Кат поволі поступився своїм місцем, і незадоволений натовп вислухав новий указ царя, у якому «Дьомкє» і «Васькє» було велено зберегти життя, замінивши страту на довічне заслання в далекі сибірські міста разом із дружинами та дітьми. «На другий день, — писав Сергій Соловйов у своїй «Історії держави російської», — великий государ пожалував, повелівши дати їм на милостиню Дьомці 15 рублів, Васьці 10 рублів. ...Многогрішним повернули все їхнє манаття, з яким їх привезли до Москви, декілька не дуже коштовних речей». Чим же завинив перед царем Дем'ян Многогрішний?

Велике козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького докорінно змінило українське суспільство: тисячі колишніх селян-посполитів, руки яких звикли тримати плуга, покозачилися, взявшись за шаблю і пістоля. Із середовища «черні» та «мужиків» вийшло чимало талановитих військових керівників. Одним із них якраз і був Дем'ян Многогрішний, який наприкінці 60-х років XVII ст. уже обіймав посаду чернігівського полковника, хоча так і не оволодів грамотою. Коли 1668 року Петро Дорошенко, дізнавшись про наступ поляків і про те, що його жінка, за словами літописця, «скочила в гречку з якимось молодим козаком», спішно залишив Лівобережжя, він призначив Дем'яна Многогрішного «наказним сі-

Гетьман Дем'ян Многогрішний. *Невідомий художник*

верським гетьманом», доручивши йому оборону північного кордону Гетьманщини. Але втримати цей кордон було важко: незабаром московське військо під орудою бєлгородського воєводи Григорія Ромодановського розпочало наступ на Ніжин і Чернігів. У цій ситуації Дем'ян Многогрішний вів активні переговори з царською адміністрацією, зміцнив свою владу на Лівобережній Україні та за підтримки чернігівського архієпископа Лазаря Барановича вжив заходів для підтвердження своїх повноважень. У грудні 1668 року він скликав у місті Новгород-Сіверський козацьку раду, на якій були

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович

присутні ніжинський, чернігівський і стародубський полковники, дехто з полкових старшин і представники деяких лівобережних міст. Про перебіг цього зібрання історик Володимир Борисенко розповідає: «Не довіряючи їм (козацькій старшині. — *С. С.*) повністю, Многогрішний наказав наглухо зачинити обгороджений дерев'яним частоколом двір, а обабіч нього поставити озброєну варту з числа найнадійніших козаків. Після тривалої, тяжкої тиші перед присутніми виступив архієпископ Лазар Баранович. Він зразу ж запропонував обрати гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обстановка розрядилася, всі враз заговорили й почали умовляти претендента взяти булаву на знак своєї згоди стати гетьманом»[83]. За козацьким

[83] *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К.: Варта, 1994. — С. 331–345.

Гетьман Дем’ян Многогрішний. *Невідомий художник. Із колекції В. Тарновського*

Підпис Дем'яна Многогрішного на універсалі Івану Рославцю на млин у с. Ішів. *1670 р., м. Батурин. Факсиміле*

звичаєм він, як свідчить літописець, довго вдавано опирався, відмовляючись від булави, «як стара дівка від хорошого жениха», однак зрештою все ж прийняв гетьманські клейноди. Після цього Многогрішний присягнув російському цареві та розпочав переговори з Москвою, направивши туди в січні 1669 року делегацію. Ці переговори завершилися ще однією козацькою радою, що відбулася в березні того самого року в місті Глухів у присутності московських послів. Рада завершилася підписанням нової угоди — т. зв. Глухівських статей, що замінили вкрай невигідні для Гетьманщини Московські статті 1665 року, підписані покійним гетьманом Іваном Брюховецьким. За новою угодою царська адміністрація пішла на певні поступки: московські залоги залишалися в деяких українських містах — Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але воєводи не мали права втручатися у справи міського самоврядування; збір податків знову перебирав на себе гетьманський уряд; до реєстру входило 30 тисяч козаків, які отримували платню. Дозволялося також сформувати особливий полк чисельністю 1000 осіб для охорони гетьмана і приборкування непокірних. Пізніше такі полки отримали назву «компанійських», або «охочих». На березневій козацькій раді

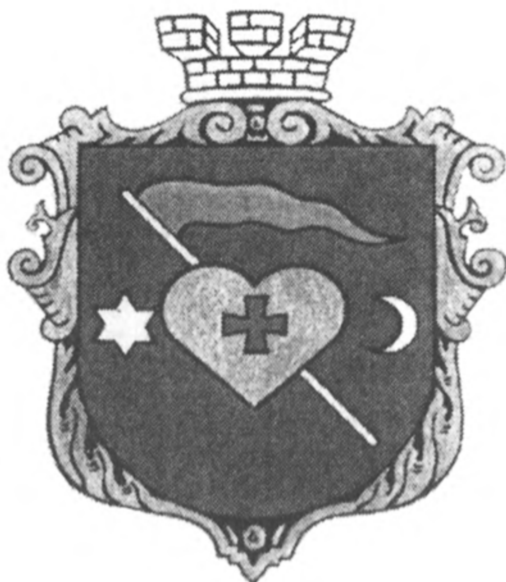

Герб міста Батурин

було також затверджено гетьманські повноваження Дем'яна Многогрішного, який зробив своєю резиденцією місто Батурин, що стало другою після Чигирина гетьманською столицею України.

Гетьманування «мужичого сина», як зневажливо називала козацька лівобережна старшина Дем'яна Многогрішного (втім, він і сам любив на цьому наголошувати), тривало лише близько трьох років: дуже швидко він нажив собі ворогів. «Це була людина твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий, — сам собі завдячував кар'єру і не думав ні перед ким поступатися», — таку лаконічну, але вичерпну психологічну характеристику гетьманові дав Іван Крип'якевич[84]. Навіть в офіційному спілкуванні з московською владою

[84] *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 205.

він дозволяв собі відверті, далеко не дипломатичні вислови. «Царські ратні люди, — писав він до Москви ще в ранзі «сіверського гетьмана», — замість оборони завдали нам ще більшої шкоди і знищення: в наших городах вони докучали бідним людям чистими злодійствами, підпалами і вбивствами до смерті та різними муками, а до того вони до наших звичаїв і обичаїв не звикли». Дем'ян Многогрішний не обтяжував себе дипломатичним етикетом і тоді, коли за згодою російського царя обійняв посаду гетьмана. Наприклад, протестуючи проти недопущення українських послів на переговори, де йшлося про розмежування території Речі Посполитої та Московського царства, він наприкінці 1671 року кинув у вічі піддячому М. Савіну: «Якщо царська величність дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би віддав нас усіх, король нам буде радий. Але в нас є на цьому боці (Дніпра. — *С. С.*) війська тисяч зі сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської величності милості, а царська величність дозволив нас у неволю віддати». За якийсь час Дем'ян Многогрішний налагодив стосунки з Петром Дорошенком, який спочатку не хотів миритися «з умаленєм свого реймєнту» і навіть спробував утримати свою владу на Лівобережжі силою. Уже на початку 1672 року гетьмани почали листуватися. Вживши оковитої, Дем'ян Многогрішний не вважав за потрібне приховувати своєї симпатії до правобережного гетьмана і, як доносила старшина, «...п'є за здоров'я Дорошенка, ще й інших змушує пити, допомагає йому грошима, хоче одружити свого небожа Михайла з дочкою Дорошенка, різко висловлюється проти царя»[85]. Аналізуючи дії та висловлювання Дем'яна Многогрішного, фахівці-історики сходяться на тому, що він був патріотом своєї вітчизни, вболівав за її майбутнє, щиро прагнув об'єднання «обох берегів».

---

[85] *Антонович В.* Демко Многогрішний // Гетьмани України. Історичні портрети: Збірник. — К.: Журнал «Україна»; Газета «Вечірній Київ», 1991. — С. 90.

Многогрішний не довіряв своїй старшині. Тих, кого підозрював у нещирості чи в недобрих намірах, він самовільно, без суду усував із посад, призначаючи на їхнє місце родичів і приятелів. Гетьман дозволяв собі грубість і рукоприкладство, а в мить гніву міг схопитися за шаблюку. Резиденцію Дем'яна Многогрішного в Батурині охороняв загін московських стрільців на чолі з Григорієм Неєловим, але це не вберегло його від розправи з боку незадоволеної старшини. Більше того, саме московський резидент зі своїми стрільцями допоміг змовникам усунути від влади харизматичного некерованого «мужицького» гетьмана.

У ніч на 13 березня 1672 року група змовників, до якої входили генеральний обозний Петро Забіла, генеральний писар Карпо Мокрієвич, колишній переяславський полковник Дмитрашко Райча, генеральні судді Іван Домонтович й Іван Самойлович та ще кілька осіб із козацької старшини, заручившись підтримкою Григорія Неєлова, увірвалися до спальні Дем'яна Многогрішного. Прокинувшись, той спробував оборонятися, але сили були надто нерівні. «Зброя, — пише Дмитро Бантиш-Каменський, — якою Многогрішний збирався захищати себе, впала під ноги його ворогів. Тоді змовники кинулися на беззахисного, зав'язали йому рота, закували в кайдани і, кинувши на просту підводу, відправили в Москву»[86]. Є також свідчення, що під час арешту Дем'яна Многогрішного Карпо Мокрієвич поранив його у плече пострілом із пістоля.

Наступного дня здивовані жителі Батурина і козаки дізналися, що гетьман зник зі своєї резиденції. Утім, таємне незабаром стало явним, і колишні друзі Дем'яна Многогрішного поспішили до Москви з доносами на нього, аби захистити себе від переслідувань. Незабаром у Посольському приказі гетьмана почали допитувати

---

[86] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Репр. изд. — К.: Час, 1993. — С. 286.

Многогрішного ведуть на муки. *Невідомий художник*

«с пристрастієм», тобто піддали тортурам, але він опирався і відкинув звинувачення у зраді. Все ж Многогрішний не заперечував своїх контактів із Петром Дорошенком, а царська адміністрація розглядала це як зраду. Присуд бояр і думних людей уже відомий читачеві.

Долю опального гетьмана розділив не лише його брат, а й дружина Настасія, сини Петро й Іван, якого деякі джерела називають також Яковом, донька Олена, або Марина, та небіж Михайло Зінов'єв. Усіх їх за вироком боярського суду заслали до Сибіру. Незабаром арештантські вози в супроводі конвою поволі вирушили до півден-

носибірського міста Тобольськ, про що відомо зі змісту грамоти на ім'я туринського воєводи Івана Суздальцева: «...за нашим царським указом, послані з Москви в Сибір на заслання зрадники і кривоприсяжники війська Запорозького цієї сторони Дніпра гетьман Дьомка Ігнатов... до Тобольська, з сибірськими служилими людьми, і з проводжатими, а в Тобольську велено їх тримати під міцним караулом скованими, а з Тобольська велено послати їх, Дьомку Єнисейського повіту в Селенгинський острог, Ваську в Красноярський». Подальшу долю Дем'яна Многогрішного та членів його родини ґрунтовно, наскільки це дозволяють документи і результати попередніх досліджень, простежив сучасний російський історик Едуард Дьомін[87].

За даними історичних джерел, спочатку Дем'яна Многогрішного ув'язнили в Іркутську. 1682 року до міста, де був невеличкий козацький гарнізон, підступив двадцятитисячний монгольський корпус під орудою Батур-Очирой-хана. Становище здавалося безнадійним, але тут згадали про опального гетьмана. Звільнений з ув'язнення Дем'ян Многогрішний не лише зумів організувати оборону Іркутська, а й швидко розсіяв ватаги монголів. Після цього йому дозволили «...нести міську і повітову службу».

Чутки про військові успіхи і звільнення Дем'яна Многогрішного спричинили переполох серед лівобережної старшини, яка побоювалася його повернення в Україну. Гетьман Іван Самойлович звернувся до царя зі слізним проханням не допустити цього. За його наполяганням Дем'яна Многогрішного відправили в Селенгінський острог — невеличке укріплення, засноване козаками в забайкальських степах. Тамтешній воєвода одержав грізне розпорядження, що мовою оригіналу звучить так: «...посадить ево сковано в тюрму и держать с великим бережением. И ис тюрьмы ево выпущать никуда

---

[87] Див.: *Дьомін Е.* Забайкальська Україна гетьмана Дем'яна Многогрішного // Україна. Козацька держава (Ілюстрована історія українського козацтва в 5175 світлинах) / Упоряд. В. Недяк. — К.: Емма, 2004. — С. 363–367.

Гетьман Лівобережної України Іван Самойлович.
Портрет із «Літопису» Самійла Величка

не велено». Мине ще якихось три роки, й Іван Самойлович — ініціатор нового ув'язнення Дем'яна Многогрішного — повторить його скорботний шлях, відправившись разом із родиною на дожиттєве заслання до Тобольська. Там він і помре в одному з монастирів. Де знаходилася його могила і що з нею сталося — невідомо.

Після усунення Івана Самойловича від влади Дем'яна Многогрішного остаточно випустили на волю. Він і його сини посіли становище «дітей боярських» — особливої категорії підданих царя, які звільнялися від повинностей і податків, а натомість несли військову службу, отримуючи кошти на своє утримання з державної казни. Схожий статус мали українські козаки, і колишньому гетьманові він припав до душі. Многогрішний енергійно взявся за звичну для нього справу, залишивши по собі славу талановитого полководця і відважного воїна.

В історичних джерелах та фольклорній традиції росіян і бурятів, пов'язаних з утвердженням Московії в Забайкаллі, часто згадується

ім'я колишнього українського гетьмана, якого, за народним баченням, було заслано туди «...за любов до свободи і Малоросії». У цей час тут точилася гостра боротьба між козаками, силами яких велося завоювання Сибіру, та монгольськими ханами, які раніше контролювали місцевих бурятських князьків. Збереглося безліч свідчень військової звитяги Дем'яна Многогрішного, зібраних російськими дослідниками XIX ст. Наведу лише деякі з них.

На початку 1688 року «...монголи оточили Селенгінськ і підступили до Верхньоудинська. Зв'язок було перервано. Але коли промайнула чутка про напад на Селенгінськ, розквартировані по селах стрільці і козаки вирушили на допомогу осадженому місту. Під час осади в Селенгінську була одна рота стрільців (98 осіб), 137 селенгінських козаків, 49 міщан і купців, 10 піддячих, всього 294 особи... Наприкінці осади жменька російських сміливців здійснила вилазку і вступила у вирішальну битву в долині неподалік Селенгінська. Керував загоном колишній гетьман малоросійський Дем'ян Многогрішний...» Монголи були розбиті. Через велику кількість убитих долина, в якій точився бій, названа Паддю Убієнних. Ця топонімічна назва дійшла до наших днів.

Наступного року в цьому місці Дем'ян Многогрішний врятував від вірної смерті царського посла Федора Головніна, який із невеликим загоном прямував до міста Нерчинськ на переговори про розмежування російсько-китайського кордону. У долині на посольство напала монгольська ватага, але загін козаків під орудою колишнього гетьмана порубав її. Про цю подію пізніше нагадувала капличка, споруджена на вершині Сопки Убієнного.

У лютому 1692 року загін «служилих людей» на чолі з Дем'яном Многогрішним кинувся навздогін за «мунгалами», тобто монголами, які захопили під Селенгінськом худобу, приписану до царського майна. Під час запеклого бою Дем'ян Ігнатович (уже не «Дьомка», якого колись збиралися стратити на «болотах») відважно рубався

з ворогом, і його, як повідомляє тогочасне джерело, «ранили многие раны».

Військові заслуги колишнього запорозького гетьмана не залишилися непоміченими. За ініціативою впливового Федора Головніна 1691 року його було призначено селенгінським «сєдоком» — старшою, вищою посадовою особою, «приказним чоловіком», який «сидить на приказі», тобто керує ним. Дем'ян Многогрішний залишався «сєдоком» прикордонного неспокійного Селенгінська впродовж трьох років. Далі його сліди на якийсь час губляться.

Прикметно, що, перебуваючи в Селенгінську, Дем'ян Многогрішний породнився з іншим знаменитим засланцем — прусським дворянином Афанасієм Бейтоном, який служив у польському війську і потрапив у полон до московитів. У Сибіру він став козацьким полковником, прославившись під час оборони фортеці Албазин — форпосту Московської держави в Приамур'ї, який у 1686–1687 роках запекло штурмувало, але так і не здобуло китайське військо. Донька опального українського гетьмана вийшла заміж за Афанасієвого сина Івана. Відомо, що їхні нащадки досі живуть у Сибіру. Доля синів Дем'яна Многогрішного менш вдала — Петро загинув 1691 року під час однієї з вилазок на «мунгальські» землі, Іван (чи Яків) помер того самого року.

Останню згадку про колишнього лівобережного гетьмана містить «Книга именная денежная расходная, служилым людям 1704 г.», яку розшукав Едуард Дьомін. Згідно з нею, Многогрішний залишився вірним давній традиції запорозьких січовиків, які доживали віку в монастирських келіях: «Демян Игнатов сын Многогрешный в 1701 г. постригся в монахи и в 1703 г. умре...»

Промайнули десятиліття. 1839 року Селенгінськ став місцем заслання декабриста Михайла Бестужева, який цікавився історією, фольклором і звичаями місцевої людності. Він залишив мемуари, на сторінках яких опосередковано згадує і про могилу сина українсько-

Спаський храм Старого Селенгінська перед знищенням його в 1930-х рр.
Фото з архіву Е. Дьоміна

го народу: «Гетьман Дем'ян Многогрішний, який дуже довго жив у Селенгінську, брав участь з громадянами в побоїщі монголів на горі, яка до нинішніх днів має назву Убієнної. Про його перебування не збереглося тут ніяких переказів, навіть місце, де його поховали, невідоме, бо плиту з його могили знято при побудові кам'яного собору в Селенгінську і закладено в кам'яну підлогу під нижньою церквою разом із іншими плитами». Повідомлення Михайла Бестужева стало тією ниточкою, що дає змогу вести пошук ще однієї з гетьманських могил, розкиданих у цілому світі.

Спаський кам'яний собор Старого Селенгінська (нині це Нижньоселенгінськ — селище міського типу в Республіці Бурятія

Спаський собор XVIII ст. у місті Селенгінськ. *Фото Е. Дьоміна. 2001 р.*

Російської Федерації) було збудовано 1784 року на місці згорілої дерев'яної церкви, де знаходилася могила Дем'яна Многогрішного. Собор закрили в 30-х роках минулого століття за вказівками місцевих виконавців волі московських більшовицьких вождів, однак навіть у напівзруйнованому вигляді він і досі милує око довершеністю своїх архітектурних форм, які добре видно з правого високого боку повноводної річки Селенга, куди перемістився колишній Селенгінськ. У соборі є дві церкви — верхня та нижня, в підлогу якої, за

інформацією Михайла Бестужева, й було вмонтовано надмогильну плиту Дем'яна Многогрішного.

Минулого року пошуками могили Дем'яна Многогрішного переймалися члени Вінницького обласного товариства Українського реєстрового козацтва під керівництвом Віктора П'янзина, які власним коштом, без будь-якої державної підтримки провели низку експедицій під загальним гаслом «Українські гетьмани за рубежами». Подолавши на маленькому автобусі-«бусику» 8 тисяч кілометрів знаменитого російського бездоріжжя, вони прибули до Нижньоселенгінська і навідалися до місцевого музею, працівники якого підтвердили інформацію Михайла Бестужева: гетьмана Дем'яна Многогрішного було поховано там, де тепер розташований напівзруйнований Спаський собор. Далі Віктор П'янзин розповів таке: «Дістатися до цього місця було не зовсім легко, дощі розмили і до того вкрай погані дороги, а коли ми нарешті прибули до маленького сільця, на околиці якого, як на острові, стояла церква, то ледь знайшли човна і провідника, щоб нас доправили туди. Посередині річки раптом замовк мотор — човна понесло на каміння і корчі, та провідник Вася сказав: „Спок, ребята, тут мелко, выплывем", — і байдуже сіпав раз по раз за мотузку стартера. Видно, „Українська з перцем" йому вселяла абсолютну впевненість у цьому. Уникнувши зіткнення, ми дісталися берега й рушили до церкви.

— Только смотрите, осторожно, — крикнув навздогін Васько, — там бык дикий ходит, может забодать!»[88]

Справді, неподалік від напівзруйнованого Спаського собору насторожено переминався бугай, який стеріг велике стадо корів, що мирно пожовували смаковиту траву. Колишня і нинішня російська влада перетворила занедбаний архітектурний шедевр і християн-

[88] *Крижанівський М.* Чим нагрішив Дем'ян Многогрішний? — Режим доступу: http://www.kozatstvo.org.ua/uk_u.php?d=n&i=89.

ський храм на корівник. На підлозі нижньої церкви собору нині знаходиться, хай вибачить читач за цю інформацію, майже метровий шар коров'ячого гною. Десь під ним лежить надгробок Дем'яна Многогрішного.

Славні нащадки вінницького козацтва мають намір ще раз здолати тисячі кілометрів і навідатися до Нижньоселенгінська, щоб привезти туди українську землю, облаштувати могилу гетьмана, встановити меморіальну дошку на його честь, відкрити експозицію в місцевому музеї, присвячену братам Дем'яну та Василеві Многогрішним.

Побажаємо ж їм успіху в цій благородній справі.

Іван Мазепа

Ей, панове єнерали,
Чому ж єсте так оспали?
І ви, панове полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть гіркой муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, гнуте бити!
Самопали набувайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!

«Дума пана гетьмана Мазепи» (за списком В. Кочубея[89])

16 листопада 1708 року у Свято-Троїцькому соборі міста Глухів відбулося нечуване досі дійство: після закінчення літургії та молеб-

[89] Іван Мазепа / Упоряд. і передм. В. Шевчука. — К.: Веселка, 1992. — С. 110.

ню православне духовенство здійснило обряд прокляття Івана Мазепи, сценарій якого, за припущенням Миколи Костомарова, розробив сам Петро І. Священики і клірики, одягнуті в чорне, тримали в руках чорні свічки, що миготіли тремтячими вогниками. У цей час на майдані була імітована страта гетьмана: після оголошення вироку кат зірвав із його опудала кавалерську стрічку ордена Андрія Первозваного та повісив на шибениці. Потім «тіло» «страченого» Івана Мазепи проволокли мотузкою вулицями міста і затягнули до собору, де перебував російський цар зі своїми воєводами, новообраний гетьман Іван Скоропадський і козацька старшина. Священики і клірики обступили «тіло» й обернули до нього свічки вогнем вниз. Новгород-сіверський протопіп Афанасій Заруцький ударив «тіло» в груди кінцем свого жезла, і духовенство тричі врізнобій натужно прокричало: «Да будет проклят! Анафема!» Після цього, як писав автор «Історії русів», «...поволокли портрет із церкви і співали такий стих церковний: „Днес Юда покидає вчителя і приймає диявола“, і тим обряд скінчився». Вищі церковні ієрархи Гетьманщини розпорядилися, аби на дверях усіх церков були вивішені оголошення, що віднині Іван Мазепа та його прибічники відлучені від церкви і прокляті. Таку саму кару обіцяли й тим, хто наважиться перейти на його бік. Відтоді в усіх церквах Російської імперії понад два століття проголошували анафему на гетьмана у першу неділю Великого посту.

З точки зору канонічного права обряд прокляття особи, яка уславилася будівництвом православних храмів (лише у Києві Мазепа власним коштом спорудив Богоявленську церкву Братського монастиря на Подолі, Військово-Микільський (Миколаївський) собор на Печерську, церкву Всіх святих над економічною брамою Києво-Печерської лаври, відреставрував святині києворуської доби — Софійський собор, Кирилівську церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври)

Гетьман Іван Мазепа. *Художник В. Масютин. 1933 р.*

і пожертвувала церкві величезні кошти, був позбавлений сенсу. «Анафема на Мазепу була цілком антиканонічним і антиєвангельським актом. Гетьман Іван Мазепа не мав з Церквою жодного конфлікту», — таку чітку й лаконічну оцінку цьому ганебному актові дав Патріарх Київський і всієї України-Русі Української православної церкви Київського патріархату Володимир (Романюк).

Навіть наступні представники правлячої династії Романових, які продовжували жорстоко викорінювати щонайменші прояви «малоросійського сепаратизму», розуміли безпідставність анафеми на Івана Мазепу. До наших днів дійшов майже анекдотичний випадок, що трапився з Миколою I під час його відвідин Києва, наведений Іваном Шведовим — народним артистом України, автором і виконавцем блискучого моноспектаклю, присвяченого Івану Мазепі: «...Імператор Микола Перший якось відвідав величний Миколаївський військовий собор (збудований, як уже було зазначено, коштом Івана Мазепи і зруйнований 1934 року комуністичною владою. — *С. С.*)... В ризниці цього собору зберігався дуже хороший прижиттєвий портрет Мазепи у вигляді ікони. — Хто це? — запитав цар. — Засновник храму цього гетьман Іван Мазепа, Ваша Величність, — відповів, затріпотівши, настоятель. — І ви молитесь за нього? — Кожну суботу — його коштом споруджено храм. — А в великий піст проклинаєте Мазепу? — Проклинаємо, Ваша Величність. — І молитесь, і проклинаєте! Ну-ну, — усміхнувся імператор і пішов геть...»

У чому ж полягала «вина» Івана Мазепи, якого ось уже три століття старалися затаврувати клеймом зрадника? Кого він зрадив і чому й досі до нього прикута суспільна увага і в нашій державі, і за її межами?

Іван Мазепа — чи не найпримітніша постать у політичній і культурній історії України ранньомодернової доби. Ім'я гетьмана за його життя не сходило зі шпальт періодичних видань Західної Європи —

Панегірична гравюра на честь Івана Мазепи як будівничого церков.
Художник І. Мигура. 1705 р.

Німеччини, Франції, Швейцарії, а також Речі Посполитої. В юності Мазепа навчався у Києво-Могилянській академії, якою опікувався впродовж усієї своєї політичної кар'єри: 1701 року на його клопотання цей знаменитий навчальний заклад отримав від Петра I підтвердження свого академічного статусу та щорічну субсидію в розмірі тисячі золотих, за часів його гетьманування тут навчалося найбільше студентів за всю попередню та подальшу історію закладу — близько двох тисяч, чимало його вихованців згодом продовжило здобувати освіту за кордоном[90]. Сам Іван Мазепа удосконалював свої знання в Краківській академії, при дворі короля Речі Посполитої Яна II Казимира й в освітніх мандрівках до Голландії, Німеччини, Італії та Франції. Як наслідок — гетьман вільно володів латиною, польською, російською, німецькою, італійською мовами, міг розмовляти без тлумача із сановниками Османської імперії і посланниками кримського хана.

Природно, що Іван Мазепа вражав сучасників рівнем своєї освіти і культури, манерами. Один із них — французький дипломат Жан Балюз, який наприкінці 1704 року відвідав столицю Гетьманщини Батурин, — так згадував про зустріч з українським гетьманом: «Загалом кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо й перфектного і досконалого знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При дворі його — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою... Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до московців, слід-

---

[90] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодернової України. — К.: Критика, 2006. — С. 403.

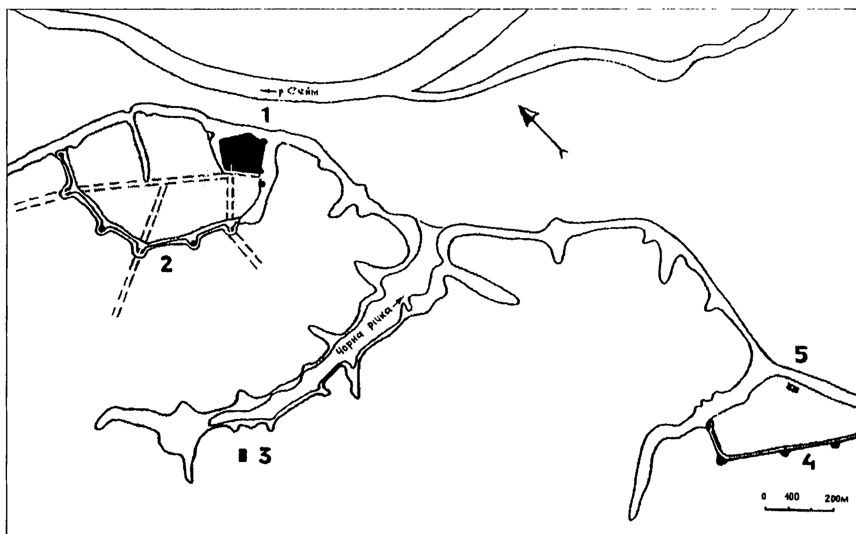

Батурин часів Мазепи. План-реконструкція: 1 — Литовський замок; 2 — фортеця; 3 — будинок Кочубея на Чорній річці; 4 — замок Мазепи на Гончарівці; 5 — мурований палац Мазепи в замку на Гончарівці

кує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив в життю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки»[91].

Сучасників вражала навіть зовнішність Івана Мазепи, в якій, на перший погляд, не було нічого особливого. Очевидець першої зустрічі гетьмана зі шведським королем Карлом XII охарактеризував її так: «Мазепа був вельми негарний на обличчя... Але ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його гордовита голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція». Цікаво, що цей опис виявив відомий український історик-емігрант Ілля

[91] *Мацків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709). — 2-ге вид., допов. — К.; Полтава, 1995. — С. 105.

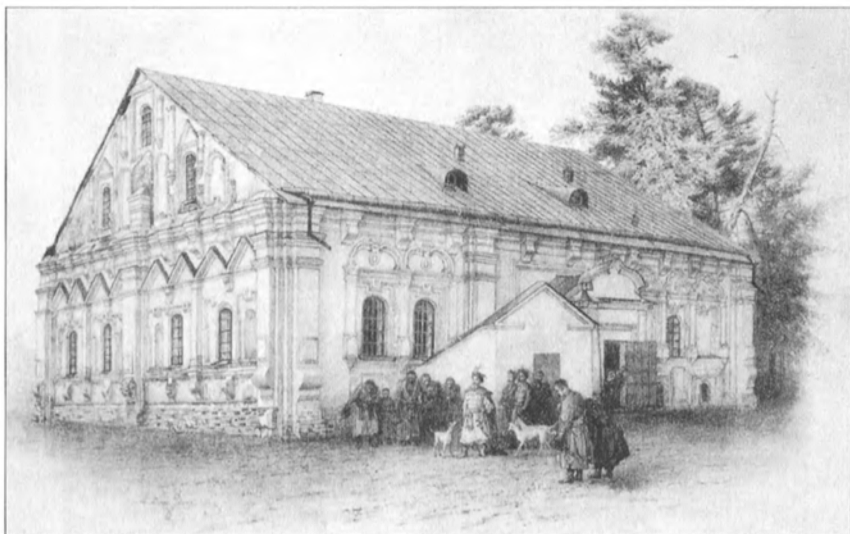

Полкова канцелярія у Чернігові за гетьманування Івана Мазепи (В народі — кам'яниця гетьмана Мазепи). *Художник О. Сластьон*

Борщак серед неопублікованих паперів знаменитого французького просвітника XVIII ст. Франсуа Вольтера, який добре знав про діяльність Івана Мазепи та високо оцінював його спробу здобути кращу долю для України. Скласти уявлення про зовнішній вигляд гетьмана допомагають також враження Жана Балюза: «Вигляд у нього (Івана Мазепи. — *С. С.*) суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий».

Навіть у зрілому віці Іван Мазепа приваблював жінок. Широкого світового розголосу набула романтична історія кохання сімдесятирічного гетьмана і його хрещениці — шістнадцятирічної Мотрі Кочубеївни, доньки генерального писаря Василя Кочубея, який був нащадком старовинного кримсько-татарського роду.

Російський цар Петро І. *Невідомий художник. XVIII ст.*

а) б)

а) автограф Івана Мазепи; б) печатка Івана Мазепи на універсалі товаришу Глухівської сотні І. Шкіромонту про звільнення від військового податку з двох млинів, збудованих його коштом. *1690 р., м. Батурин*

Зовнішність, манери, високий рівень культури, дар розбивати жіночі серця, романтичні пригоди і драматична доля Івана Мазепи — усе це спричинилося до того, що український гетьман став героєм багатьох літературних, живописних і музичних творів європейських митців: Джорджа Байрона (1818), Віктора Гюго (1829), Олександра Пушкіна (1829), Юліуша Словацького (1839), Георгі Асакі (1859); художників Теодора Жеріко (1823), А. Деверія (1839), Юліуша Коссака (1860), Луї Буланжера (1827, 1830), Г. Верне (1826), Ежена Делякруа (1824) та ін.; композиторів К. Педротті, Ш. Пурні, Дж. В. Гінтона, Ф. Педреля, Петра Чайковського, Ференца Ліста, Сергія Рахманінова.

Іван Мазепа був вправним, блискучим політиком, який у надзвичайно складних умовах перебував при владі довше, ніж будь-який інший гетьман в історії України. Причин його політичного довголіття багато, і не останньою з них є те, що Мазепа, як ніхто інший, умів здобувати прихильність людей, впливати на них таким чином,

Шведський король Карл XII. *Невідомий художник. XVIII ст.*

що вони підпорядковувалися його волі та чарівності, ставали спільниками. Ця риса не раз виручала Івана Мазепу в скрутних ситуаціях, коли його життя, здавалося, висіло на волосині: в «Літописі» Самійла Величка розповідається, як Іван Сірко, вислухавши майбутнього

гетьмана, впійманого січовиками з ясиром від Петра Дорошенка до кримського хана, відмовився від наміру скарати його на горло, заявивши: «Ні, браття, він нашій вітчизні надалі знадобиться». Щось подібне трапилося і після першої зустрічі гетьмана з Петром І: молодий російський цар, який кілька днів тому жорстоко розправився з прихильниками цариці Софії та відправив до Сибіру головного покровителя Івана Мазепи — боярина Василя Голіцина, був зачарований ним і згодом категорично не хотів вірити офіційній звістці про перехід гетьмана на бік Карла XII. Іван Мазепа зміг зробити те, що тривалий час не вдавалося його попередникам: покінчити з безладом і жахами братовбивчих війн в Україні, де за його правління понад два десятиліття не відбувалося активних воєнних дій, чітко функціонувала адміністрація, формувався шляхетський стан як опора державного будівництва, споруджувалися нові церкви, розквітала торгівля. Однак над Україною нависла нова небезпека.

Уособленням цієї небезпеки був молодий амбітний цар Петро І, який беззастережно довіряв Іванові Мазепі і прагнув використати його у своїх далекоглядних цілях: з одного боку, «прорубати вікно в Європу», а з другого — обмежити, а то й повністю ліквідувати автономію Гетьманщини, назавжди покінчивши з козацькою вольністю. Про такі наміри царя під впливом алкоголю обмовився на званому обіді в Батурині в липні 1706 року його фаворит, неграмотний, але здібний, ініціативний і дуже жорстокий Олександр Меншиков. Поглянувши в бік козацької старшини, він, як зауважує Наталя Яковенко, посилаючись на лист Пилипа Орлика, сказав гетьманові: «Гетьмане Іване Степановичу! Час уже братись за цих ворогів... Не може бути кращого часу, як тепер, коли тут Царська Величність з армією... Ти вірний государю, але треба на ділі це довести і пам'ять у нащадках про себе залишити... що один такий вірний був гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку користь державі російській зробив».

Герби Івана Мазепи. *Невідомий художник. XIX ст.*

Економіку України виснажували безперервні війни, які Москва вела зі своїми сусідами. У листі цареві Петру I, датованому 1699 роком, Іван Мазепа писав: «Ось уже 11 літ вершиться війна з Кримом, і всі війська московські йдуть через нашу землю... топчуть трави й хліб, витинають і випалюють байраки. Гінці безперестанно їздять не тільки з царськими грамотами, але й з воєводськими листами, вимагають від жителів собі корму й пити, а ні — то б'ють і безчестять навіть козацьку старшину». Ситуація значно погіршилася 1700 року після початку Великої Північної війни між Швецією і Росією та її союзниками — Данією, Саксонією, Річчю Посполитою й Пруссією. На вимогу царя Петра I багатотисячні козацькі корпуси у складі російської армії у 1701–1704 рр. були змушені воювати далеко за межами батьківщини — в Естляндії (Естонії), Лівонії (Латвії) і Литві. Козаки не лише не отримували за це матеріального заохочення, а й були для російських офіцерів об'єктом зневаги та відвертих знущань.

Мазепина кам'яниця після Батуринського погрому.
Перша половина XIX ст.

У 1706 році на територію Лівобережної України і Києва передислокувалися полки царської армії: Петро I очікував вторгнення сюди військ Карла XII і Станіслава Лещинського, проголошеного новим королем Речі Посполитої. Московити вели себе тут, як окупанти. Іванові Мазепі потрібно було вирішувати: або чекати, коли Гетьманщина остаточно перетвориться на безликі провінції Російської держави, або починати діяти. Зрештою, після тривалих і болісних роздумів майже сімдесятилітній гетьман все ж наважився вступитися за «бідну вітчизну». Остаточне рішення про розрив із Петром I, за спогадами найближчого спільника Мазепи, генерального писаря Пилипа Орлика, гетьман прийняв 27 вересня 1707 року. «Цієї ночі, — пише Наталя Яковенко, — ні Мазепа, ні Орлик не спали. На ранок Мазепа закликав писаря до себе і, тримаючи в руках хрест,

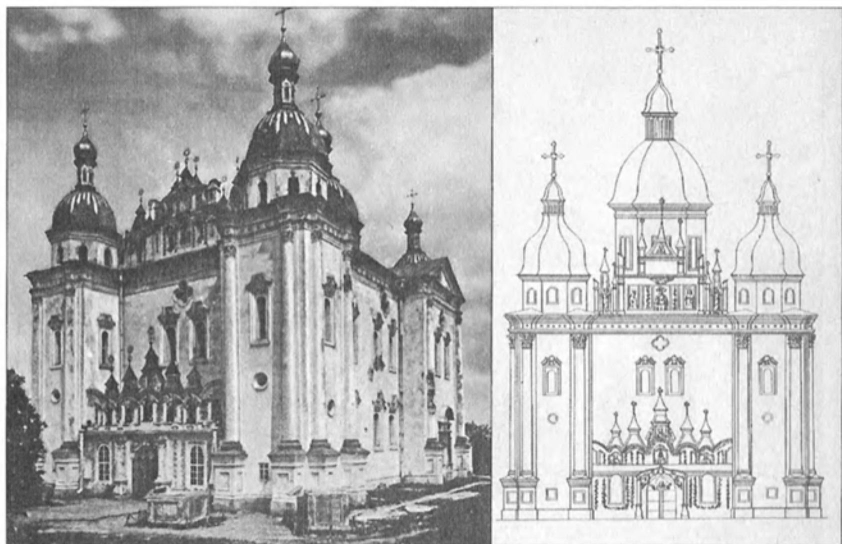

Військово-Микільський собор і план його західного фасаду.
Перша половина XIX ст.

сказав: „Я присягаюся перед всевидячим богом, що |роблю це| не для власної користи, не для вищих почестей, не для більшого багатства ані якихось інших примх, але для усіх, хто є під моєю владою і урядом, для жінок і дітей ваших, для спільного добра матері моєї вітчизни, бідної України, усього Війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення й поширення прав і вольностей Війська. Я хочу з божою поміччю вчинити так, щоб ви, ваші жінки й діти і батьківщина разом з Військом Запорозьким не загинули ні від Москви, ні від шведів. Коли ж я наважусь зробити це заради якихось моїх приватних інтересів, то побий мене на душі й тілі, Боже, у Трійці Святій Єдиній, і безневинні муки Христові“».

На початку 1708 року Мазепа підписав із Карлом XII і Станіславом Лещинським таємну угоду, оригінал якої не зберігся. На думку

істориків, вона ґрунтувалася на ідеї Гадяцького трактату 1658 р. про входження Великого князівства Руського (України) як рівноправного члена федеративного державного об'єднання до складу Речі Посполитої. Гарантом домовленостей мав бути шведський король[92].

Так кого ж зрадив гетьман Іван Мазепа? Блискучу відповідь на це запитання дав Ілля Борщак у доповіді на урочистому засіданні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 11 вересня 1932 року:

«Двісті років на безмежній території царської імперії, від Владивостока до Баку, проклинала казьонна православна церква, запобіглива служниця царату, Мазепу, як „зрадника, кривоприсяжника й Юду".

Зрадник? Так, але зрадник зі зрадниками царями, що з перших днів Переяслава зраджували Україну!

Кривоприсяжник? Але кривоприсяжник із кривоприсяжниками царями, що присягали завжди „заховати пункти Богдана Хмельницького", які навіть до останнього дня імперії фігурували в „Повному зібранні законів"!

Юда? Так, але Юда з Юдами, що продавали за тридцять срібняків українські землі у Вільні, Андрусові, Москві, Бахчисараї, Царгороді і навіть у Відні та Лондоні!

Проте ніколи Іван Степанович Мазепа не був ані зрадником, ані кривоприсяжником, ані Юдою супроти України, до якої був повний „Sancti amoris patriae!" (святої любові до батьківщини)»[93].

Демагогічно звинувачуючи Івана Мазепу в тому, що він «шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей малороссійскій народъ», Петро І чудово розумів мотиви вчинку гетьмана. У день Полтавської битви він заявив, «що король шведський і самозванець

[92] Детально про це: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулик. — К.: Либідь, 1994. — 238 с.

[93] *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч // Мазепа: людина й історичний діяч / Упоряд. Й. Чікало. — К.: Ритм-II, 1991. — С. 25.

Закладна дошка Чернігівського колегіуму із зображенням герба Івана Мазепи. *Початок XVIII ст.*

Лещинський перехилили на свій бік зрадника Мазепу й присягою умовилися відірвати Малу Русь, зробити з неї незалежне князівство під владою того зрадника, приєднавши до цього князівства й Волинь». Мотиви, якими керувався український гетьман, визнав і посол Росії в Голландії Матвєєв, зазначивши в розмові з урядовцем цієї держави, що «цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка зробити незалежну державу на Україні може збаламутити увесь козацький народ, народ вельми непостійний і злочинних нахилів, з якими і предки царя не могли дати собі ради»[94].

[94] *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч // Мазепа: людина й історичний діяч / Упоряд. Й. Чікало. — К.: Ритм-II, 1991. — С. 23.

Наміри Івана Мазепи не здійснилися, і 15 липня 1709 року після поразки під Полтавою гетьман разом із Карлом XII, залишками шведського війська і близько 2 тисячами козаків на чолі з кошовим Війська Запорозького Костем Гордієнком переправилися через Південний Буг, за яким розпочиналися володіння турецького султана. Згодом вони вирушили до Бендер (давньослов'янська назва — Тегін, українці, молдавани і татари в XVII ст. називали його Тягинею, або Тігінею), де розташовувалася потужна фортеця та резиденція сераскира Юсуп-паші. Неподалік міста шведське й козацьке війська зупинилися і відпочивали два дні. Тим часом на березі Дністра, якраз напроти фортеці, кипіла напружена робота: за наказом Юсуп-паші тут готували табір для гостей. «Коли король вступив до Бендер, сераскир із великою кількістю кінноти та піхоти зустрів його напівдорозі, оголосив повеління султана і запросив до уже підготовленого табору... — писав російський історик XIX ст. Ф. Лагус у статті, де уважно простежено шлях Карла XII від Полтави до Бендер. — Коли король з військом підійшли до річки і перед ними розкинулася фортеця, загримів залп із 36 гармат, які стояли на валах. Яничари вишикувалися двома рядами до самісінької королівської палатки, що за розмірами і розкішністю перевершувала всі інші»[95]. Разом зі шведським королем перебував й Іван Мазепа, однак від часу прибуття сюди і до своєї смерті він майже не піднімався з ліжка: звістка про знищення Батурина, звірства російських військ, поразка під Полтавою, поспішний відступ і загроза потрапити в полон підірвали здоров'я гетьмана.

Згодом шведське і козацьке війська облаштувалися на протилежному боці Дністра, якраз під фортецею, але і на новому місці довго не затрималися: табір було підтоплено, тому довелося перебратися на високий берег поблизу села Варниця, розташованого за

---

[95] *Лагус Ф.* Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1852. — С. 325.

Пам'ятний знак на місці таборування військ Карла XII та І. Мазепи й П. Орлика поблизу Бендер. *Фото 30-х років XX ст.*

Бендерська фортеця у XVIII ст. *Художник М. Іванов*

4 км на північ від Бендер. Тут ще на початку XX ст. стояв розритий пагорб, котрий місцеві жителі називали «Козацькою могилою». Біля його основи знаходилися три криниці з довгими журавлями, яких називали румунською мовою «Мазепиними криницями».

1925 року у Варниці працювала Шведська комісія з охорони історичних пам'яток, яка встановила на «Козацькій могилі» пам'ятний знак із написом латиною «Carolus XII Rex Sverige 1709» («Карл XII, король Швеції, 1709»). У повоєнні часи цей знак стояв у садибі місцевого жителя «дяді Льоні», котрий, як розповідали сусіди, за помірну плату (блок цигарок чи пляшка горілки) показував її туристам зі Швеції, які зрідка спеціально приїздили сюди з Кишинева. Уже

Пам'ятний знак на місці таборування військ Карла XII та І. Мазепи й П. Орлика поблизу Бендер. *Сучасне фото*

після розпаду СРСР підприємливий дядя Льоня виїхав на батьківщину до Сибіру, продавши свою садибу дирекції Державного історичного музею Молдови. Тут було проведено розкопки та виявлено фундамент будинку, в якому Карл XII жив п'ять років.

Останні дні Івана Мазепи пройшли в місті Бендери, оточеному стінами потужної фортеці. Час від часу козацького ватажка відвідував шведський король, розмовляв із ним, ділився новинами. Деякі

з них були не дуже приємними. Король знав, що посланник Росії у Стамбулі Петро Толстой за дорученням царя Петра І просив турецького султана видати йому українського гетьмана, пообіцявши за його голову величезну суму — 300 тисяч талярів. Таку пропозицію отримав і сам Карл XII взамін за поступки під час підписання мирного договору. Однак султан не піддався на спокусу й оголосив Івана Мазепу своїм гостем, що гарантувало йому недоторканність. Що ж до шведського короля, то пропозиція видати гетьмана, за словами Миколи Костомарова, викликала у нього роздратування.

Наприкінці вересня 1709 року стан гетьмана значно погіршився. Останні години життя Івана Мазепи описано у праці канадського історика українського походження Василя Лупіва. За його словами, 21 вересня (2 жовтня за новим стилем) «...гетьман стратив пам'ять і маячив цілу добу». Звістка про це швидко поширилася у шведському та козацькому таборах. Попрощатися з Іваном Мазепою прийшов Карл XII разом із англійськими та голландськими дипломатами, але гетьман уже не впізнавав їх.

«Після відходу короля, — пише далі Василь Лупів, — почалася небувала злива і над Бендерами навис справжній хмаролім, протягом цілого дня і ночі. Під гук розгнузданої стихії... відійшов у вічність великий гетьман України Іван Мазепа»[96]. Постріли гармат, встановлених на мурах фортеці, сповістили про це жителів Бендер і околиць.

Івану Мазепі, за словами визначного шведського вченого-славіста кінця XIX — початку XX ст. Альфреда Єнсена, «був влаштований величний похорон». У праці, присвяченій українському гетьманові, він навів розлогу цитату зі спогадів похідного священика і біографа шведського короля Георга Нордберга, який так описав

[96] *Лупів В.* Життя і смерть гетьмана Мазепи на чужині // Мазепа: людина й історичний діяч / Упоряд. Й. Чікало. — К.: Ритм-ІІ, 1991. — С. 30.

похоронну відправу Івана Мазепи: «Спочатку Мазепа був похований за греко-церковним обрядом неподалік від шведського табору... Похоронна процесія мала такий вигляд: першими верхи на конях їхали королівські сурмачі та барабанщики, супроводжуючи похоронним маршем процесію від самої квартири гетьмана у Бендерах аж до місця поховання; за ними один із козацьких старшин ніс гетьманську булаву, оздоблену справжніми коштовними каменями та перлами. Далі, на возі, запряженому трьома парами білих коней, везли тіло гетьмана. Труна була покрита червоним оксамитом з золотими галунами. По обидва боки процесії гарцювали козаки у бойовому спорядженні і з шаблями наголо. За ними пішки йшов гурт жінок, плачучи й голосячи, бо так велить козацький звичай. За ними верхи їхав гетьман Орлик, що згодом неабияк прославився, та племінник Мазепи Войнаровський, а наостанку — тридцять шведських офіцерів. По узбіччях дороги їхало козацьке військо з опущеними знаменами та мушкетами. Церква знаходилась за містом, до неї тіло несли на руках. Священики позапалювали безліч свічок. Тоді відспівали панахиду. Тіло козаки опустили в могилу, у ту ж мить козаки дали сальву»[97].

Церква, в якій спочатку поховали Івана Мазепу, не збереглася: залишки кам'яної кладки нині знаходяться у садибі одного з жителів Варниці, неподалік якої українська громада Придністров'я установила пам'ятний знак.

Місце поховання гетьмана — сільська церква — не задовольняло козаків, і спочатку вони збиралися перепоховати його в місті Ясси — столиці Молдавського князівства, що було васалом Османської імперії. Про ці наміри йдеться в останньому пункті «Покірного меморіалу запорозького війська до св. королівського маєстату Швеції», з яким 7 жовтня 1709 року козацька старшина

---

[97] *Єнсен А.* Мазепа // Історичні картини / Пер. зі швед. Н. Іваничук, передм. і прим. Б. Якимовича. — К.: Рад. письм., 1992. — С. 154.

Іван Мазепа. *Художник С. Васильківський. Кінець XIX ст.*

звернулася до Карла XII, а саме: «Боліємо над неславним похороном Ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила весь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого Гетьмана врочистіше в славнішому місті, зокрема в Яссах, у так званому монастирі Ґолія». Однак згодом сподвижники гетьмана відмовилися від свого наміру, побоюючись, що в Яссах прах Івана Мазепи потрапить до рук Петра I, і вирішили перепоховати його в більш безпечному місці — монастирі Святого Георгія (Юрія), який знаходився в місті Галац на території князівства Валахія (нині Румунія).

Однією з причин такого рішення було те, що Іван Мазепа заповідав поховати його в Єрусалимі. Він мав усі підстави сподіватися на це: у храмі Гробу Господнього, який розташований у цьому місті, донині зберігається срібна стільниця для причастя, виготовлена коштом українського гетьмана. Тож вибір нового місця поховання Мазепи, на мій погляд, не випадковий: за даними молдовського письменника, просвітника-гуманіста Георге Асакі, церкву Святого Георгія (Юрія)[98] 1647 року зусиллями митрополита Варлаама було перебудовано і підпорядковано церкві Гробу Господнього Єрусалимського патріархату. Отже, спадкоємці гетьмана цілком резонно могли розраховувати на належне ставлення вищого духовенства цієї церкви до могили свого славетного родича.

Організатором перепоховання був племінник гетьмана Андрій Войнаровський, який за рішенням суду Карла XII успадкував його статки, а безпосереднім виконавцем цієї акції — Григорій Герцик, котрий після обрання Пилипа Орлика гетьманом Війська Запо-

[98] Асакі помилково називає її церквою Святої Богородиці Марії. Див.: *Асаки Г.* Исторические новеллы. Дневник молдавского путешественника. Избранные статьи. — Кишинев: Литература артистикэ, 1988. — С. 163–164.

розького навесні 1710 року обійняв посаду генерального осавула. Разом із двома козаками він супроводжував труну з прахом гетьмана до Галаца, де «...тіло було віддано землі, а митрополит прочитав над ним панахиду». Надалі Григорій Герцик не раз виконував складні доручення Пилипа Орлика. Наприкінці 1719 року він прибув до Варшави, де незабаром за наказом російського посла князя Григорія Долгорукого його схопили та відправили до Санкт-Петербурга. На допитах він розповів про останні дні Івана Мазепи і перепоховання праху гетьмана.

За даними Альфреда Єнсена, свідчення Григорія Герцика підтверджуються рядками із заповіту Андрія Войнаровського, складеного ним 1716 року в Бреславі (Вроцлаві). Згідно з цим документом, Войнаровський відписав тисячу талярів монастирю «Галаца у Валахії, де поховане тіло його екселенції, запорізького гетьмана Мазепи, мого покійного дядька по матері».

За свідченням румунського письменника Н. Когальнічану (Альфред Єнсен називає його майором), труну з прахом Івана Мазепи спочатку розмістили посеред трапезної церкви в цегляному склепі. Вхід до нього закривала мармурова плита, на якій було висічено герб гетьмана, зображення одноголового орла і напис, що засвідчував особу небіжчика. Однак незабаром плита була розбита. Ким і коли?

Відповіді на ці запитання містить хроніка логофета Молдавського князівства Миколає Костіна, опублікована Н. Когальнічану французькою мовою 1845 року в місті Яссі: «Та навіть у могилі не знайшов він (Іван Мазепа. — *С. С.*) спокою, якого не зазнав за життя. Декілька місяців по похороні у часи Прутської кампанії, за господаря Дмитра Кантимира, турки зайняли й розграбували місто Галац; вони відкопали тіло Мазепи, сподіваючись знайти в його могилі великі скарби, та, як кажуть, викинули на берег Дунаю».

Пам'ятник Іванові Мазепі в селі Мазепинці Київської області

За словами Миколає Костіна, тоді ж була розбита плита з епітафією, присвяченою Іванові Мазепі. Іншу версію пошкодження надгробка запропонував Георге Асакі: 1821 року плиту розбили турки, бо, за його словами, «архієрей Григорій Ієріанополес 1806 року бачив її неушкодженою, з надписом, покритим позолотою».

Усе ж прах гетьмана у 1710 році якимось дивом уцілів. Довідавшись про наругу над його могилою, козаки, які воювали у складі турецького війська, за словами українського історика Іллі Борщака і французького дослідника Ренє Мартеля, «почали негайно шукати за тілом Мазепи, а віднайшовши його, поклали знову в давній гріб, як відновили: тільки розбитої долівки не поправили, залишаючи її у такому самому стані на спомин злочину».

У червні 1722 року в Галаці перебував Пилип Орлик, зробивши у своєму «Діярію подорожньому» такий запис: «А звечора пішов у церкву Святого Юрія, в якій відвідав поховання небіжчика Мазепи і помолився за його душу. Його смерть залишилася непомітною, дивуюся, що такий великий славний керманич не має гідного поховання»[99].

1811 року в Галаці побував український історик Олексій Мартос, який тоді служив офіцером у російській армії. У своєму щоденнику

[99] *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. — К.: МАУП, 2005. — С. 313–314.

він згадує про те, як таємно відвідав могилу Івана Мазепи у Святоюріївському монастирі, що тоді вважалося ледве не державною зрадою. Важко стриматися, щоб не передати емоційний стан людини, яка була змушена служити Російській імперії, на місці поховання гетьмана, проклятого імперською владою і церквою, що всупереч Божим законам безсоромно служила інтересам гнобителів нашого народу: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа обороняв так довго із завзяттям і любов'ю справжнього патріота. Він щез, а разом із ним щезло ім'я України й славетних козаків. Він вирізнявся великими прикметами й підтримував розвиток наук. Відновив Київську Академію і збагатив її бібліотеку рідкісними дорогоцінними рукописами. Й ту людину, яка вернула Академії її славу, яка побудувала або відновила стільки святинь, проклинають щороку в першу неділю великого посту. Мазепа — освічена й гуманна людина, удатний полководець і провідник вільного, отже, щасливого народу! У Києві я був присутній на цій негідній відправі, в якій, на ганьбу нашої церкви, беруть участь митрополит, єпископ і все духовенство».

За кілька десятиліть після перебування Олексія Мартоса в Галаці Святоюріївський монастир відвідав також Н. Когальнічану, який після власної пошукової роботи залишив безцінну інформацію про перебіг подій довкола могили Івана Мазепи: «У 1835 р. грецькі ченці не знали вже імені особи (було затерте), похованої в церкві. У цьому році вони бажали положити серед церкви боярина, що тоді помер; він називався сердар Д. Дерекчі-баша. Приготовляючи йому могилу, наткнулись на звід гробу Мазепи і відкрили його. Усередині виявлено череп і скелет покійного. Ченці відсунули набік невідомі їм останки і в тому ж гробі положили тіло згаданого боярина. По кількох літах молдавський уряд видав заборону хоронити мерців усередині

Пам'ятник Іванові Мазепі в місті Галац (Румунія). *Скульптор Г. Тенасе. 2004 р.*

церковних будинків. Тоді свояки Деречкі-баші відкрили його гробницю, вийняли його останки разом із кістками Мазепи та, відправивши панахиду, перенесли їх до нової гробниці, виготовленої поза церквою направо від входу. Тоді ж забрали стару надмогильну плиту і подарували її, як історичну пам'ятку, братові попереднього молдавського господаря Михайлові Гіці, що збирав історичний музей»[100].

Разом із Н. Когальнічану на місці поховання Івана Мазепи був відомий французький дипломат барон Адольф д'Авріль, який спеціалізувався в балканських і дунайських справах. Він також згадав про цю подію у своїй книзі, фрагмент якої опублікував Ілля Борщак: «Ми спільно вирушили на розшуки могили... Монастир св. Юрія обернули за господаря Кузи на торговельну школу. Церква, здається, стародавня, але тому, що візантійський стиль досі існує в князівствах (Молдово-Валахії), важко точно означити час поставлення церкви, тим більше, що її часто направляють та малюють білою фарбою. З півдня церква оточена ґанком із гарним виглядом на Дунай й на перші гори Добруджи. Праворуч брами знаходиться надгробний камінь із білого мармуру...» Адольф д'Авріль загалом повторює інформацію Н. Когальнічану про ще одне перепоховання праху Івана Мазепи, хоч і вносить до неї деякі корективи, повідомляючи, що поруч із кістяком у його старій могилі була зброя. Далі він пише: «Зброю зложили в церкві, де тепер її уже нема. Надпис над надгробником теж зник. Кості, згідно зі звичаєм, зложили в лантух і поховали. Тільки орел з короною нагадує про цю знахідку».

Чи не останнім з істориків, хто бачив могилу Івана Мазепи в монастирі Святого Георгія (Юрія), був В. Трепке, який за дорученням Українського наукового інституту у Варшаві відвідав Галац 1930 року. Він побував на службі Божій і чув, як під час проповіді серед ктиторів церкви священик називав ім'я Івана Мазепи.

[100] Іван Мазепа / Упоряд. і передм. В. Шевчука. — К.: Веселка, 1992. — С. 78, 80.

На початку 60-х років минулого століття Святоюріївський монастир було зруйновано. Це, як висловився в наші дні у приватній розмові один із державних службовців Румунії, зробили «комуністи-сталіністи», хоча Йосип Сталін на той час уже помер. На місці монастиря неподалік від Дунаю залишився невеликий пагорб, зарослий травою. Ще до Другої світової війни поблизу розташовувалася вулиця Івана Мазепи. В ході воєнних дій квартали Галаца, прилеглі до Дунаю, було зруйновано, їх перепланували, і тепер цієї вулиці немає. Зате весь квартал отримав назву «Мазепа». У 1960-х роках поруч з'явився новий квартал, який назвали «Мазепа II». Прикметно, що це відбувалося тоді, коли Румунія будувала соціалізм. Усе-таки неслухняними були румунські комуністи. 2004 року в Галаці встановлено пам'ятник українському гетьманові.

Здавалося б, на цьому слід поставити крапку. Однак магія особистості Івана Мазепи була настільки потужною, що спричинила появу нових версій про місцезнаходження могили і долю його тлінних решток.

Одну з них навів відомий український історик і громадський діяч Микола Костомаров, який у своїй монографії, присвяченій гетьману, занотував таке: «В Малоросії виникла легенда, поширена й нині, нібито Мазепа не помер і не був похований в Молдавії, а там лише влаштували фіктивні похорони; сам же колишній гетьман таємно пробрався в Київ, став іноком, а потім і ченцем в Печерській лаврі під чужим іменем і там завершив свій життєвий шлях в каятті»[101]. Ця легенда перегукується з інформацією про те, що, перебравшись у турецькі володіння, Іван Мазепа «...усадовився в Галацу при замку, збудованім генуезцями, був уже в пізнім віку, жалував своїх давніх помилок і жив свобідно, наче на відпочинку»[102].

[101] *Костомаров Н. И.* Мазепа. — М.: Республика, 1992. — С. 319.

[102] Див.: *Ричка В.* Остання таємниця Івана Мазепи // Батуринська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — С. 229–238.

За іншою версією, українського гетьмана поховано в церкві Матері Божої Заступниці (Пречистої Діви), розташованій напроти пагорба, де колись знаходився монастир Святого Георгія (Юрія). 1978 року на сторінках мюнхенського тижневика «Шлях перемоги» були опубліковані спогади М. Галина, який відвідав місто Галац майже півстоліття тому. У них, зокрема, є такі рядки: «Церкву (мається на увазі церква Пречистої Діви. — *С. С.*) я знайшов, бо її, як і вулицю Мазепи, що проходить повз церкву, знає не тільки кожен візник, але й кожен мешканець Галацу. Оглядаючи церкву всередині, я надибав нігде на які-небудь ознаки надгробка і тоді звернувся до старої жінки, що продавала свічки, і запитав її, де могила Мазепи. Вона відповіла: „Не тут, ходіть за мною“. На подвір'ї церкви, за кілька кроків перед головними дверима церкви, баба стала лицем до дверей перед ґанком і її порогом: „Отут була могила Мазепи, де зараз стою, і де бур'ян оцей росте, була давно-давно мармурова дошка, на якій не по-румунські було написано. Але тридцять років назад прийшов до Галацу російський пароплав, і матроси з того пароплава під командою свого офіцера і з своїм попом прийшли, викопали з цього місця все, що було під тою мармуровою дошкою, і забрали з собою до Росії“»[103].

Ще одна версія викладена у «Споминах з російсько-турецької війни 1877—1878 рр.» визначного українського актора, режисера і громадського діяча Миколи Садовського (Тобілевича), що вперше вийшли друком 1917 року. Ці спогади відшукав і опублікував у грудні 1990 року вчений-театрознавець Ростислав Пилипчук. Ось що писав Микола Садовський про могилу Івана Мазепи: «20 квітня ми перейшли молдаванський кордон біля Баштажаки і через два дні прийшли в Галац. Тут відпочивали кілька день. Блукаючи від нудьги

[103] Цит. за: *Ричка В.* Іван Мазепа у міждоріччях вічності (історичний детектив) // Історія України. — 1996. — № 13. — С. 7.

по місту, я зайшов у галацький собор. Роздивляючись його архітектуру та убрання, я запримітив чиюсь гробничку, на яку, увійшовши, не звернув навіть уваги. Гробничка стояла одиноко, мов сирітка, праворуч як увійти в церкву. Я підійшов. Роздивляюсь. Біла, невеличка, завбільшки як скриня на колесах, гробниця з мідною дошкою зверху і навколо мідними латинськими літерами надпис: „Іван Степанович Мазепа, гетьман славного низового війська Запорозького і всеї України II року божого...“ Неначе хто обухом ударив мене в чоло! Я остовпів. Коли б зненацька, серед чистого ясного дня гримнув грім і блискавка упала на землю біля моїх ніг, здається, не так би мене здивувало, як те, що я побачив. Не вірю своїм очам. Читаю знов. Так. Вірно. Він! Де фарб набрати, щоб змалювати, де слів дістати, щоб з'ясувати ті почуття, які опанували тоді всю істоту! Боже мій! Боже мій! Скільки важких думок зразу налетіло і роєм обсіло мою голову!»[104] У цій емоційній оповіді, написаній через 40 років після відвідин Галаца, Микола Садовський припустився принаймні однієї неточності: титулу «Гетьман всеї України» не існувало.

Із російсько-турецькою війною 1877—1878 років пов'язана також звістка про наругу над могилою гетьмана Івана Мазепи, що стала відома широкому загалу завдяки пошуковій роботі історика Володимира Рички. У книзі Миколи Лазорського «Світло й тіні» він знайшов таку інформацію: «Вже повертаючись додому, московський генерал Скобелєв згадав, що тут поховано великого гетьмана І. Мазепу. Він доручив спритним фельдфебелям відшукати ту могилу, святу могилу нашого народу. Могилу було знайдено швидко. Труну було витягнуто з церкви святого Юра і по-блюзнірському розбито, кості й похоронний одяг спалено»[105].

---

[104] *Пилипчук Р.* Микола Садовський над могилою Івана Мазепи // Іван Мазепа / Упоряд. і передм. В. Шевчука. — К.: Веселка, 1992. — С. 97.

[105] Детально про це: *Ричка В.* Іван Мазепа у міждоріччях вічності (історичний детектив) // Історія України. — 1996. — № 13. — С. 6.

Однак за іншою версією цієї акції, записаною зі слів Степана Матвієнка (учасника національно-визвольних змагань українського народу 1918–1921 років, який згодом перебував в еміграції та певний час жив у Бессарабії), кості гетьмана у 1878 році не спалили, а наказали викинути до Дунаю. Це мали зробити Степан Булат й однофамілець гетьмана Мазепи (його ім'я призабуте), які служили в козацькому охочекомонному полку. Проте вони не виконали наказу і перепоховали тлінні рештки гетьмана поблизу козацького села Волонтири в Бессарабії. Згодом про це дізналася російська комісія, що проводила розкопки могили на місці козацького табору у Варниці, і звернулася до місцевої влади з проханням перевірити, чи достовірною є така інформація. Це зробив становий пристав, болгарин за національністю Кірілов, імені якого Степан Матвієнко не наводить. Розкопавши могилу у Волонтирах, він знайшов частину людського скелета: череп, кості рук і ніг. Кірілов хотів передати свої знахідки комісії, але вона з якоїсь причини не завершила своєї роботи і залишила Варницю, не дочекавшись результатів розкопок могили у Волонтирах. Після цього становий пристав заховав знайдені ним кісткові рештки на горищі власного будинку, де вони залишалися і під час революції та окупації Румунією Бессарабії. 1925 року про цю історію дізналася румунська служба безпеки і, за словами Степана Матвієнка, «...забрала їх (тобто кості. — *С. С.*) і перенесла до Генеральної сигуранци в Букарешті, де й треба шукати слідів»[106].

І, нарешті, остання за часом версія долі поховання Івана Мазепи, що належить відомому кобзареві Миколі Литвину: «Вже по війні стояла частина, в якій служив дядько Близнюк (односелець оповідача. — *С. С.*), в румунському містечку Галац, на території якогось дуже давнього монастиря. Одного дня їх вишикували в каре перед монастирською церквою. Особісти на очах солдатів ломами розбили вхід

[106] *Семенко О.* Харків, Харків... — Харків; Нью-Йорк: Березіль — M. P. Kots, 1992. — С. 155.

до склепу, що самотів праворуч від входу до церкви, винесли зі склепу домовину, віддерши віко, витрусили з неї кістяк, облили бензином і підпалили. Коли вогонь погас, підігнали вантажівку з опущеними бортами, згребли лопатами й висипали в кузов ще тліючий попіл. Майор-особіст хрипло прокричав: „Так будет с каждым изменником нашей великой Родины!“ Махнув рукою, і вантажівка, підстрибуючи на вибоїнах, рвонула в чистий степ. — А хто ж то був, що вони його й мертвого боялися? — запитав батько. Дядько Близнюк, глянувши сторожко на вікна й двері, відповів: — Гетьман Мазепа...»[107]

Кожна з цих версій заслуговує на увагу і потребує перевірки. Це добре розуміли ми — учасники наукової експедиції (історик Володимир Ричка, археолог Гліб Івакін і антрополог та етнолог — автор цієї книжки), створеної у квітні 1993 року Президією НАН України за ініціативою Всесоюзного товариства політичних в'язнів і репресованих для пошуку й ідентифікації праху Івана Мазепи.

Під час перебування в Румунії в серпні того самого року експедиція провела велику пошукову роботу в архівах і бібліотеках, обстежила ймовірні місця поховання гетьмана в Яссах і Галаці. Зібрані матеріали дають підстави зробити висновок, що могила гетьмана знаходилася у Святоюріївському (Георгіївському) монастирі міста Галац. У головному архівному управлінні в Бухаресті повідомили, що автентичні документи цього монастиря, де йдеться про поховання Івана Мазепи і суми пожертв спадкоємців гетьмана, можна відшукати у Греції. А головне — була отримана принципова згода на проведення археологічних розкопок пагорба, який залишився після зруйнування монастиря.

Візуальне обстеження пагорба, проведене спільно з працівниками музею та істориками університету міста Галац, дало підстави при-

[107] *Литвин М.* Таємниця гетьмана Мазепи // Наш час. — 1993. — № 16 (53). — С. 3.

пустити, що склеп із прахом Івана Мазепи (або принаймні його руїни) уцілів. Отже, там можуть досі лежати його тлінні рештки. Вирізнити їх серед кісток Дерекчі-баші складно, але, на щастя, збереглася могила матері гетьмана Марії-Магдалини, яка з 1686 року була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря, а це дає змогу ідентифікувати прах Івана Мазепи на підставі новітніх методів генного аналізу.

Про необхідність проведення розкопок на місці зруйнованого Святоюріївського монастиря йшлося у звіті експедиції. Проте ця пропозиція зависла в повітрі.

Восени 1999 року на шпальтах багатьох періодичних видань промайнула сенсаційна звістка про перенесення могили Івана Мазепи до його столиці — міста Батурин. Ось що писав з цього приводу ініціатор акції письменник Богдан Сушинський на сторінках «Літературної України» від 4 листопада 1999 року: «Вже було точно визначено місце поховання. Мене запитують, чи були виявлені там кістки, якісь тлінні останки. Я відповідаю — так, і стою на цьому, що прах гетьмана зійшов у рідну землю, з якої ми виходимо і куди зрештою повертаємось. Ось бачите оригінал документа — акт про передачу праху Мазепи, завірений мерією. Він навіки залишиться тут, у музеї».

Хто і коли проводив розкопки могили гетьмана — невідомо, жодних наукових публікацій, де були б відображені їх основні етапи (розкопки руїн монастиря, віднайдення склепу, фото- і кінофіксація його вмісту), немає. Наївне посилання на довідку, завірену мерією міста Галац, не замінить наукових методів антропологічної та генно-молекулярної ідентифікації тлінних решток.

Тож місце останнього спочинку славного гетьмана України Івана Мазепи й досі оповите таємницею.

Розділ 3

Сутінки Гетьманщини

Іван Скоропадський

Катастрофа... Так можна означити Полтавську битву, що стала остаточним вироком Козацькій державі та змінила хід європейської, а отже, і світової історії: Московщина перетворилася на Російську імперію, яка впродовж двох наступних століть опанувала одну шосту суші планети. Засоби, застосовані Петром І після непокори Івана Мазепи, залишалися традиційними: терор, облудна пропаганда, підкуп.

Битві під Полтавою передувала Батуринська трагедія. 13 листопада 1708 року жителі гетьманської столиці, які, за словами автора «Історії русів», «...були в своїх домах, і зовсім у задумах Мазепиних участі не брали», стали жертвами нечуваної середньовічної жорстокості, давно забутої в Європі. Царський фаворит Олександр Меншиков, котрий упродовж життя так і не опанував грамоти, але дістав титул князя, «...вибив усіх їх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих молочних немовлят». Під час цих трагічних подій, за свідченням літописця, «...люди значніші, рятуючи своє життя, зі скарбами, з жонами, з дітьми повтікали до церкви батуринської, вимурованої також коштом Мазепи (мається на увазі собор Живоначальної Трійці, що був архітектурною домінантою Батурина. — *С. С.*), і там замкнулись. Але військо московське яко леви і драпіжні вовки,

Гетьман Іван Скоропадський.
Невідомий художник. Початок XIX ст.

оскаженілі, сподіваючись там здобути скарби, притягнули руйнівні гармати, хоч двері були дуже постріляні, а яких там людей світських і духовних знайшли, впень витяли, панянок на вівтарі церковному ґвалтували і заховані там скарби поросхоплювали...»[1] Цим нападники не задовольнилися. «Після того пішло грабування міста військами, а їхні начальники та кати тим часом карали перев'язаних Сердюцьких старшин та цивільних урядників. Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали». Трохи пізніше були вибухи, знищення і пожежі: «Трагедію свою Батуринську завершив він огнем і розплавленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено і обернено на попелищє»[2]. Під час пожежі згоріла безцінна бібліотека Івана Мазепи. Природно, що неграмотна людина, яка в дитинстві торгувала пиріжками на вулицях Москви, не цікавилася книжками.

Козаків, котрі потрапили в полон, жорстоко замордували, їхні тіла прив'язали до дощок і пустили пливти річкою Сейм, аби жителі козацьких сіл і містечок знали, яка доля чекає прихильників гетьмана Івана Мазепи.

Кривава акція під орудою Олександра Меншикова, який не мав жодного уявлення про мораль і шляхетський гонор, стала зав'яззю спільної історії України та Росії. Символічно, але факт: зрештою улюбленець Петра I, котрий, безжально стративши батуринців, отримав великі маєтності в Гетьманщині, закінчив своє життя разом із родиною в Сибіру — там, де впродовж наступних століть склали голови сотні тисяч українців.

---

[1] Могилевская хроника Т. С. Сурты и Ю. Трубницкого // Полное собрание русских летописей. — Т. 35. — М., 1980. — С. 277.

[2] Історія русів / Укр. пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 262.

Батуринська різанина була лише початком страхітливого терору, що незабаром охопив Гетьманщину. У містечку Лебедин на Сумщині, куди було перенесено царську резиденцію, запрацювала пекельна машина царської слідчої комісії. Сюди звозили козацьку старшину, яку запідозрили у прихильності до Івана Мазепи. Зізнання виривали найжорстокішими методами, звичним було «...колесувати, четвертувати і на палю садити, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови стинати»[3]. Автор «Історії русів» пише про те, що від «звірячих лютостей» у Лебедині загинуло приблизно 900 козаків. За підрахунками Наталі Яковенко, в Гетьманщині на той час жило близько 800–1000 старшинських родин, а це означає, що терор не оминув більшість із них. Замордованих козаків ховали на окремому кладовищі, яке пізніше отримало назву «Гетьманці». Уже після проголошення незалежності України тут було встановлено пам'ятний знак.

Терор супроводжувався облудною пропагандою. Оговтавшись від звістки про те, що Іван Мазепа перейшов на бік Карла XII, російський цар у листопаді 1708 року видав маніфест, де гетьмана названо «ворогом» і «зрадником», який «хоче обернути малоросійську землю в рабство», підпорядкувавши її Польщі; таємним католиком, котрий має намір запровадити в Україні унію. За словами Петра I, «никоторый народ под солнцем» не має такої свободи, привілеїв і вольностей, які надав «народу малоросійському» його батько Олексій Михайлович. Він оголосив, що збереже їх надалі. Було обіцяно також скасувати надзвичайні військові податки, які гетьман наклав на жителів Гетьманщини буцімто для власного збагачення і про котрі цар нічого не знав.

Одночасно Гетьманщиною ширилися чутки про святотатство Івана Мазепи. Подейкували, «...начебто шведи, зневажаючи образи

[3] Історія русів / Укр. пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 268.

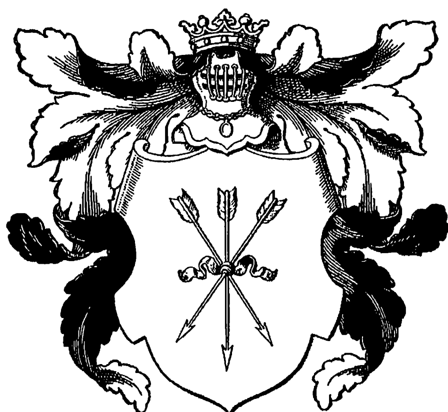

Герб Івана Скоропадського

святі і топчучи їх ногами, змушували також і Мазепу зневажати їх і топтати ногами чудотворний образ Богородичний у селі Дегтярівці, що над Десною, в мурованій тамтешній церкві, ним, Мазепою, спорудженій, і що той образ видавав тоді жалісний стогін, а Мазепа, стоячи на ньому, зрікався своєї віри і присягався на віру шведську»[4].

Цинічним і безпрограшним пропагандистським актом безбожника Петра I стала також анафема на гетьмана. Вона вцілила прямісінько в душу богобоязних українців, які століттями боронили рідну віру.

Третім складником дій, до яких вдався московський цар, був підкуп. Його листопадовий маніфест завершувався такими словами: «При цьому ж оголошуємо, що хто з малоросійського народу із ворожого війська візьме в полон генерала, тому за нього дати дві тисячі рублів, за полковника тисячу рублів, а за інших офіцерів, за кожного, за розрахунком, згідно з чином їх, а за рядових рейтар,

[4] Там само. — С. 262.

солдатів і драгунів по п'ять рублів, а за вбивство кожного неприятеля, за свідоцтвом явним, по три рублі із казни нашої давати вкажемо...»[5]

Обіцянка спрацювала: хоча, за словами автора «Історії русів», «...вступ Шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічого в собі він ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі та скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств...», місцеві жителі негативно ставилися до шведів-лютеранів. Поведінку глибоко віруючих, не заскочених новочасними релігійними течіями селян, які до того ж були заохочені матеріально, можна зрозуміти. Це, зрештою, тонко і не без іронії підмітив автор «Історії русів»: «...народ тутешній подобився тоді диким Американцям та примхливим Азіятам. Він, виходячи із засік своїх та сховищ, дивувався лагідності Шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а побачивши, що вони їдять у п'ятницю молоко і м'ясо, вирішив, що вони є безбожні бусурмани, і вбивав усюди, де тільки малими партіями і поодинці знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до Государя, за що давали йому платню спершу грішми по кілька карбованців, а опісля — по чарці горілки з привітанням: „Спасибі, Хохльонок!“»[6].

«Хохльонків» із козацької старшини винагороджували майном колишніх побратимів. «Та козацька старшина, яка прибула по першому царському наказу до Глухова, — писав із цього приводу відомий український історик Дмитро Дорошенко, — щедрою рукою була обдарована грамотами на земельні маєтки: за кілька днів було спечено десятки й сотні багатих поміщиків... Всі маєтності мазепин-

---

[5] *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 545.

[6] Історія русів / Укр. пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 264–265.

ців були оповіщені сконфіскованими і роздавалися тим, хто появою в ставці царя заявив свою вірність»[7]. Заохочували також тих, хто доносив на справжніх і вигаданих прихильників Івана Мазепи. Це, за словами Дмитра Дорошенка, «...довело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, випливло тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службову кар'єру. Серед українського громадянства були посіяні зерна страшної деморалізації, яка довгі десятки років давала себе відчути»[8].

У цій задушливій морально-політичній атмосфері й довелося гетьманувати Іванові Скоропадському, якого за велінням Петра I було «обрано» гетьманом на старшинській раді у місті Глухів 17 листопада 1708 року.

Іван Скоропадський народився 1646 року в місті Умань у родині, що мала міцні козацькі традиції: відомо, що його дід Федір під стягами війська Богдана Хмельницького загинув у першій же битві Великого повстання під Жовтими Водами. Бурхливі події на території Правобережної України, коли там гетьманував Петро Дорошенко, змусили Івана Скоропадського перебратися 1674 року на Лівобережжя. Крок за кроком він повільно піднімався на вищі щаблі влади в адміністрації Гетьманщини, пройшовши шлях від військового канцеляриста до писаря Чернігівського полку, генерального бунчужного, генерального осавула і, нарешті, стародубського полковника, яким 1706 року його призначив Іван Мазепа.

Гетьман довіряв Івану Скоропадському, і, мабуть, не даремно: історики майже одностайно зазначають, що той, усупереч офіційній московській пропаганді, після подій 1708–1709 рр. у своїх листах уникав слова «зрадник», вживаючи замість нього вирази «бувший

---

[7] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — С. 381.

[8] Там само.

Підпис Івана Скоропадського на посаді полковника Стародубського полку (з печаткою)

гетьман» або «пан антецессор». Мабуть, не випадково Пилип Орлик у своєму «Діярію подорожньому» назвав колишнього стародубського полковника своїм «великим і любим приятелем». Від себе додам: Іван Скоропадський прийняв гетьманську булаву, коли йому виповнилося 62 роки. У такому віці людині важко змінити моральні принципи, якими вона керувалася протягом життя, і називати біле чорним, а чорне — білим. Хоча, як і кожному військовому та політичному діячеві, йому доводилося робити це не раз.

Іванові Скоропадському не судилося стати улюбленцем української історії. Наприклад, Михайло Грушевський назвав його «покірним і плохим стародубським полковником», якого вибрано гетьманом «по волі царській»[9]. «Покірний і плохий» — усе ж, мабуть, занадто різка оцінка особистості наступника Івана Мазепи, адже йому випало керувати адміністрацією Гетьманщини в надзвичайно складних умовах. У «Маніфесті усій старшині і війську, що з'їхалось у Глухові для обрання вільними голосами (!?!) нового гетьмана», виданому Петром І у листопаді 1708 року, було обіцяно зберегти козакам усі вольності, права і привілеї, обумовлені Переяславською угодою 1654 року. Однак ці обіцянки так і залишилися на папері:

[9] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Репр. вид. 1913 року. — К.: МП «Райдуга» — кооп. «Золоті ворота», 1992. — С. 381.

Універсал гетьмана Івана Скоропадського з осудом аргументів Івана Мазепи, висунутих ним на оправдання свого переходу на бік шведів.
8 жовтня 1708 р., м. Лебедин

коли новообраний гетьман звернувся до царя підтвердити основні статті угоди, той відмовив.

У роки правління Івана Скоропадського в Гетьманщині з'явилися полковники, які не мали нічого спільного з Україною. Першим високу посаду очільника Ніжинського полку отримав царський улюбленець Петро Толстой, за якого гетьман, виконуючи бажання Петра I, віддав заміж свою п'ятнадцятирічну доньку Уляну.

Незабаром полковниками стали й інші чужинці, які вважали себе непідвладними гетьманові і творили небачені досі безчинства. Самодуром, здирником, хабарником і грабіжником назавжди залишився в історії України гадяцький полковник, серб за походженням Михайло Миларадович.

Не відставали від чужинців і ті представники української старшини, які в потрібний момент перейшли на бік російського царя: Галагани, Кочубеї, Марковичі. Гната Галагана, який обманом і зрадою допоміг здобути Чортомлицьку Запорозьку Січ, цар відразу нагородив двома селами і кількома сотнями рублів, а трохи пізніше призначив прилуцьким полковником. Незабаром він набув великих статків, силою відбираючи землі у сусідів і перетворюючи козаків на своїх підданих. Існує легенда, за якою запорожці-характерники прокляли Галагана за зраду. Дмитро Яворницький також писав про те, що вони «безперервно слали йому прокляття». Так чи інакше, але наприкінці XIX ст. рід Галаганів згас — останнім нащадком Гната по чоловічій лінії був Павло Галаган, який, мабуть, щиро прагнув спокутувати вину свого предка: 1871 року він заснував у Києві знаменитий навчальний заклад — Колегію, названу своїм іменем, що відіграла помітну роль у розвитку освіти і культури в Україні.

Скарги на безчинства козацької старшини, хабарництво і свавілля в генеральному суді зрештою стали приводом для створення у квітні 1722 року Малоросійської комісії, що складалася з шести російських офіцерів на чолі з президентом, бригадиром Степаном Вельяміновим. Заснування цього органу фактично зводило гетьманську владу нанівець: колегія отримала право контролювати фінанси Гетьманщини, слідкувати, щоб старшина не обтяжувала простих козаків і селян, приймати скарги на українські суди, відміняти їх рішення і приймати власні тощо.

Іван Скоропадський — людина поважного віку та м'якого характеру — не зміг протистояти брутальній нарузі несамовитого Петра I

Лист царя Петра I до гетьмана Івана Скоропадського про взяття на поруки козаків Гамалію, Кандибу, Горленка. *2 квітня 1715 р., м. Санкт-Петербург*

і розгалуженого чиновницького апарату Московщини, яка за його правління перетворилася на Російську імперію. Цар ставився до козаків, наче до своїх холопів, життя яких його як людину, котра мала психологію азійського тирана й водночас прагнула будь-що «прорубати вікно в Європу», абсолютно не цікавило. Свободолюбців, руки яких на генетичному рівні звикли тримати шаблю, в роки гетьманування Івана Скоропадського почали посилати на земляні роботи — спорудження каналу між Волгою і Доном, укріплень над річкою Терек на Північному Кавказі, обхідного каналу навкруги Ладозького озера. Особливо тяжкими були «ладозькі канальні роботи», згубні для організму людей, які виросли в абсолютно інших природних

Печатка Івана Скоропадського

умовах. 1721 року за велінням Петра І сюди відправили 12 тисяч козаків, і за кілька місяців з них залишилося заледве дев'ять з половиною тисяч — решта померли від голоду, холоду та хвороб. Більшість із тих, хто уцілів, за словами Дмитра Дорошенка, «повернулися додому каліками, з відмороженими руками або ногами». Наступного року сюди знову направили таку саму кількість козаків. Страхітливі «канальні роботи», що тривали до 1725 року, забрали життя тисяч козаків, які назавжди залишилися в історичній пам'яті українського народу:

Ой, дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого та канави копати.
Ой, летів ворон да із чужих сторін
Та летючи кряче:
«Ой, сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче».
Ой, летів ворон да із чужих сторін
Та, летючи вгору, крикнув:
«Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький,
Ой, тутечки не привикнув!
Ой, продай же, тату, та воронії коні
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі!»

Чимало козаків загинуло також на Північному Кавказі під час будівництва «лінії», призначеної захищати південні рубежі Ро-

сійської імперії від нападів кубанської орди. Відгомоном цього є слова народної пісні «У Глухові, у городі»:

У Глухові, у городі,
в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків
на лінію гонять.
У Глухові, у городі,
стрельнули з гармати, —
Не по однім козаченьку
заплакала мати.
У Глухові, у городі,
стрельнули з рушниці, —
Не по однім козаченьку
плакали сестриці.
У Глухові, у городі,
поплетені сітки, —
Не по однім козаченьку
заплакали дітки.
На бистрому на озері
геть плавала качка, —
Не по однім козаченьку
плакала козачка.
У Грицькові вогні горять,
а в Полтаві димно,
На могилі гетьман сидить,
геть там його видно.
«Допевняйся ж, наш гетьмане,
допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись —
будемо втікати!»

«Ой, ідіть же ви, панове,
до Петра до свата,
Ой, там буде вам, панове,
велика заплата —
По заступу у рученьки
та ще і лопата!»
Сидить козак на могилі,
сорочку латає;
Ой, кинувся до черешка —
копійки не має!
Сидить пугач на узбіччі,
на вітер надувся;
Іде козак в Україну —
на лихо здобувся.
Ішов на лінію
та й вельми надувся,
Іде козак із лінії —
як лихо, зігнувся.

У роки гетьманування Івана Скоропадського тиск із боку царської влади посилювався щороку, щоквартально, щомісячно, щодня. Коментуючи цю ситуацію, сучасний історик Олександр Гуржій — автор ґрунтовного дослідження, присвяченого Іванові Скоропадському, писав: «Кожний наступний рік приносив якесь нове обмеження гетьманської влади, автономії України. Гетьманщину чиновники в Росії дедалі частіше визначали вже навіть не як „Малоросію“, а „Малоросійський край“»[10]. За його оцінками, гетьман, який перебував під неусипним оком царських споглядачів, усе ж, як міг, захищав інтереси Гетьманщини: прагнув поліпшити господ-

[10] Детально про гетьманування Івана Скоропадського: *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський / НАН України. Ін-т історії України, НДІ козацтва. — К., 1998. — 206 с.

дарство, обстоював інтереси українських купців, права яких постійно обмежувалися, домагався об'єднання «лівого» і «правого» берегів України, підтримував боєздатність козацьких формувань. Він не побоявся вступити в боротьбу із всесильним царським фаворитом Олександром Меншиковим, який самовільно приєднав до маєтностей, «подарованих» йому царем у Північній Чернігівщині, землі двох козацьких сотень, запровадивши там кріпосництво. Зрештою, Меншиков був змушений повернути загарбане.

У житті багатьох гетьманів України були знакові жінки, які так чи інакше вплинули на перебіг вітчизняної історії. Така жінка зустрілася і на життєвому шляху Івана Скоропадського. Після смерті своєї першої дружини в 1700 році він узяв шлюб із вдовою Анастасією Маркович, яка була на 25 років молодшою від нього, мала дуже твердий характер і, як подейкували, впливала на його рішення. «Настюгетьманиху», як називали її в народі, знали не лише у Глухові, куди, ближче до російського кордону, перенесли столицю Гетьманщини, а й у великих імперських центрах — новозбудованому Санкт-Петербурзі та Москві.

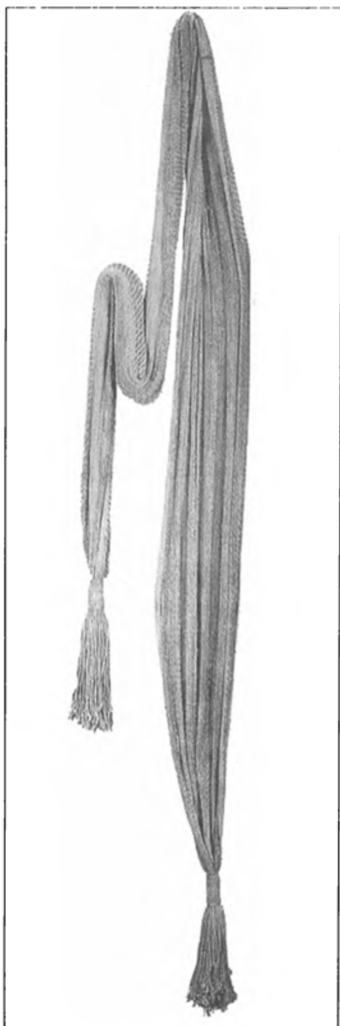

Пояс Івана Скоропадського. *Кінець XVII – початок XVIII ст.*

Анастасія Маркович — друга дружина Івана Скоропадського

Її поважав навіть не надто сентиментальний Петро I, котрий не переймався тонкощами стосунків із жінками. «Іван теля пасе, а Настя булаву несе», «Іван носить плахту, а Настя — булаву» — такими приказками сучасники увіковічили стосунки цього подружжя.

Родина Скоропадських відзначалася своєю благодійністю: і гетьман, і його дружина давали величезні кошти на розвиток православних церков і монастирів, видання релігійної літератури тощо. На місці колишньої Харлампієвої пустині (на честь святого мученика Харлампія), заснованої в 1702 році Антоном Гамалією за 32 км від Глухова на високому березі річки Шостка, Іван Скоропадський 1714 року своїм коштом розпочав будівництво монастиря. Після смерті гетьмана в липні 1722 року ним опікувалася його дружина Анастасія. Вона вкладала особисті кошти в його розбудову, часто навідувалася і подовгу жила в його стінах. У грудні 1729 року її не стало.

До архітектурного комплексу монастиря, що нині розташований у передмісті Шостки — селі Гамаліївка, входив величний храм Різдва Христового із трьома прибудовами на честь святої мучениці Варвари, святого Миколая і святого Іакова-сповідувача. Храм, проект якого розробив професор Сорбонни Адам Зернікау, славився семиярусним іконостасом, виконаним у стилі бароко, і вражав своєю художньою довершеністю й пишністю. На території монастиря була також збудована трапезна з Теплою церквою в ім'я святого Харлампія,

куди можна було потрапити з одного із двоповерхових корпусів, та інші кам'яні споруди, де жили монахи і зупинялися прочани.

Тепла церква стала місцем останнього спочинку Івана Скоропадського та його дружини. Тут згодом було поховано і його доньку Уляну, котра після заміжжя проживала в маєтку чоловіка у Підмосков'ї, та правнука Петра — батька гетьмана Павла Скоропадського, який за час свого недовгого гетьманування 1918 року проявив кращі організаторські здібності, що їх він перейняв від свого далекого предка: в умовах розрухи, анархії та безладу створив ефективну адміністрацію, заснував Академію наук, відкрив університети у Києві і Кам'янці-Подільському тощо.

Харлампіївському Гамаліївському монастиреві не вдалося уникнути долі багатьох святинь нашого народу, знищених або сплюндрованих у роки комуністичного режиму. Після встановлення радянської влади в Україні його майно конфіскували. Прагнучи врятувати свою обитель, черниці заснували тут сільськогосподарську артіль, але машину винищення і руйнації вже було неможливо зупинити. 1924 року монастир закрили, ще за чотири роки знищили іконостас, попередньо обідравши позолоту і вдрузки розбивши великий дзвін. Склеп, де покоївся прах Івана Скоропадського, було відкрито і пограбовано, що цілком відповідало варварському звичаю руйнації гетьманських могил, запровадженому функціонерами комуністичного режиму в Україні.

Після закриття Харлампіївського Гамаліївського монастиря на його території почергово розміщувалися то будинок для пристарілих, то дитячий притулок, то клуб, то зерносховище — усе, на що вистачало фантазії у місцевих чиновників імперії, що отримала нову назву — СРСР. Німецькі фашисти менш негативно, ніж комуністи, ставилися до релігійних потреб віруючих окупованих ними територій, і 1941 року церква Святого Харлампія знову почала діяти. Повторно її закрили у 1961 році за часів секретарювання Микити

Могили Івана Скоропадського та його дружини Анастасії

Хрущова, який за руйнівною активністю щодо церковних споруд і зневагою до почуттів віруючих значно перевершив «вождя всіх народів». До 1961 року будівлі та споруди Гамаліївського монастиря належали колгоспу із символічною назвою «40 років КПУ», а далі керівництво цієї самої КПУ розпорядилося, щоб він без усякого відшкодування передав своє майно іншій більш впливовій установі — Міністерству внутрішніх справ УРСР. Харлампіївський Гамаліївський монастир було перетворено на Шосткинську виправну колонію № 66 посиленого режиму. Святиню не врятувало навіть те, що 1956 року її оголосили пам'яткою архітектури республіканського значення. Першими і постійними в'язнями в ній стали Іван Скоропадський, його дружина, донька і правнук. Відповідно до процедури обшуку засуджених, прийнятої у пенітенціарних закладах, начальник колонії розпорядився знову відкрити склеп гетьмана і перевірити, чи не залишилося там чогось цінного[11]. Упевнений, йому не поталанило: його попередники навряд чи були менш наполегливими у пошуках матеріальних цінностей. А от чи збереглися тлінні рештки гетьмана і членів його родини, невідомо: хто зна, як учинили з ними новоявлені варвари.

[11] Про другу спробу пограбувати усипальницю Івана Скоропадського згадує нащадок козацького роду Борис Манжела.

У квітні 2009 року начальник управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Сумській області, полковник внутрішньої служби Станіслав Лукаш опублікував на сторінках газети «День» статтю, в якій навів розлогу і, до речі, цілком об'єктивну довідку з історії Харлампіївського Гамаліївського монастиря та Шосткинської виправної колонії № 66. Загальний тон цієї статті дуже оптимістичний: ідеться про «...відродження християнських традицій...» у святині, де навіть стіни «...охоплюють своєю благословенною благодаттю Божою серця заблудлих душ...»[12].

Однак цей оптимізм не розділяли науковці ліквідованого нині Інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ), котрим вдалося відвідати закритий заклад № 66, історичні споруди якого підлягають охороні держави як пам'ятка архітектури. Як пише Анжеліка Комарова, перед ними «...постала картина тотального запустіння». Далі вона наводить слова колишнього директора НДІТІАМ Алли Виноградної: «Утримання Гамаліївського монастиря справило на нас напрочуд гнітюче враження. Тут не лише науковець, а й будь-який пересічний громадянин зрозуміє, що ця пам'ятка давнини знаходиться поза межами елементарної охорони... Стіни старовинної будівлі вкриті грибком, шматки старовинної ліпнини відвалюються на очах. Керівництво колонії на свій розсуд переобладнало намолені століттями келії на місця ув'язнення. Подекуди прямо на могильних плитах встановлені верстати для тих, хто відбуває покарання у колонії суворого режиму...»[13]

Важко собі уявити, що усипальниця польського короля або російського царя розташована на території тюрми чи колонії суворого режиму. Навіть за часів т. зв. «народної демократії» комуністична

---

[12] *Лукаш С.* Святиня на березі ріки Шостка // День. — 2009. — № 75. — С. 23.

[13] *Комарова А.* Могила гетьмана Скоропадського — за колючим дротом. — Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/2008/09/11/19089.html.

влада Польщі не наважилася розкопати і перепоховати тлінні рештки творця «чуда над Віслою», «начальника» другої Речі Посполитої Юзефа Пілсудського, які так і залишилися у Вавелі — королівському замку Кракова. Те, що на саркофазі цього політичного діяча, якого радянська пропаганда зображала лише негативно, лежали квіти, шокувало мене, коли я 1969 року, ще у студентські роки, вперше відвідав це старовинне місто. Так само лідери більшовицького режиму, здобувши владу на неосяжних просторах Російської імперії, не зачепили могил її царів і не перетворили Кремль на в'язницю чи колонію посиленого режиму.

Ситуація з родинною усипальницею Скоропадських дуже дивна, адже з часу проголошення незалежності нашої держави скоро мине два десятиліття, а її вищі очільники, депутати Верховної Ради, зрештою, керівництво Державного департаменту України з питань виконання покарань не звертають жодної уваги на заклики перенести прах гетьмана, його дружини та нащадків із виправної колóнії посиленого режиму.

Тож Іван Скоропадський досі залишається заручником «спільної історії», одним із наслідків якої стало історичне безпам'ятство невдячних нащадків козацької слави. Чи залишиться він довічним в'язнем?

Кость Гордієнко

Ой піднявся орел з Великого лугу
Та й почав скликати орленят до кругу:
«Злітайтеся, діти, годі вже сидіти!
Чи така ж година? Ой як важко жити!
Полиньмо, братці, на рідні могили,
Бо тії могили славу нашу вкрили»...

Із народної пісні, записаної Дмитром Яворницьким

Нещодавно на сторінках періодичної преси з'явилася звістка про те, що у слобожанському селищі Верхній Салтів, заснованому в першій половині XVII ст. вихідцями з Подніпров'я і Запорожжя, встановлено хрест на могилі козака Василя Гордієнка. Ще й досі серед місцевих старожилів від покоління до покоління передається спомин про те, як незабаром після Батуринської різанини пізньої осені 1708 року сюди прибули емісари «лебединської комісії», створеної за наказом московського царя Петра I, заарештували його та відправили до катівні, облаштованої «світлійшим» князем Олександром Меншиковим. Якимось дивом Василеві Гордієнку вдалося вирватися з її підвалів, але, повернувшись додому, він за кілька днів помер від тортур, яких зазнав у Лебедині. Після Полтавської битви «государеві діти» з'явилися у Верхньому Салтові

знову: цього разу вони розкопали могилу, обезголовили козацьке тіло і повісили його на старезній маслині, що росте й донині — за висновками фахівців-ботаніків, їй понад 500 років. Єдиною провиною козака, над прахом якого поглумилися царські поплічники, було те, що він доводився сином кошовому отаману Запорозької Січі Костеві Гордієнку[14].

Коли і де народився майбутній кошовий, справжнє прізвище якого Головко (Гордієнком його називали за іменем батька), достеменно не відомо. Більшість дослідників схиляються до думки, що його «малою батьківщиною» була або Полтава, або принаймні якесь козацьке містечко на історичній Полтавщині. Швидше за все, Кость закінчив Києво-Могилянський колегіум у Києві, здобувши вищу освіту. Що привело його на Запорожжя — також не зрозуміло, однак те, що Кость Гордієнко мав серед січовиків повагу й авторитет — факт безперечний. За підрахунками істориків, його обирали кошовим 12 разів. Уперше це сталося 1701 року.

Людина, світогляд якої формувався на принципах шляхетської та козацької вольності, органічно не сприймала тиранії. Природно, що Кость Гордієнко не міг бути прибічником московського царя Петра І і гетьмана Івана Мазепи, який дуже неприхильно ставився до запорожців і постійно конфліктував із ними. Але коли над Україною нависла небезпека остаточно втратити свою самобутність, рішення кошового отамана й усього низового товариства було майже однозначним — у березні 1709 року восьмитисячне військо січовиків вирушило з Чортомлицької Січі на допомогу гетьманові, який повстав проти зневаги і тиранії Москви. Дорогою в лави запорожців вливалися городові козаки, і напередодні зустрічі Костя Гордієнка з Іваном Мазепою поблизу Диканьки це військо майже подвої-

[14] *Логвиненко Л.* Молитва за Василя Гордієнка // Україна молода. — 2009. — № 112 (24 червня). — С. 7.

Кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко

лося. 27 березня в сотенному містечку Полтавського полку Великі Будища було укладено новий — тристоронній — шведсько-український союзний договір. Під час цієї процедури Кость Гордієнко і Карл XII спілкувалися між собою латиною. Отже, роки, проведені кошовим отаманом у стінах Києво-Могилянського колегіуму, не минули даремно.

Лист кошового отамана Костя Гордієнка
до шведського короля Карла XII

Пилип Орлик

Під час вирішальних подій військового протистояння влітку 1709 року запорозьке військо на чолі з Костем Гордієнком займало позиції вздовж Ворскли від міста Полтава до Переволочинської переправи на Дніпрі. Саме січовики зуміли організувати відступ війська Карла XII в напрямі турецьких володінь і фактично врятували шведського короля та гетьмана України від полону, облаштувавши поромну переправу і знайшовши кілька човнів, схованих у плавнях. Знаменита козацька флотилія вже не могла надати допомогу: її спалило московське військо генерала Петра Яковлєва під час походу на Чортомлицьку Січ.

Булава, яку, за легендою, Пилип Орлик успадкував після гетьмана Івана Мазепи

Певний час Кость Гордієнко перебував у козацькому таборі під Бендерами, де разом із ним знайшло пристанище близько двох тисяч січовиків, які змогли переправитися через Дніпро і Південний Буг, перебравшись у турецькі володіння. Від імені Війська Запорозького він вів активну дипломатичну діяльність і, швидше за все, брав участь у розробленні відомого документа — «Конституції прав і свобод Війська Запорозького», котру часто називають також «Конституцією Пилипа Орлика» за іменем і прізвищем її основного творця — високоосвіченого однодумця Івана Мазепи, генерального писаря, ерудита, який чудово володів пером. У квітні 1710 року на козацькій раді під Бендерами його обрали новим гетьманом України. Одночасно з виборами, того самого дня, було затверджено згаданий документ.

За своєю суттю «Конституція прав і свобод Війська Запорозького» є угодою, що регулювала відносини між новообраним гетьманом і старшиною, полковниками та козацьким військом. У її преамбулі викладено ту версію історії України, якої дотримувалася тогочасна українська еліта, й обґрунтовано право «козацького народу» на створення

власної держави: «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Наголошувалося, що для цього слід визволитися «з ярма московської неволі», накинутої зверхниками Московії всупереч узятим на себе зобов'язанням. У шістнадцяти пунктах «Конституції» детально окреслено основні принципи і конкретні механізми функціонування владних інституцій держави «вільної нації», покликаних створити збалансовану систему противаг між гетьманом і політичною верствою українського суспільства — козаками.

У «Конституції» було розглянуто й інші аспекти суспільного життя України. Наприклад, документ містив таку пропозицію щодо розв'язання релігійної проблеми: «Докладаючи всіх сил, нехай недремно піклується (гетьман. — *С. С.*) про те, щоб лише єдина православна віра східного обряду під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу навічно була утверджена і поширювалася для примноження Божої хвали розбудовою церков і вдосконаленням синів руських у вільних мистецтвах і щоб воно буяло і квітло, мов троянда поміж терням, між чужинецькими релігіями сусідніх держав.

А для більшого впливу чільного у Малій Русі Київського митрополичого престолу і задля зручнішого управління духовними справами нехай найясніший гетьман доб'ється по звільненню нашої Вітчизни з-під московського ярма для провінції, що йому наділена, надана і довірена, та для довколишніх земель від апостольського Константинопольського престолу первісної екзаршої влади. Таким чином відновляться колишні стосунки і синівський послух нашої Вітчизни отому апостольському Константинопольському престолові, що його євангельською проповіддю наша Вітчизна удостоїлася просвітитися і утвердитися у святій Вселенській вірі»[15]. Як бачимо,

[15] *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. — К.: МАУП, 2005. — С. 50.

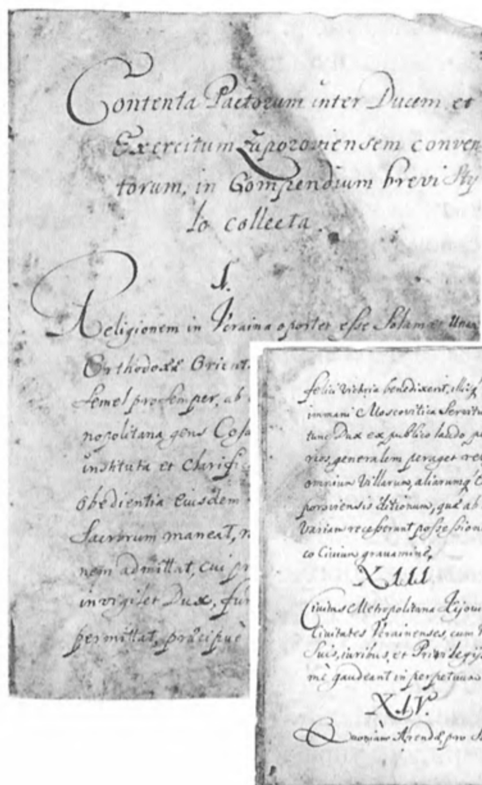

Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Compendium brevi Stylo collecta.

I.

Religionem in Ucraina oportere esse Solam et Unam Orthodoxae Orient...

XIII

XIV

XV

Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди, складені поміж ясновельможним паном Пилипом Орликом і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені

шляхи розв'язання релігійної проблеми в Україні було окреслено майже 300 років тому.

У «Конституції» передбачалося створення Генеральної ради, куди увійшла б гетьманська старшина та посли від окремих полків і січовиків-запорожців. Засідання козацького парламенту, на яких

обговорювалися б найважливіші питання зовнішньої та внутрішньої політики, мали відбуватися тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову. Гарантом існування Козацької держави і дотримання прав її політичної верстви — козаків — оголошувався шведський король. В останній частині документа наведено текст присяги гетьмана, скріплений печаткою, де він, зокрема, брав на себе зобов'язання бути «до решти відданим і вірним нашій Вітчизні», «ревно дбати про суспільне благо і соборність Матері-Малоросії», «шанувати гідних і особливо заслужених перед Вітчизною...», «здійснювати покарання причетних до злочинів згідно з буквою закону і повсякчас дотримувати справедливості».

Для втілення в життя «Конституції прав і свобод Війська Запорозького» слід було спочатку опанувати ситуацію в Україні. Мазепинці сподівалися на допомогу турецького султана, який 1710 року за активним наполяганням Карла XII оголосив війну Московії. Намічався похід на Правобережну Україну під командуванням Пилипа Орлика. Восени того самого року Кость Гордієнко, щоб заручитися підтримкою низового козацтва, відправився в подорож на Січ.

Він знайшов коша у новому місці — в гирлі річки Кам'янка на правому березі Дніпра, куди в цей час прибули запорожці, які уціліли після зруйнування Чортомлицької Січі. Нині це околиця села Республіканець Бериславського району, що на Херсонщині. Дніпра там уже немає — він перетворився на Каховське водосховище, води якого вже поглинули частину січової території. З іншого боку її знищили будівлі та господарська діяльність невдячних нащадків[16].

Зустріч із січовиками закінчилася бурхливою дискусією на козацькій раді, де Костя Гордієнка було знову обрано кошовим отама-

[16] *Телегін Д. Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. — К.: УТОПІК; НДЦ «Часи козацькі», 1997. — С. 135.

ном. Навесні 1711 року запорозьке військо об'єдналося з основними силами, до яких входили козаки, польський загін, двадцятитисячна буджацька та білгородська ногайські орди. Ця подія, на думку Адріана Кащенка, знайшла відображення в народній пісні, де є такі слова:

Ой, прибила хвиля човник,
Човник-лебедочку.
Ой, вискочив з нього Орлик
Та й почав бесідочку:
«Пугу, братця, пугу!
Пугу, запорожці!»

Похід виявився невдалим. Спочатку все йшло чудово, населення радісно зустрічало військо Пилипа Орлика, перед ним відчинялися ворота полкових і сотенних міст: Умані, Корсуня, Богуслава, Чигирина тощо. Однак під Білою Церквою війську довелося зупинитися, бо там розміщувався міцний гарнізон, у розпорядженні якого були потужні гармати. Тим часом ногайці вкотре виявилися ненадійними і неслухняними союзниками: вони самовільно залишили табір, розбіглися в різних напрямках, почали грабувати населення та відбирати ясир. Поведінка людоловів відштовхнула тамтешню людність від Пилипа Орлика. Місцеві козаки кинулися по домівках захищати свої родини, і гетьман, фактично залишившись без війська, був змушений повернутися до Бендер. Пізніше кримський хан покарав самовільних ногайських мурз, і полонені повернулися до власних домівок, однак плани Пилипа Орлика і Костя Гордієнка щодо визволення України було перекреслено раз і назавжди.

Наступного року московський цар Петро І, який після Полтавської битви явно переоцінив свої можливості, розпочав авантюрний Прутський похід, що закінчився повним оточенням його

армії турецьким військом і козацькими загонами під командуванням Костя Гордієнка. Становище московитів було безнадійним, але його врятувала суто жіноча винахідливість позашлюбної подруги царя Катерини й азійська пожадливість великого візира: перша порадила підкупити його, пожертвувавши свої дорогоцінності, другий — жадібно скористався можливістю розбагатіти і наказав випустити з оточення військо Петра I та його союзника — господаря Молдови Кантемира. Натомість Московія за результатами перемовин здала прикордонні фортеці Самару, Північний затон, втратила Азов і Таганрог, знищила Азовський флот, знову розпочала платити данину Кримському ханству і зобов'язалася не перешкоджати поверненню Карла XII до Швеції. Землі Війська Запорозького опинилися у володіннях Османської Порти, Лівобережна Україна залишилася під контролем Московщини, Правобережжя — Речі Посполитої.

Після того як основний союзник козаків — шведський король Карл XII відбув із Бендер, залишатися там не було сенсу. Пилип Орлик розпочав свою багатолітню боротьбу за звільнення України від чужинців і 1742 року помер, як припускає більшість дослідників, у місті Ясси — столиці Молдавського князівства. Місцезнаходження його могили невідоме.

А Кость Гордієнко повернувся туди, звідкіля починав свою діяльність — на Січ. Щоправда, вона була вже зовсім в іншому місці: на лівому березі річки Конка, нині — на північній околиці стародавнього міста Олешки неподалік Херсона, яке 1928 року перейменували в Цюрупинськ на честь більшовицького діяча Олександра Цюрупи. Його духовні послідовники незадовго до розпаду Радянського Союзу під виглядом господарської діяльності знищили значну частину січового городища. Лише активне втручання учасників експедиції «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК), яку тривалий час очолював

відомий археолог Дмитро Телегін, врятувало залишки січової території від остаточного знищення. Нині вона рішенням міськвиконкому оголошена заповідною зоною, на вході до якої встановлено художню арку. Місцева влада вже не цурається козацького минулого міста, що досі має назву, яка перекреслює його сивочолу історію.

На початку XVIII ст. Олешки належали до володінь Кримського ханства. У цьому місці Січ, заснована 1711 року, проіснувала майже два десятиліття. Це були роки тяжких випробувань.

Спочатку кримський хан Каплан-Гірей, який особисто добре знав і шанував Костя Гордієнка, всіляко демонстрував свою приязнь до запорожців, наділив їх землями, необхідними для ведення господарства, звільнив від податків і навіть призначив невелику платню — «айлик». Однак незабаром ставлення до козаків почало змінюватися: Росія більше не погрожувала війною, і користі від козаків, як здавалося кримській владі, було мало.

Ця тенденція значно поглибилися тоді, коли в ханському палаці у Бахчисараї після смерті Каплан-Гірея 1709 року змінився господар. Новий хан Саадет-Гірей посилив економічний тиск на козаків: їм заборонили безкоштовно добувати сіль у перекопських лиманах, обклали податками рибалок, відбирали пасовиська. Олешківська Січ була майже беззахисною, оскільки запорожцям не дозволяли облаштувати її належними укріпленнями. Коли ж козаки все-таки встановили на редутах гармати, відкопані в пісках (їх колись заховали там запорожці, повертаючись із морського походу, і Кость Гордієнко знав про це), то хан пригрозив відібрати їх силою. А головне — запорожцям було психологічно важко підпорядковуватися бусурманам, з якими їхні діди і прадіди вели запеклі війни. Збереглися слова української народної історичної пісні, де із сумом згадано про цей період у житті низового товариства:

Заступила чорна хмара
Та білую хмару:

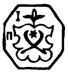

Опанував запорожців
Поганий татарин...

Серед козаків назрівав розкол. Виокремилося дві течії, одна з яких добре пам'ятала про московську неволю і не бажала підпорядковуватися російським царям, інша — промосковська — шукала нагоди знайти з ними порозуміння. Першу, в якій переважали старші, досвідченіші січовики, очолював Кость Гордієнко, другу, де групувалися молодші козаки, — Іван Малашевич. Починаючи з 1714 року його кілька разів обирали кошовим отаманом.

Боротьба між цими течіями тривала з перемінним успіхом. На козацькій раді, що відбулася у травні 1728 року, кошовим знову обрали Костя Гордієнка. Однак ця перемога була тимчасовою. Наприкінці того самого року на допомогу січовикам, які прагнули повернутися під крило російської держави, прибули козаки чолі з Іваном Гусаком, який господарював неподалік Самарської фортеці. На січовому майдані відбулася нова рада, що супроводжувалася бурхливими дискусіями, зіткненнями і бійками. Цього разу гору взяла промосковська течія. Сивочолого Костя Гордієнка, який заявив, що московська неволя гірша, ніж турецькі галери, закували в кайдани. Так само вчинили з військовим суддею Карпом Сидоренком, який хотів захистити кошового отамана. Далі переможці в ейфорії розгромили розташовані поруч шинки і крамниці, забрали цінні речі, підпалили січові будівлі і назавжди залишили негостинні Олешки.

Шлях козаків пролягав туди, де колись тішили око укріплення зруйнованої 1709 року Чортомлицької Січі. Переправившись через Дніпро, вони сіли на вози і за якийсь час дісталися до мису Чортомлицького рогу, який тепер перебував під контролем Російської імперії. Швидко з'ясувалося, що їх там не чекали: запорожцям наказали повернутися назад. Тепер уже від розлючених січовиків довелося втікати Івану Гусакові, а самі січовики були змушені під-

коритися силі двох держав. Однак вони повернулися не в Олешки, а в гирло річки Кам'янка, де, як пам'ятаємо, вже колись була Січ.

Вдруге Кам'янська Січ проіснувала упродовж 1730–1734 рр. Тут і провів останні роки життя Кость Гордієнко, який, за словами Адріана Кащенка, був «останнім лицарем Запорожжя». Після втечі Івана Гусака козаки одразу звільнили його з кайданів і знову обрали кошовим отаманом. Далі сталося те, що повністю відповідає психологічному портрету цієї шляхетної людини. Пославшись на вік, Гордієнко рішуче відмовився від почесної і відповідальної посади, однак, відкинувши особисту образу, допоміг запорожцям знову налагодити відносини з кримським ханом. З цією метою загартований у походах воїн, маючи за плечима не один десяток літ, верхи на коні з невеликим супроводом виїздив до Бахчисарая, де вів перемовини з Саадет-Гіреєм і досяг бажаного результату.

4 травня 1733 року Костя Гордієнка не стало. Забувши про недавні суперечки, взаємні кривди і звинувачення, низове товариство з великими почестями прощалося зі своїм багатолітнім кошовим отаманом, як належить попрощатися зі славним лицарем, вправним воїном, мужньою людиною, яка завжди була послідовною у своїх поглядах і вчинках. Поховальна церемонія, що завершилася залпами з гармат і мушкетів, відбулася на січовому кладовищі. Над могилою Костя Гордієнка височів великий курган. Невідомо, чи його спеціально насипали козаки, чи було використано давній насип, яких і досі збереглося чимало в пониззі Дніпра. Незабаром на верхівці цього насипу козаки встановили хрест висотою 189 см, витесаний із брили монолітного пісковику. На хресті було висічено такий напис:

Во имя Отца і Сна с Сго Дха
Зде опочиваеть рабъ Бжій Костантин
Гордевич Атаманъ кошовой Славнаго Войска Запорозкого
Низо-Вого а куреня Платнеровского преставился року мая дня Д.

Ще в середині XIX ст. могила Костя Гордієнка зберігалася непорушеною, хоча вже тоді її стан викликав занепокоєння. 1856 року місце, де колись була розташована Кам'янська Січ, відвідав відомий етнограф, фольклорист, історик і письменник Олександр Афанасьєв-Чужбинський, який палко любив Україну, підтримував дружні стосунки з Тарасом Шевченком, залишивши спогади про нього. Під враженням побаченого він зробив такий запис: «В кількох верстах за Міловою, над урвищем, що омивається колишнім руслом Дніпра, при впадінні річки Кам'янки, лежить невеличке поміщицьке село Розорівка (Консулівка), яке належить п. Есаулову. Протилежний берег Кам'янки, усипаний скелями, під якими розрослися великі тіняві дуби, і гарний острів на Дніпрі, що віддзеркалюється у воді всією своєю кучерявою рослинністю, являють собою надзвичайно цікаву місцевість.

Уздовж берега розсипано кілька запорозьких могил, валяються занедбані три потрощені хрести з попсованими написами, а трохи вище, під дикою грушею похилився хрест над могилою Костя Гордієнка, який 1709 року був на боці Мазепи.

Ходить поголос, ніби тут містилася тимчасова січ Запорожців, вигнаних з Чортомлика Петром I, та про це немає жодних відомостей.

Поміщик, який володіє цією незвичайною місцевістю, анітрохи не шанує старовину, й долю давніх могил цілком віддає на поталу часу і тваринам.

У колишній запорозькій палестині повсюди тривожать прах лицарів степу й освічений поміщик, і неосвічені селяни, і дикі череди»[17].

Доволі детальний опис могили Костя Гордієнка залишив Дмитро Яворницький, який побував там 1887 року. Він вказав, що на хресті

[17] Цит. за: *Ленченко В.* На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 20.

Хрест на могилі Костя Гордієнка. *Сучасний вигляд*

«...зверху вибита фаза місяця, коло неї хрест і коло хреста щось подібне до квітки...», навів текст епітафії та зазначив: «...Зі східного боку хреста висічено типове розп'яття, з традиційними для нього літерами, а нижче розп'яття зображена козацька арматура: списи, шаблі і гармати на колесах»[18].

Хрест, установлений січовиками на могилі Костя Гордієнка, якимось дивом уцілів, хоча час, недоброзичливість і людська дурість понівечили його, залишивши сліди від пострілів та ударів тупими предметами. Доля самого поховання достеменно невідома. На цю невеселу думку наводить публікація відомого дослідника козацьких старожитностей Володимира Ленченка про його відвідини городища Кам'янської Січі. Вперше він побував там улітку 1971 року, але поділитися своїми враженнями про стан пам'ятки зміг лише тоді, коли всемогутня КПРС уже втратила контроль над суспільними процесами в Україні і негласне «табу» над козацькою тематикою було знято. Наведу рядки з його цікавої високопрофесійної статті: «Основна пам'ятка Січі — могила Костянтина Гордієнка. Несподіванкою був для мене її зовнішній вигляд. Давні публікації й зображення свідчать, що хрест стояв на могилі-кургані, що мала в діаметрі 20 сажнів, а у висоту сягала 2,5 сажня (далі йде посилання на статтю Дмитра Яворницького, опублікованu в «Историческом вестнике». — *С. С.*). Тепер могила значно розсунулася, зменшилася її висота, а хрест... стояв осторонь. Один із старожилів

[18] ***Яворницький Д. І.*** Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. — Ч. II. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. — С. 95.

переоповів таку історію. Перед війною, 1938 чи 1939 року, влітку завітали в наше село якісь чоловіки, казали — учені. За старшого в них був старенький дідусь. Вони з нашою допомогою — а народу збіглось багато — стягли з могили цього хреста і поставили отут, де й тепер стоїть. А могилу розкопали. Старий козак, наче живий, лежав у дубовій домовині; оселедець і вуса були ще цілі. Однак, на поверхні все швидко розсипалося на порох. Там ще були одяг, шабля, наче булава, хрестик золотий, ще щось... Забрали вчені все з собою, казали, в музей. А звідки ці люди були — чи з Києва, чи з Херсона, чи ще звідки — ніхто не знає...»[19]

Якщо могилу Костя Гордієнка справді дослідили українські вчені, то вони мусили підготувати звіт про розкопки. Це дає підстави сподіватися, що інформацію про описану вище подію можна відшукати в архівах. Якщо ж цими «вченими» були шукачі скарбів, які мали високих покровителів у кабінетах репресивних органів (адже в ті лихі часи без їхнього дозволу ніхто б не наважився на самовільні розкопки), то навряд чи вони відзвітувалися про свої знахідки, що потрапили до приватних рук. Отримати доступ до тих звітів, які можуть зберігатися поза межами України, дуже складно.

Певне світло на стан поховання Костя Гордієнка могли б також пролити археологічні розкопки. Зрештою, намагалися ж угорські вчені, хай і невдало, відшукати прах свого національного героя, одного з керівників повстання 1848 року, поета Шандора Петефі в Сибіру?

Тим більше, що Херсонщина — не Сибір.

---

[19] *Ленченко В.* На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 56.

Данило Апостол

Валахія, Молдова... Назви цих князівств, господарі (воєводи) яких із XVI ст. були васалами султанів Турецької імперії, постійно зустрічаються на сторінках козацьких літописів. Чимало волохів (так українці називали предків сучасних румунів і молдаван) тікало на Запорожжя, вливаючись у лави бунтівного низового товариства. В Україну перебиралися і представники шляхетських боярських родів. Одним із них був Павло Апостол, виходець зі старовинного валаського роду Апостолів-Катаржі, який з'явився тут у роки Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького і після її завершення обійняв посаду спочатку гадяцького, а пізніше — миргородського полковника. Трохи раніше, у грудні 1654 року, в нього народився син Данило — майбутній гетьман Лівобережної України.

Особистість Данила Апостола формувалася в умовах постійної воєнної небезпеки. Ще підлітком 1678 року він брав участь в обороні колишньої гетьманської столиці — міста Чигирин, за рік — у битві з кримською ордою під містечком Жовнин. 1682 року двадцятивосьмирічний козак отримав пірнач полковника Миргородського полку, що за територією та кількістю населення був найбільшим у Гетьманщині. Відтоді Данило Апостол понад 50 років залишався помітною постаттю української історії.

Гетьман Данило Апостол. *Невідомий художник. XIX ст.*

Євангеліє в оправі, що належало миргородському полковнику Данилові Апостолу. *Невідомий майстер. Кінець XVII — 20-ті роки XVIII ст.*

Євангеліє в оправі, що належало миргородському полковнику Данилові Апостолу. *Невідомий майстер. Кінець XVII — 20-ті роки XVIII ст.*

Автограф Данила Апостола

Майбутній гетьман мав неабиякий авторитет і серед козацької старшини, і серед простих козаків. Цьому сприяло все: і приваблива зовнішність більш ніж двометрового велетня, і ґрунтовна освіта, і великий військовий досвід, набутий ним під час війн із турками і кримськими татарами в Північному Причорномор'ї, шведами в Ліфляндії, Польщі та Білорусі, військом іранського шаха у Прикаспії тощо, й особиста відвага, засвідчена історичними джерелами. Розповідаючи про взяття «Москвою» та козаками турецької фортеці Кизикермен, автор «Літопису Самовидця» занотував таке: «И в той потребі полковник миргородський, Данило Апостол (котрий послі гетманом бил) знатную паче протчиїх показивал храбрость»[20]. У цьому бою Данило Апостол втратив око.

Ще одне свідчення мужності майбутнього гетьмана знаходимо в оповіді про похід козацького корпусу на територію Білорусі, де 1704 року точилися бої зі шведським військом. Загальне командування московськими і російськими військами здійснював бригадир Неплюєв, недбалість якого спричинилася до значних людських втрат. Потрапивши в оточення, козацький полковник, як зазначено в одному з джерел, «...спешившись легко в болото впал и копцем оборонялся от шведов, выскочил до свого через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своїм нерадением много запропастил войска». Тож не дивно, що історик другої половини XIX ст. Федір Уманець за мужність, звитягу і твердість характеру назвав Данила Апостола «останнім козаком».

Вдома після повернення з нескінченних походів відважного воїна чекала його дружина Уляна, яка походила з давнього українсько-

[20] Літопис Самовидця / Відп. ред. Я. Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — С. 155.

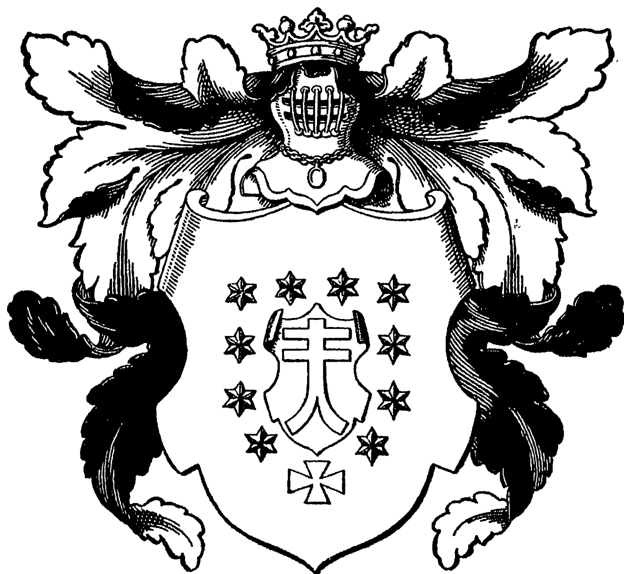

Герб Данила Апостола

го шляхетського роду Іскрицьких (Істрицьких). Подружжя мало трьох синів — Івана, який помер у дитинстві, Петра, Павла, а також шістьох доньок. Середній син Петро, який до 1730 року жив у столицях імперії, після смерті батька впродовж двадцяти дев'яти років був полковником Лубенського полку. Природа наділила його неабиякими здібностями, він здобув ґрунтовну освіту, був справжнім поліглотом і залишив після себе цінне історичне джерело — «Щоденник», великі фрагменти якого були написані французькою мовою. Молодший син Павло у жовтні 1727 року перебрав від батька керівництво Миргородським полком. Відомо, що 1736 року він на чолі свого полку брав участь у Кримському поході війська Російської імперії, де в бою під містом Гезлев (нинішньою Євпаторією) був поранений у ногу і незабаром помер.

Павло Полуботок

Більшість відомих українських істориків симпатизували Данилові Апостолу, який волею обставин у листопаді 1708 року опинився в таборі Петра І. Михайло Грушевський писав про те, що «...він ніколи не встрявав в якусь ворожу для України справу — вів свою лінію українську. Належав також до невеликого числа старшини, які не замазали рук своїх кривдою народною», а Іван Крип'якевич зауважував: «...це був останній із співробітників Мазепи, втаємничений у його протимосковські плани, людина освічена, визначний знавець військової справи...».

Облога турками Чигирина. *Малюнок із «Літопису» Самійла Величка. 1720 р.*

Гетьман Іван Мазепа. *Художник С. Фальк. XVIII ст.*

Фрагмент дверей із гербом гетьмана Івана Мазепи. *Чернігівщина.*
Ескіз Леонтія Тарасевича, Івана Щирського (?). 1694 р.

Портрет гетьмана Івана Скоропадського.
У верхній частині ліворуч зображено родовий герб і дату: «1708».
Степан Землюков (кріпосний художник Галаганів). Перша половина XIX ст.

Портрет Анастасії Марківни (Маркович)
Скоропадської — другої дружини гетьмана Івана Скоропадського.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.

Портрет гетьмана Данила Апостола.
Невідомий художник. XVIII ст.

Портрет Кирила Розумовського в образі гетьмана.
Художник Луї Токе. 1758 р.

Євангеліє напрестольне в оправі. *1760 р. Подарунок Петра Калнишевського Троїцькій церкві с. Пустовійтівка поблизу м. Ромни*

Соловецький монастир, де провів 26 років і був похований Петро Калнишевський. Вигляд з боку Білого моря

Портрет доньки Данила Апостола Марії (?)

У цих оцінках немає жодного перебільшення. Справді, Данило Апостол завжди боронив залишки української автономії. Після смерті Івана Скоропадського він підтримав дії наказного гетьмана Павла Полуботка, який уперто і послідовно боровся із засиллям Малоросійської колегії. Президент цього адміністративного органу Степан Вельямінов за вказівками Петра І прагнув перебрати у свої руки всю повноту влади в Гетьманщині. Одночасно Павло Полуботок неодноразово нагадував Петру І про необхідність виборів нового гетьмана. Цар відповідав дуже символічно: досі усі (!?!) гетьмани

Черевички доньки Данила Апостола

були зрадниками, тому потрібно почекати, доки знайдеться людина вірна і надійна, яка може претендувати на цю посаду. Незабаром Павла Полуботка викликали до Санкт-Петербурга, де він подав цареві нову петицію, в якій просив повернути Гетьманщині давню адміністративну та судову систему. Роздратований Петро І наказав арештувати його й ув'язнити у Петропавлівській фортеці, де наказний гетьман у 1724 році помер. За легендою, незадовго до смерті Павла Полуботка відвідав цар. Цей епізод знайшов відображення у поемі Тараса Шевченка «Сон»:

Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О Боже наш милосердний!

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. Царю! Царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою.
Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки.

Місцем останнього спочинку відважного захисника автономії Гетьманщини стало православне кладовище поблизу Сампсоніївського храму, де нині розташований парк. Могила Павла Полуботка не збереглася. На мою думку, українська влада мала б потурбуватися про те, щоб на його честь тут було встановлено пам'ятний знак.

Тим часом Данило Апостол, який незадовго до цих подій повернувся в Україну з військових походів, також не сидів склавши руки. Перебуваючи у військовому таборі на річці Коломак, куди російська влада про всяк випадок відправила козацьке військо, він організував кілька нарад старшини, на яких було вироблено текст чолобитної російському цареві з проханням дозволити вибори нового гетьмана і скасувати податки, запроваджені Малоросійською колегією.

«Коломацька чолобитна» спричинила новий приступ люті російського царя. За деякий час Данило Апостол та інші прибічники автономії Гетьманщини також опинилися в казематі Петропавлівської фортеці. Лише несподівана смерть Петра I у січні 1725 року врятувала їх від заслання до Сибіру. Незабаром Данила Апостола звільнили з ув'язнення і, протримавши ще трохи під наглядом у Санкт-Петербурзі, все ж дозволили йому повернутися в Україну.

Політична ситуація в Росії змінилася у зв'язку зі смертю російської цариці Катерини I і підготовкою до війни з Турецькою імперією. У червні 1727 року козацькій старшині знову дозволили обрати нового гетьмана. За кілька днів до виборів, які відбулися 1 жовтня того самого року, Малоросійську колегію було ліквідовано. Новим гетьманом України став Данило Апостол, якому тоді уже виповнилося 72 роки.

Досвідченому воїну й адміністратору довелося керувати урядом Гетьманщини в надзвичайно складних умовах. Він не зумів, та й об'єктивно не міг зупинити наступу Російської імперії на залишки української автономії. Як і раніше, козаків змушували виконувати тяжкі фортифікаційні роботи і воювати далеко за межами України.

1731 року цариця Анна Іоаннівна видала указ про початок спорудження т. зв. Української оборонної лінії — системи укріплень (16 фортець і 49 редутів) від впадання річки Оріль у Дніпро до річки Сіверський Донець довжиною 285 км, з'єднаних високим валом і глибоким ровом. За розпорядженням із Санкт-Петербурга з Гетьманщини на будівництво відразу було направлено 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян. Наступного року на «лінійні роботи» вирушило ще 30 тисяч осіб, за рік їх замінило 10 тисяч козаків. Не всі з них повернулися в рідні домівки: чимало козаків від виснажливої праці і хвороб назавжди залишилися в безіменних могилах у причорноморських і приазовських степах. Про тяжку недолю, що випала козакам

під час будівництва Української оборонної лінії, йдеться в народній історичній пісні «Ой за річкою та й за Синюхою»:

Ой за річкою та й за Синюхою
Та виросли ожини;
«Гей, давай, давай, батьку, переміни,
Бо, далебі, загинем!»

«Гей, не річ моя, славні запорожці,
Переміни давати,
Гей, просіть собі, славні запорожці,
У цариці зарплати!»

Гей, дала, дала славним запорожцям
Та цариця зарплату,
Що понабивала на ноги кайдани,
Дала в руки лопату.

Що понабивала на ноги кайдани,
Дала в руки лопати,
Гей, іще й послала «на легку роботу» —
Та канави копати.

Гей, летить ворон та із чужих сторон
Та він крилами має;
Гей, сидить сірома та над канавою
Та сорочку латає.

Гей, летить ворон та із чужих сторон
Та літаючи закрякав;
Гей, сидить сірома та над канавою
Та сидячи заплакав.

Та все ж шестилітнє гетьманування Данила Апостола, за словами Дмитра Дорошенка, «...було короткою ясною смугою на темному

Спасо-Преображенська церква в селі Великі Сорочинці — родинна усипальниця Данила Апостола

тлі українського життя після упадку Мазепи». За відносно короткий час гетьман вжив ряд заходів, спрямованих на впорядкування земельних справ: землі, безпідставно загарбані козацькою старшиною, було повернуто державі. Крім того, Данило Апостол видав універсали з такими промовистими назвами: «Про знищення Малоросійської колегії та багатьох повинностей і податей, нею визначених», «Про заборону великоросіянам володіти в Малоросії хуторами й іншими угіддями», «Про висилку із Малої Росії всіх великоросіян, які не мають паспортів». Гетьман домагався поліпшення становища українських купців, права яких за правління Петра I були значно урізані, заснував казначейство, що вперше в історії Гетьманщини склало річний бюджет, підтвердив багатьом містам магдебурзьке право, добивався підпорядкування Києва гетьманській адміністрації. Данило Апостол доклав також чимало зусиль для реформи судівництва. З цією метою 1730 року він видав «Інструкцію українським судам» і розпочав роботу над кодексом законів «Права, за якими судиться український народ», які, щоправда, так і не були запроваджені в життя. Крім того, гетьман виклопотав у цариці Анни дозвіл, щоб 1734 року козаки-запорожці після тривалих поневірянь на землях Кримського ханства повернулися в Україну, заснувавши на самому краї Великого Лугу Нову, або Підпільнецьку Січ.

У роки правління Данила Апостола на території Гетьманщини постали нові величні архітектурні споруди. Він пожертвував значні суми на будівництво Михайлівської церкви Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря і збудував власним коштом у Сорочинцях Спасо-Преображенську церкву — справжній архітектурний шедевр першої третини XVIII ст., що вирізняється унікальним іконостасом і збудований у стилі українського бароко. За переказами, камінь, з якого споруджено стіни товщиною близько півтора метра, доставляли в Сорочинці з кар'єру, розташованого за 26 кілометрів: козаки буцімто вишикувалися в довжелезний ланцюг,

Іконостас Спасо-Преображенської церкви

передаючи бут із рук у руки. Будівництвом Спасо-Преображенської церкви й укріплень родинного гнізда керував молодший син гетьмана, миргородський полковник Павло Апостол.

Ґрунтовний опис Спасо-Преображенської церкви подав Дмитро Яворницький, який навідався до Сорочинців на початку XIX ст.: «Церква Св. Преображення споруджена самим же гетьманом Апостолом в 1732 році і знаходиться на давньому земляному, доволі високому валу, напроти так званого Затона живописної річки Псла, лівого притоку Дніпра, і живописної долини Оболоні». Колись ця церква займала центральне місце «Городка» — так місцеві старожили називають земляні укріплення Сорочинців.

Преображенська церква в Сорочинцях, безперечно, найкрасивіша серед інших церков села. Уже здалеку її будівля вражає своєю грандіозністю, оригінальністю, рідкісним поєднанням форм й опорядження. Турист бачить перед собою не пересічну сільську церкву, низеньку, дерев'яну, а величну, п'ятиглаву будівлю, абсолютно не схожу на звичайні сільські споруди. При ближчому ж огляді ця церква ще більше вражає спостерігача.

Стіни її складені з каменів довжиною до 2,5 аршина, але стоять без цоколя, що в наш час трапляється нечасто. Зовні вони оздоблені дуже вигадливими та надзвичайно гарними ліпними прикрасами, хоч і без усіляких фронтонів, колон і портиків. Усередині церкви покладено підлогу із залізних квадратних плит й облаштовано три престоли: головний — в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці і два бокові — в ім'я Покрови Пресвятої Трійці. Напроти головного престолу споруджено високий, чудово вирізьблений іконостас із густою позолотою, яка вже дуже потьмяніла, і з рідкісними за художнім виконанням іконами. Вони тут настільки гарно написані, що багато з них, особливо ікони старозавітних пророків, мимоволі приковують до себе погляди відвідувачів, вражаючи їх своїм біблійним спокоєм, і переносять їхню уяву в далекі, таємничі часи.

Серед інших ікон вирізняються ікони пророка Данила та великомучениці Іуліанії — патронів гетьмана Апостола і його дружини. Святий пророк Данило тримає у правій руці камінь (емблема фундатора храму), а в лівій — сувій із пророцтвами, намальованими тут же в особах. Великомучениця Іуліанія показана в славі краси і непорочності, але нижче неї на тумбі окремо зображена її голова, відсічена від тулуба. Фігурам Данила й Іуліанії художник, який одягнув їх у малоросійські костюми (особливо Іуліанію), значною мірою надав національного вигляду[21].

На думку фахівців, на іконах патронів Данила Апостола та його дружини відтворено їхні зовнішні риси. «Обидві ікони, без сумніву, передають реальні риси подружжя Апостолів, тому їх треба розглядати як портрети, — писав із цього приводу Григорій Логвин. — Портрет Уляни — перлина українського живопису XVIII ст. Золотий німб прекрасно виділяє образ молодої красивої жінки з розумним допитливим поглядом карих очей. ...Уляна в мережаній золотом кофті, темно-зеленій сукні з квітами посередині та червоному плащі, недбало накинутому на плечі».

Від самого початку планувалося, що Спасо-Преображенська церква буде родинною усипальницею Апостолів. Після смерті гетьмана, яка внаслідок тяжкої хвороби настала 17 січня 1734 року, домовину з його тілом відправили до Сорочинців. Тут у присутності козацької старшини, простих козаків і міщан 5 лютого київський митрополит Рафаїл Заборовський провів поховальний обряд, після якого домовину помістили до склепу, розміщеного нижче підлоги в центрі споруди. Пізніше склеп став місцем останнього спочинку не лише гетьманової дружини Уляни, яка на кілька років пережила свого чоловіка, а й сина Павла та його дружини Ганни Хераскiвни,

[21] *Эварницкий Д. И.* Историческая церковь в местечке Б. Сорочинцах, Полтавской губернии, где крестили Н. В. Гоголя // Исторический вестник. — 1902. — № 2. — С. 667.

котра належала до знатного молдавського роду, інших нащадків і людей, так чи інакше пов'язаних із родинами нащадків гетьмана — усього 15–20 осіб, серед яких були і чоловіки, і жінки, і діти.

З історико-краєзнавчих джерел відомо, що принаймні в останній чверті XIX ст. склеп могла відвідати будь-яка зацікавлена людина, отримавши дозвіл настоятеля церкви. Однак невдовзі з'ясувалося, що дехто з відвідувачів залишав собі «на пам'ять» фрагменти оздоб, ґудзики, шматки одягу небіжчиків тощо. Природно, що, дізнавшись про це, керівництво місцевої єпархії заборонило доступ до склепу, тому потрапити туди можна було лише раз у 10–15 років під час ремонту дерев'яної основи підлоги, на якій лежали металеві плити.

Цією нагодою в липні 1886 року скористався любитель старожитностей, земський лікар Миргородського повіту Олександр Ксьонзенко, який жив і працював у Сорочинцях. Він залишив детальний опис склепу і домовини Данила Апостола, що відрізнялася від інших за своїми розмірами й оздобленням: вона була виготовлена з дубових дощок, оббита чорним оксамитом, який добре зберігся, і стояла на ніжках. Зовні, біля узголів'я труни Олександр Ксьонзенко побачив прибиту металеву дощечку з намальованим масляною фарбою циферблатом годинника. Праворуч на ньому було півколом нанесено латинські цифри від XII до V, зліва — церковнослов'янську в'язь слова «престо». Єдина стрілка годинника зупинилася на цифрі V. Всередині циферблата містилося ще одне коло, на якому зображено захід сонця, що має вигляд людського обличчя, із сяючим промінням. За слушним висновком автора, малюнок і напис в алегоричній формі повідомляють про час смерті гетьмана[22].

Лікар Олександр Ксьонзенко не втримався від спокуси оглянути тлінні рештки гетьмана. Ось що він пише про їхній стан: «Піднявши

---

[22] *Ксензенко А.* Гетманская усыпальница // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII, февраль. — С. 355–356.

Жупан, в якому був похований Данило Апостол

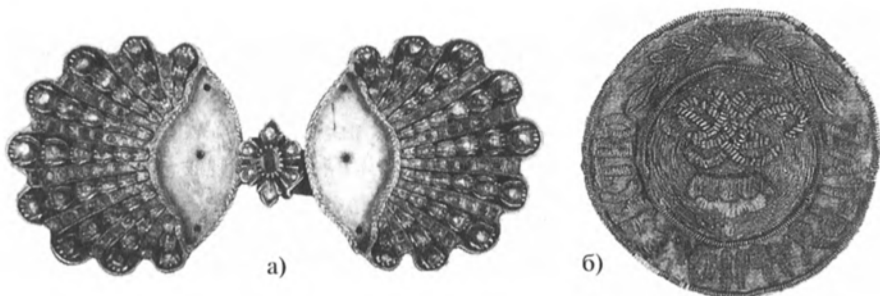

а) застібка із жупана Данила Апостола.
Невідомий майстер. XVII ст.;
б) зірка ордена св. Олександра Невського,
яким було нагороджено Данила Апостола. *XVIII ст.*

кришку домовини, побачили небіжчика досить високого зросту, одягнутого в жупан, який досягав колін. М'які тканини голови й обличчя абсолютно зникли, частково перетворившись на пилюку, яка нагадує сажу...»[23] Жупан, пошитий із парчі брудно-зеленого кольору, був застібнутий на металеві ґудзики, з яких збереглися далеко не всі. Ліворуч на рівні грудей на жупані була вишита позолотою зірка ордена святого Олександра Невського з написом «За труды и отечество». Голову небіжчика покривала парчева шапочка, оздоблена, швидше за все, вишивкою, від якої залишилися тільки сліди: чи то від часу, чи то, як не без гумору зауважив Олександр Ксьонзенко, «від надмірної запопадливості перед старожитностями попередніх відвідувачів гетьманської усипальниці...». На ногах покійного гетьмана були шкіряні туфлі. Решта вбрання не збереглася: час зробив свою справу.

За інформацією Дмитра Яворницького, в родинній усипальниці Апостолів наприкінці XIX ст. побував також В. Базіалевський, який

---

[23] *Ксензенко А.* Гетьманская усыпальница // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII, февраль. — С. 355–356.

вважав, що склеп є початком підземного ходу, вийти з якого можна на протилежному березі Псла в башті, розташованій у садибі одного з поміщиків. Він переповів місцеві чутки, що туди буцімто спускалися деякі жителі Сорочинців, але напівдорозі були змушені повертатися: не вистачало повітря, гасли свічки. Перекази про ці таємничі підземні ходи досі живуть на Миргородщині, овіяній козацькою славою.

Ще раз місце останнього спочинку гетьмана Данила Апостола відвідали 15 травня 1922 року, коли в Сорочинцях уже панувала радянська влада. Мета була прозаїчна — за вказівкою згори вилучити звідтіля коштовні речі. Новоявлені грабіжники, озброєні більшовицькою ідеологією і вказівками з Москви, не боялися «релігійних забобонів» і в пошуках гетьманських скарбів ґрунтовно «дослідили» домовини, що розміщувалися у склепі Спасо-Преображенської церкви.

Із родинної усипальниці Апостолів, за інформацією дослідниці-музеєзнавця Людмили Розсохи, було вилучено безліч речей, що мали велику історичну та художню цінність: церковне начиння — золоті й срібні чаші, потири, дарохранительниці тощо; золоті персні гетьмана й срібний із позолотою натільний хрестик, що належали гетьману та його дружині; старовинні ікони, писані на дерев'яних дошках; металеву дощечку з алегоричним зображенням часу смерті Данила Апостола, про яку згадував Олександр Ксьонзенко; дошку з епітафією з домовини Ганни Херасківни; нагороди; шаблю миргородського сотника Олексія Апостола й іншу козацьку зброю; срібний посуд і куманці з родинною символікою; парчевий золототканий жупан і кунтуш Данила Апостола; шапки гетьмана та його сина, оздоблені хутром, вишивкою, парчею й оксамитом; парчевий пояс гетьмана; парчеві та гаптовані жіночі очіпки; дрібні оздоби одягу — ґудзики і гаплики.

Переважна більшість цих унікальних реліквій на збереглася. Частина з них, за свідченням Людмили Розсохи, «...була передана до інших музеїв, частина зникла у вирі Другої світової війни та в мороці безвідповідальності й байдужості до національних надбань 40—70-х років (минулого століття. — *С. С.*), коли експонати з музейних фондів розкрадалися і потрапляли до приватних колекцій, а то й просто нехтувалися й фізично знищувалися»[24]. Довкола деяких із них, як видно зі статті цієї дослідниці, розігрувалися драматичні події, що ламали людські долі.

...Уночі 23 липня 1922 року з експозиції Миргородського повітового музею зникли дуже цінні експонати: золотий перстень з ажурним орнаментом, що належав Данилу Апостолу; два золотих персні (один із рубіном), під орнамент яких було вмонтовано волосся, заплетене в косичку; золотий перстень сина гетьмана Павла; унікальний, рідкісної краси перстень, що мав вигляд двох емальованих жіночих рук, які підтримували щиток із чотирма діамантами; срібний позолочений хрестик із рельєфним розп'яттям, що його колись носила дружина Павла Ганна Херасківна. Підозра впала на директора музею І. Плескача, який був вимушений змінити місце роботи, однак речей так і не знайшли. Минуло понад п'ять років, історія з викраденням дорогоцінностей із гетьманської усипальниці стала потроху забуватися, залишивши зарубки на серці безпідставно звинуваченої людини. Хто зна, чим би все закінчилося, аж тут зненацька на допомогу істині і слідству прийшли звичайні жіночі ревнощі: на початку 1928 року дружина одного зі службовців миргородського відділу народної освіти звернулася до міліції з повідомленням про те, що її чоловік, який, мабуть, не відзначався подружньою вірністю, є крадієм тих самих коштовностей. Їх знайшли і передали до Лу-

[24] *Розсоха Л.* Скарби зі склепу Апостолів // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: Матеріали наукових читань (Полтава — Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). — Полтава, 2005. — С. 80.

бенського окружного музею, що мав кращі умови для зберігання. Надалі слід їх назавжди загубився...[25]

Більшість шедеврів зі склепу Спасо-Преображенської церкви, мабуть, втрачено назавжди. Окремі речі, що колись належали Данилові Апостолу і членам його родини, зберігаються в музеях Миргорода, Полтави, Києва. Однак чутки про скарби, залишені гетьманом, досі не дають спокою багатьом щирим пошановувачам козацької минувшини України.

Нещодавно на одному з інтернетівських сайтів я прочитав рядки, написані головним редактором журналу «Музеї України» Віктором Тригубом: «Ми вже знаємо точно, що Апостол залишив велетенський скарб. Кілька тонн золота, срібла, художніх виробів, коштовної зброї... Справа в тому, що у Великих Сорочинцях існує сіть загадкових тунелей, катакомб, дивних підземних ходів... До деяких з них є парадні входи. Інші старанно заховані. Пройшло багато років. Щось обвалилося. Дещо змінилося. Ми знаємо, що є секретні кімнати, укріплені каменем. В принципі, знаходяться вони не дуже глибоко... Нині тривають консультації з науковцями. Ми думаємо про металошукачі і сканери... Плюс біолокація. Можливості нашої команди дозволяють здійснити цілий комплекс спеціальних заходів... Потихеньку починаємо розуміти коди древніх заклять запорожців і волхвів часів Київської Русі... Там все не так просто і безпечно... Розпочалися переговори з місцевими музейниками й істориками. Спробуємо залучити місцеву владу...»[26] Що ж, як мовиться, хай щастить.

Спасо-Преображенська церква досі прикрашає Великі Сорочинці. Своєрідною «охоронною грамотою» для неї в роки панування

---

[25] *Розсоха Л.* Скарби зі склепу Апостолів // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: Матеріали наукових читань (Полтава — Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). — Полтава, 2005. — С. 89–90.

[26] *Тригуб В.* Золото Данила Апостола. — Режим доступу: http://h.ua/story/43704/.

«войовничих атеїстів» став той факт, що тут далекого 1809 року охрестили визначного письменника Миколу Гоголя. Більше того, в 70-х роках минулого століття у храмі було проведено великі реставраційні роботи, під час яких відновлено унікальний іконостас. Тоді ж перед реставраторами і місцевою владою постало питання: що робити з усипальницею Данила Апостола? З ним вони звернулися до Президії академії наук, а звідти відповідний лист потрапив до Інституту археології. За дорученням дирекції на місце виїздив тодішній аспірант, а нині відомий учений-археолог, професор, член-кореспондент НАНУ Олександр Моця. Він спустився у склеп і виявив, що під час варварської акції 1922 року грабіжники все ж не наважилися знищити тлінні рештки небіжчиків: за його свідченнями, напівзруйнована домовина з прахом Данила Апостола розташовувалася на тому самому місці, де її оглядав Олександр Ксьонзенко. За рекомендацією Олександра Моці вхід до склепу замурували. Це було зроблено для того, щоб надалі унеможливити візити небажаних відвідувачів.

Здається, на цьому можна вже поставити крапку. Однак серед нащадків Данила Апостола було стільки яскравих особистостей, що не згадати про них несправедливо, принаймні про декого з них.

За кілька років після смерті гетьмана одну з його доньок — Катерину — викрав гвардійський офіцер Матвій Муравйов, який пізніше став генералом. Мабуть, вона не дуже опиралася, бо незабаром зіграли весілля, а далі родина щасливого подружжя поповнилася дев'ятьма дітками[27]. Наймолодшим із них був син Іван, який мав світогляд ліберала і зробив блискучу дипломатичну кар'єру: в 1796–1805 рр. він обіймав посаду посла Російської імперії в Гамбурзі, Копенгагені та Мадриді.

---

[27] *Сюндюков І.* Апостол Свободи // День. — 2005. — № 130 (22 липня). — С. 8.

Сергій Муравйов-Апостол – декабрист, нащадок Данила Апостола по жіночій лінії. *Художник М. Двигубський*

1796 року Іван Муравйов навідався до села Хомутець неподалік Великих Сорочинців, де розміщувався маєток останнього внука гетьмана по чоловічій лінії — Михайла, і допоміг йому залагодити одну складну особисту справу. Старий ловелас, як розповів київський журналіст Ігор Сюндюков на сторінках газети «День», якраз незадовго до цього візиту змусив свою дружину стати послушницею монастиря, а натомість привів у домівку молодшу жінку, відібравши її у живого чоловіка. От і довелося Михайлові сушити голову над тим, як вийти з цієї ситуації. Столичний гість дав своєму провінційному родичеві цінну пораду: якщо вдасться довести, що його дружина пішла до монастиря добровільно, то це зніме з нього юридичну відповідальність за не дуже етичні вчинки. На радощах Михайло Апостол подарував Іванові Муравйову один зі своїх маєтків, що знаходився в селі Бакумівка неподалік Хомутця.

1801 року Іван Муравйов ціною значних зусиль виклопотав собі право додати до прізвища свого батька ще й прізвище славетного предка і згодом тривалий час жив у Хомутці. В родині Муравйових-Апостолів народилося три сини: Матвій, Сергій та Іполит, які добре знали про своє українське коріння. Усі вони згодом стали декабристами і зазнали репресій після поразки повстання на Сенатській площі. Особливо трагічна доля випала герою війни з Наполеоном Сергію Муравйову-Апостолу, який був одним із керівників «Південного товариства». У липні 1826 року його повісили у Петропавлівській фортеці. За спогадами сучасників, Сергій був глибоко

Палац родини Апостолів у селі Хомутець

Пам'ятник Данилові Апостолу в селі Великі Сорочинці

порядною людиною, щиро ненавидів рабство і тиранію. Недаремно Тарас Шевченко відніс його до сонму «перших провісників свободи в Росії».

Нащадки цієї гілки гетьманського роду досі живуть у країнах Західної Європи та на Американському континенті. 1991 року Андрій Муравйов-Апостол із дружиною Елен і сином Крістофером, які є громадянами Швейцарії, відвідали свою малу батьківщину — село Хомутець, де розташований занедбаний палац їхніх предків, та Великі Сорочинці. Родина подарувала громаді Спасо-Преображенської церкви шість мідних дзвонів, які встановили на дзвіниці поблизу цієї величної споруди. Милозвучно сповіщаючи про початок служби Божої у відреставрованій святині, вони нагадують нам про «останнього козака» — славного гетьмана Данила Апостола.

Кирило Розумовський

Городовий козак Козелецької сотні Київського полку Григорій підійшов до столу, поволі налив собі чарку оковитої, перехрестився і, промовивши: «Прощай, розуме, зустрінемося завтра», рвучко перехилив її, крякнувши від задоволення. За звичку так жартувати дотепні жителі Лемешів — села, що за сучасним адміністративно-територіальним поділом розташоване в Козелецькому районі Чернігівської області, й прозвали його Розумом. Коли і за яких обставин не стало Григорія Розума — невідомо, але незабаром його вдова Наталка Розумиха залишилася наодинці з шістьма дітьми — трьома синами, один із яких невдовзі помер, і трьома доньками. Злидні з усіх боків обступали осиротілу родину, і старшому синові Олексію доводилося з ранньої весни до пізньої осені поратися з власною та сусідською худобою на громадському пасовиську. Іноді він брав із собою маленького брата Кирила. День за днем повільно тягнулися сірі, одноманітні будні. Єдиною радістю Олексія, який був природженим музикантом, лишався спів і гра на бандурі, що якраз на початку XVIII ст. набула неабиякої популярності в Україні, поступово витісняючи традиційну кобзу.

Якось 1731 року випадково, щоб перекувати коней, у сусідньому селі зупинився на ніч високий гість з імперської столиці — полков-

Олексій Розумовський

ник Федір Вишневський, який виконував важливе державне доручення государині Анни Іоаннівни — керував обозом із токайськими винами, відібраними для царського двору. Ввечері він навідався до місцевої церкви на службу Божу і, почувши там спів юного Олексія, забрав його із собою до Санкт-Петербурга, де той став солістом придворної капели.

Кирило Розумовський

Зовнішність сина простого козака, його струнка постава, неповторні вокальні дані, віртуозна гра на бандурі зачарували доньку Петра I, юну царівну Єлизавету, яка покохала Олексія і швидко наблизила його до себе. За кілька років він став управителем її двору і маєтків, змінивши батьківське прізвище на благозвучніше та більш гонорове — Розумовський.

Автограф гетьмана Кирила Розумовського

Ще ширші можливості відкрилися перед Олексієм Розумовським тоді, коли Єлизавета посіла царський трон. Хоч це і дивно, але почуття до Олексія не полишило примхливу і непостійну вінценосну жінку, яка 1742 року взяла з ним морганатичний шлюб, таємно обвінчавшись в одній із сільських церков Підмосков'я. Цей шлюб відрізнявся від звичайного тим, що не передбачав наслідування царського престолу.

Під покровительством Єлизавети колишній пастух став одним із найвпливовіших сановників Російської імперії, хоч і не втручався в державні справи та не брав участі в інтригах царедворців. Натомість Олексій охоче переймався родинними справами, забравши свого молодшого брата Кирила, також пастуха громадського стада, до Санкт-Петербурга, де знайшов йому високоосвіченого учителя й опікуна Григорія Теплова, який навчався під керівництвом відомого теолога і реформатора Феофана Прокоповича. 1744 року Олексій і Кирило Розумовські одночасно отримали графські титули. Казка стала дійсністю остаточно і назавжди.

Після ґрунтовної освітньої підготовки у столиці Російської імперії Кирило Розумовський у супроводі свого опікуна 1743 року вирушив в освітню подорож до Європи, де слухав лекції кращих професорів університетів Кенігсберга, Гданська, Берліна, побував у Франції та Італії, поглибивши свої знання німецької, французької мов і латини. Цього було достатньо, щоб 1746 року цариця Єлизавета Петрівна призначила вісімнадцятилітнього юнака президентом Петербурзької академії наук «з огляду на помічені у ньому особливі

Панорама Глухова — гетьманської столиці XVIII ст. *Фото початку XX ст.*

здібності і набуту у науках вправність». Однак Кирило Розумовський не дуже переймався рутинною адміністративною роботою, передорučивши її Ґригорію Теплову, який став керівником академічної канцелярії. Природно, що юного графа в цей час більше цікавили амурні справи, пов'язані зі шлюбом із Катериною Наришкіною — близькою родичкою (внучатою сестрою) цариці, яка сама підшукала йому наречену.

На весілля були запрошені вищі представники козацької старшини, які, вдало використавши ситуацію, звернулися з клопотанням про відновлення гетьманства. Це спрацювало, і наступного року Єлизавета підписала указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам обыкновениям», який після цього надійшов до Сенату. Єдиним претендентом на гетьманську булаву Єлизавета Петрівна вважала графа Кирила Розумовського. Урочиста церемонія «обрання» нового гетьмана відбулася у лютому 1750 року в місті Глухів.

Собор Різдва Богородиці в місті Козелець, збудований у 1752–1766 роках коштом матері Олексія та Кирила Розумовських

Уперше в історії України особа, яка претендувала на керівництво урядом Гетьманщини, була відсутня на власних виборах.

Печатка Кирила Розумовського на універсалі Григорію Теплову на землю в Батурині для спорудження будинку. *1760 р.*

Кирило Розумовський не поспішав очолити «віце-королівство», як у своєму щоденнику означив Лівобережну Україну один із тодішніх зарубіжних дипломатів, акредитованих у Санкт-Петербурзі. Лише в березні наступного року він у придворній церкві склав присягу імператриці Єлизаветі, отримавши з її рук гетьманські клейноди: булаву, оздоблену коштовним камінням, білий прапор із гербом Російської імперії, бунчук, печатку і срібні литаври. За кілька місяців жителі Глухова, козацька старшина, прості козаки і вище духовенство нарешті отримали нагоду, хто зблизька, а хто здалеку, побачити нового гетьмана, який прибув туди в супроводі численного почту, куди входили чиновники, почесна варта, повари, музиканти і навіть трупа акторів. Кирилові Розумовському, світогляд й уподобання котрого сформувалися у столиці Російської імперії, не хотілось відмовлятися від звичного способу життя.

Утім, гетьман не довго тішив жителів Глухова своєю присутністю: протягом усього періоду гетьманування він лише кілька разів навідувався в Україну, надаючи перевагу життю в Санкт-Петербурзі та Москві. Однак він контролював ситуацію в Гетьманщині, поставивши перед собою завдання «всі нам підвладні у Малій Росії уряди, які від часу покійного Скоропадського зазнали немалих змін, привести до точно такого стану, яким він був за Скоропадського». Кирило Розумовський значно зміцнив економічні позиції козацької старшини, вжив заходів для підтримки національного купецтва,

прагнув скасувати безкоштовне утримання російських військ, ставив питання про відшкодування колосальних збитків, завданих населенню Лівобережної України під час війни Росії з Туреччиною у 1735—1739 роках. За його гетьманування поліпшився бюджетно-фінансовий стан Гетьманщини, запрацювали давні демократичні інституції — старшинські з'їзди, рада старійшин, яка у своїй діяльності керувалася давнім звичаєвим правом — неписаними законами, що діяли на українських землях навіть у XIX ст. Гетьман знову самостійно, без втручання імперського центру призначав полковників і роздавав маєтки козацькій старшині.

Усе це тривало лише кілька років. Схаменувшись, царські чиновники зажадали повернення до порядків, установлених несамовитим Петром І. Знову розпочався планомірний наступ на залишки автономії Гетьманщини. Кирило Розумовський чинив опір, постійно конфліктуючи з О. Бестужевим-Рюміним — президентом Колегії закордонних справ, яка відала українськими справами. Цей конфлікт зайшов так далеко, що 1756 року гетьман добився передачі справ, пов'язаних з управлінням Гетьманщини, Сенату. За своєю сутністю це була піррова перемога — підпорядкування Колегії закордонних справ означало фактичне визнання автономії українських земель, а Сенат управляв внутрішніми провінціями Росії. Все ж у такий нелогічний спосіб Розумовському на певний час вдалося уникнути надмірного контролю імперських чиновників над фінансово-бюджетною системою Гетьманщини. Водночас було вжито заходів для поліпшення її судової системи.

Кирило Розумовський дбав про розвиток освіти і культури в Україні. У роки його гетьманування сформувалася блискуча плеяда філософів-просвітителів, літераторів, художників, архітекторів, композиторів тощо. Сам гетьман усе життя займався самоосвітою, зібрав величезну книгозбірню і колекцію творів мистецтва. Природно, що він підтримав прагнення козацької старшини відкрити

в Україні вищі навчальні заклади — університети, програма яких була б побудована на засадах освітніх інституцій Західної Європи. Один із таких університетів передбачалося заснувати в Києві на базі Києво-Могилянської академії, другий — у Батурині, куди гетьман планував перенести свою столицю. За проектом, тут мав бути створений «анатомічний музей» і ботанічний сад, де студенти могли б поглиблювати знання в царині природничих дисциплін. Прикметно, що гетьман збирався запровадити власну стипендію для сорока «незаможних дітей шляхетських та всілякого стану людей, здібних до науки». Це означало, що в університеті мали б змогу навчатися навіть селянські діти.

Доки була жива Єлизавета, Кирило Розумовський займав досить міцні позиції. Але 1761 року вона померла, і гігантська Російська імперія знову опинилася на роздоріжжі — владу тимчасово успадкував цар Петро III, який мав серйозні проблеми з психікою. Назрівав двірцевий персворот, у центрі якого опинилася царева дружина — колишня німецька княжна зі збіднілого гольштинського роду, яка після заміжжя прийняла православ'я, взявши нове ім'я — Катерина. Під час вирішальних подій двірцевого перевороту Кирило Розумовський рішучс підтримав нову претендентку на корону Російської імперії. Хрестоматійним став описаний із посиланням на історичну розвідку Олександра Пушкіна епізод, коли Ізмайлівський полк спочатку відмовився присягати самопроголошеній імператриці. Рятуючи ситуацію, один із головних змовників граф Олексій Орлов спішно прибув до Кирила Розумовського, який був полковником цього полку й мав серед гвардійців неабиякий авторитет, і попросив допомоги. Той негайно «поклав пістолети до кишень, поїхав у візку для посуду, з'явився в полк і повів його за собою». Цей епізод фактично забезпечив успіх перевороту.

Катерина II щедро віддячила Кирилові Розумовському. Він отримав велику довічну пенсію та додав до своїх титулів, звань і посад

нові: генерал-ад'ютанта імператриці, сенатора, члена імператорської ради і «Комісії про російське дворянство». Однак фактично з перших днів свого правління Катерина II потихеньку почала готуватися до ліквідації інституту гетьманства. Свою політичну програму в цьому напрямі імператриця виклала в таємній інструкції прокуророві Сенату князеві Олександру В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія (Україна, Латвія і Карелія. — *С. С.*) суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями. Порушувати ці привілеї відразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводить з ними, як з чужими землями, це було б дурницею. Ці провінції... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в ліс. Коли у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезли...» Для реалізації цих намірів щодо України був потрібен привід. Незабаром він знайшовся.

У грудні 1763 року на старшинському з'їзді у Глухові було складено петицію під назвою «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення старовинних прав Малоросії», яку Кирило Розумовський за власною ініціативою незабаром надіслав цариці. Частина старшини, навчена гірким досвідом своїх предків, не наважилася підписати цей документ. Він передбачав повернення до широкої автономії козацько-гетьманської держави у складі Російської імперії, а саме: поновлення договірних відносин між монархом і гетьманом, закріплення права вільного обрання гетьмана без втручання зовні, створення парламенту — сейму або генеральної ради, а також вищої судової інстанції — трибуналу, поновлення митного кордону між Росією та Україною, повернення територій, відібраних у Гетьманщини, заборону безпідставно надавати іноземцям маєтки на її землях тощо. Під час обговорення змісту документа пропонувалося зробити гетьманську владу спадковою, надавши право успадкування нащадкам Кирила Розумовського.

Петиція обурила Катерину II, яка наказала гетьманові негайно повернутися до Санкт-Петербурга і запропонувала добровільно зректися гетьманства. Він не поспішав погоджуватися на цю пропозицію і певний час залишався у Глухові, продовжуючи надсилати звідтіля документи за гетьманським підписом. Зрештою Кирило Розумовський припинив пасивний опір.

10 листопада 1764 року було оприлюднено указ Катерини II про ліквідацію поста гетьмана. Одночасно Кирилові Розумовському було присвоєно чин генерал-фельдмаршала, призначено довічну гетьманську платню і надано рангові маєтності. Майже відразу він виїхав за кордон.

Перебіг і наслідки гетьманування Кирила Розумовського більшість українських істориків, за винятком хіба що Дмитра Дорошенка й Олександра Оглоблина, донедавна оцінювали здебільшого в похмурих тонах. Жорстку, вкрай негативну оцінку діяльності й поведінки гетьмана і старшинської верхівки містять поетичні рядки Тараса Шевченка, які він написав під враженням відвідин Батурина 1844 року:

Кирило з старшинами
Пудром обсипались.
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.

Великий Кобзар мав право на таку оцінку: він не міг пробачити Кирилові Розумовському покріпачення селян і козаків, у якому той брав принаймні пасивну участь. Однак неупереджений погляд на цю історичну особу виявив те, що було непомітно раніше: гетьман активно виражав прагнення старшинської «шляхти» зберегти самобутність давнього устрою України, знайти достойне місце в нових, несприятливих умовах, зрештою, якось пристосуватися до них, утримуючи важелі місцевої влади. Це аргументовано обстоюють сучасні

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСЪ всеподданнѣйше, чтобъ МЫ въ разсужденіи пространства многотрудныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а напротивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше важныхъ его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него потому правленіе Малой Россіи съ него сняли: МЫ видя его Графа Разумовскаго не малое по справедливости обремененіе, и снисходя на его къ НАМЪ всеподданнѣйшее прошеніе, уволили его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гетманскаго, такъ и отъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скипетру НАШЕМУ подданный пребываетъ отъ многихъ лѣтъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, котораго и благоденствіе съ прочими богомъ врученными НАМЪ народами, зависитъ отъ НАШЕГО же единственнаго къ нему матерняго призрѣнія и покровительства; то и МЫ имѣя на сердцѣ возводить благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ вящше позналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дастъ НАМЪ о его благѣ лучшій учинить промыслъ, дабы безъ надлежащаго правленія край сей теперь не остался, учредили въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на томъ точно основаніи, какъ особливымъ НАШИМЪ указомъ дано нынѣ знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ самой Малой Россіи быть МЫ повелѣли яко Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегіи яко Президенту, опредѣля въ оную Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ потребное число, арміи НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, возлагая на него надѣжду, что онъ по извѣданнымъ и довольно уже НАМЪ извѣстнымъ его достоинствамъ, не токмо желаемый въ семъ народѣ сверхъ мѣста своего по коллегіи сохранитъ порядокъ, но и о пользѣ собственной сего народа будетъ къ НАМЪ всегда добрый и надежный предстатель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ толикое объ немъ Матернее попеченіе, не оставитъ оное принять съ тою подданническою благодарностію, которой МЫ отъ него такъ, какъ отъ Праотцевъ Своихъ Престолу НАШЕМУ вѣрноподданнаго несумнѣнно ожидаемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

Подлинной подписанъ собственною ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою, тако:

ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Ноября 15 дня 1764 года.

Указ цариці Катерини II про скасування гетьманства в Україні

дослідники — канадієць українського походження Зенон Когут і Наталя Яковенко, яка пише про появу в середовищі гетьмана і старшини чіткої політичної платформи, «...зіпертої на лояльність до царя, але з підкресленням того, що Україну та Росію єднає лише скіпетр спільного монарха, тим часом як правитель, уряд, територія, фінанси у Гетьманаті свої»[28]. Як своєрідний маніфест старшинського світогляду дослідниця розглядає поему Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией», написану 1762 року. Її автор, який був перекладачем Генеральної військової канцелярії гетьманського уряду, наголошував на тому, що козацька старшина нічим не поступається російській знаті і що Україна добровільно перейшла під скіпетр російського царя й має такий самий статус, як і Росія:

А разность наша есть
в приложенных именах:
Ты Великая, а я Мала,
Живем в смежных странах...
Так мы с тобой равны
и одно составляем.
Одному, не двум
государям присягаем...

Сутність устремлінь гетьманського оточення чудово розуміла Катерина II, тому так поспішно, щедро і поступливо було назавжди скасовано пост гетьмана, винагороджено Кирила Розумовського і незабаром надано козацькій старшині статус російського дворянства.

1771 року в житті Кирила Розумовського сталася дуже прикра подія: померла його дружина Катерина, яка народила йому одинадцятеро дітей — шестеро синів і п'ять дочок, започаткувавши числен-

[28] *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодернової України. — К.: Критика, 2006. — С. 513.

Пам'ятник графові Петру Кириловичу — сину гетьмана Кирила Розумовського — і графині С. Розумовській на Лазаревському цвинтарі Олександро-Невської лаври у Санкт-Петербурзі

ні відгалуження знаменитого роду, представники якого були сановними чиновниками Російської імперії, вченими, письменниками тощо.

Старший син подружжя Розумовських Олексій упродовж 1810—1816 років був міністром народної освіти, зібрав величезну бібліотеку, в якій переважали книги з природознавства. Він мав дуже крутий характер: свою офіційну дружину вигнав із дому, залишивши у себе чотирьох дітей, зійшовся з селянкою Марією Соболевською, котра народила йому десятеро дітей, які отримали прізвище Перовських. Правнучка Олексія Софія Перовська, донька санкт-петербурзького губернатора, стала революціонеркою-народовольцем, брала участь в організації вбивства царя Олександра II і закінчила своє життя на ешафоті.

Ще один син Розумовських — Андрій — був відомим дипломатом, тривалий час жив у Відні, де підтримував приятельські стосунки з композитором Людвігом ван Бетховеном, який присвятив йому кілька своїх музичних творів. Ще й досі у столиці Австрії є вулиця, названа на його честь.

Рідний брат Андрія Григорій Розумовський став відомим ученим-геологом, на честь якого названо мінерал «розумовськіт». Його нащадки ще й досі живуть у Відні, час від часу приїздять на свою історичну батьківщину.

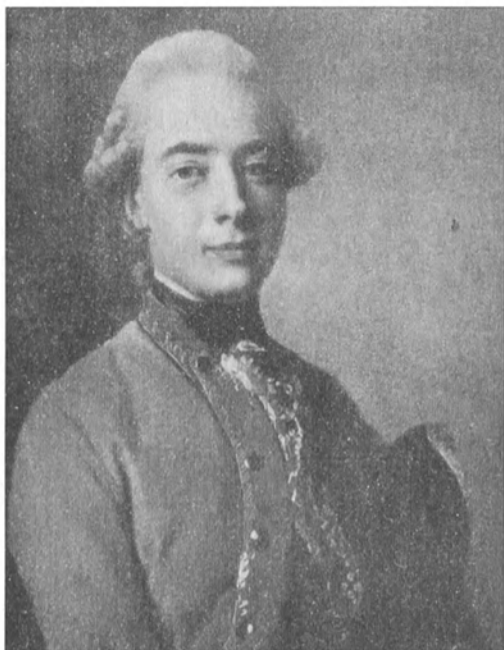

Князь Андрій Кирилович Розумовський. *Художник А. Рослін*

Але повернемося до Кирила Розумовського. Певний час йому не дозволяли жити в Україні. Однак промайнуло кілька десятиліть, політичні пристрасті, пов'язані зі знищенням Гетьманату, вщухли, і 1794 року він оселився в Батурині, якому колись хотів повернути славу і блиск столиці Козацької держави. На мій погляд, у цьому є щось символічне: людина, яка володіла величезними статками, могла доживати свого віку там, де їй заманеться, але сивочолого вихідця з незаможної козацької родини, який грою долі сягнув вершин суспільної ієрархії, більше не цікавив ні позірний блиск петербурзьких чи паризьких салонів, ні комфорт кращих європейських курортів. Він і досі не відмовився від свого давнього задуму спорудити на

Графиня Наталія Дем'янівна Розумовська — мати Кирила й Олексія Розумовських. *Невідомий художник. XVIII ст.*

Єлизавета Розумовська — донька Кирила Розумовського.
Невідомий художник. XIX ст.

попелищі Мазепиної столиці величний комплекс «Національні будівлі». З цією метою ще 1752 року до Батурина приїздив італійський архітектор Антоніо Рінальді, який розбив у центрі містечка красивий парк і створив ескізи гетьманського палацу. Його будівництво тоді не розпочалося.

Новий проект палацово-паркового комплексу в Батурині на замовлення Кирила Розумовського наприкінці XVIII ст. розробив визначний архітектор-шотландець Чарльз Камерон, який жив і творив у Санкт-Петербурзі. Упродовж 1799–1803 років у центрі колишньої гетьманської столиці велися давно небачені масштабні будівельні роботи. Незабаром тут постав грандіозний триповерховий палац, зведений у стилі класицизму, з обох боків якого розташовувалися

Палац Кирила Розумовського в місті Батурин

дерев'яні флігелі. Інтер'єр палацу оздоблювали ліпниною, розписами і вигадливими плафонами. Стіни прикрашали картини найкращих вітчизняних і зарубіжних художників, у просторих залах стояли копії античних скульптур. Майже все це згоріло під час пожежі 1824 року, коли Кирило Розумовський уже відійшов у вічність. Утім, дещо таки збереглося: відомо, що на початку XX ст. батуринцю Митрофану Раді належали портрети Івана Мазепи, Семена Палія, Пилипа Орлика та Павла Полуботка, які потрапили до нього тоді, коли місцеві жителі, за словами Василя Різниченка, «...розтаскували картинну галерею гетьмана Розумовського». Це повідомлення відомого краєзнавця, розстріляного енкаведистами в довоєнному Києві на підставі огульних звинувачень, цікаве також інформацією про те, що Кирило Розумовський усупереч офіційним заборонам замовив

Палац Кирила Розумовського в місті Почеп. *Фото П. Павлова*

і тримав у своєму палаці портрет проклятого і затаврованого владою гетьмана Івана Мазепи.

Після пожежі палац — заповітна мрія Кирила Розумовського — мав вигляд напівзруйнованої величної споруди, навіваючи сум і тугу за минулим. Ці ностальгічні почуття тонко, в поетичній формі зумів віддзеркалити правнук останнього гетьмана України, визначний російський письменник XIX ст. Олексій Толстой у щемливих рядках своєї елегії:

Ты знаешь край, где все обильем дышит,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу

Скриня-сейф, яка, за переказами, належала Кирилові Розумовському.
Друга половина XVIII ст., м. Козелець Чернігівської області

И до земли висит их плод тяжелый?
Шумя, тростник над озером трепещет,
И чист, и тих, и ясен свод небес,
Косарь поет, коса звенит и блещет,
Вдоль берега стоит кудрявый лес,
И к облакам, клубяся над водою,
Бежит дымок синеющей струею?

Крісло Кирила Розумовського. *Кінець XVIII — початок XIX ст.*

* * *

Ты знаешь край, где Сейм печально воды
Меж берегов осиротелых льет,
Над ним дворца разрушенные своды,
Густой травой давно заросший вход,
Над дверью щит с гетманской булавою?..
Туда, туда стремлюся я душою!

У другій половині XIX ст. палац деякий час використовувало для своїх потреб військове відомство Російської імперії, але після передислокації армійського підрозділу з Батурина він знову залишився без нагляду: нащадки гетьмана надавали перевагу життю у Санкт-Петербурзі та за кордоном. Тим часом підприємливі жителі міста почали руйнувати палац, розбираючи його на будівельний матеріал. Це спричинило занепокоєння у вчених-дослідників старожитностей. 1911 року пам'ятка нарешті знайшла справжнього господаря. Нею почало опікуватися «Товариство захисту і збереження в Росії пам'ятників мистецтва і старовини», що замовило проект її відбудови, виконаний петербурзьким архітектором Олександром Білогрудом. Далі була Перша світова війна, більшовицький переворот і встановлення комуністичного режиму в Україні, який не дуже переймався збереженням пам'яток старовини. Палаци тоді не відбудовували, а здебільшого палили і знищували. Тож 1922 року колишня велична споруда знову запалахкотіла полум'ям пожежі, влаштованої якимось божевільним чоловіком — у прямому, а не переносному значенні цих слів. Природно, що гасити пожежу було нікому.

Кирило Розумовський заздалегідь подбав про місце свого останнього спочинку. За бажанням колишнього гетьмана, ним стала Воскресенська церква, збудована його коштом упродовж 1799–1803 років. Хто є автором її проекту — невідомо, але ця відносно невелика, хрещата за планом, з дзвіницею над головним входом одноап-

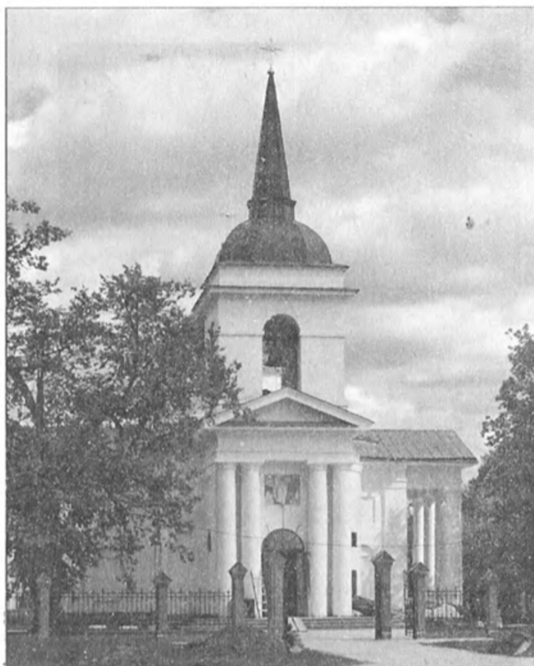

Воскресенська церква в місті Батурин,
де поховано Кирила Розумовського

сидна, однобанна церква, бічні фасади якої прикрашено портиками та колонами, тішить око елегантністю і довершеністю своїх класичних форм. Окрасою споруди був одноярусний іконостас, виконаний італійськими майстрами. Судячи з усього, Кирило Розумовський, який обирав проект своєї церкви-усипальниці, мав гарний смак і природжене відчуття гармонійності.

Дослідниця Любов Кіяшко, яка мешкає в Батурині, з посиланням на мемуари князя І. Долгорукого пише, що Кирило Розумовський помер «по-філософськи»: за кілька місяців до смерті він доручив

Надгробок Кирила Розумовського у Воскресенській церкві міста Батурин.
Скульптор І. Мартос. Фото П. Павлова

своєму управителю облаштувати місце для домовини і незабаром запитав: «Зробив мені хату?» Отримавши схвальну відповідь, він вирушив до церкви, щоб оглянути місце свого вічного спочинку й оцінити роботу[29].

Останній гетьман козацької України зустрів Різдво 1803 року. 9 січня він відійшов у вічність, а з ним — ціла епоха, коли козацько-гетьманська держава залишилася лише в ностальгічних спогадах обрусілої старшини, яка тепер безжалісно визискувала покріпачених незаможних козаків, їхніх дітей і внуків.

Кирила Розумовського поховали у склепі, розташованому нижче підлоги Воскресенської церкви. Через два роки над склепом установили надгробний пам'ятник, який замовив син небіжчика Андрій.

Надгробок Кирила Розумовського, виготовлений із білого карарського мармуру, створив знаменитий скульптор, яскравий представник класичного стилю, уродженець міста Ічня на Чернігівщині Іван Мартос, якого за обдарованість, професійну майстерність і захоплення античним мистецтвом сучасники називали «Фідієм XIX століття».

Нижня частина цього скромного, але дуже виразного пам'ятника мала вигляд напівкруглого п'єдесталу висотою 1,08 метра, де було вирізьблено такий напис: «Здесь покоїться тело его сіятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и орденов россійских святаго апостола Андрея Первозванного, святаго Александра Невского, польского Белого орла і голстинскаго святыя Анны кавалера графа Кирилла Григоріевича Розумовскаго, родившагося в 1728 году марта 18 дня, скончавшагося в Батурине 1803 году генваря 9 дня по полудни во втором часу. Жития его было

[29] *Кіяшко Л.* Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 184.

семьдесят четыре года, девять месяцев и двадцать два дни». Обабіч епітафії на двох мармурових плитах однакового розміру було вирізьблено зображення родинного герба Розумовських, під нею — девіз латиною, що у перекладі звучить так: «Славу примножувати справами».

Над п'єдесталом розміщувався плоский прямокутний пілон із мармуру, який увінчувала поховальна урна з флером — покривалом забуття, що спадало донизу. На передній стінці пілона знаходився овальної форми профільний рельєфний портрет гетьмана, обвитий лавровим вінком.

У XIX ст. місце останнього спочинку Кирила Розумовського відвідувало багато відомих діячів української культури. Побувавши тут 1832 року, відомий історик, етнограф, славіст, видавець козацьких літописів і громадський діяч Осип Бодянський, який був професором Московського університету, написав такі сумні рядки:

Постій, козаче, не біжи.
Ось глянь на хрест, читай чия могила.
Останнього це гетьмана, Кирила!
Присядь же, брате, потужи...

Минули десятиліття, і до влади на просторах колишньої Російської імперії прийшли більшовики, для яких поняття моралі були порожнім звуком. Гігантський соціальний експеримент, розпочатий ними, супроводжувався руйнацією церков і паплюженням могил, з яких можна було вилучити якісь коштовні речі. Стихійні пограбування часів громадянської війни в роки радянської влади швидко набули характеру системи, що поєднувала в собі як офіційні розпорядження згори, так й ініціативу місцевих чиновників. Минуло заледве п'ять років після утвердження більшовицького режиму в Україні, як над похованням Кирила Розумовського було вчинено наругу.

Цього разу ініціатором варварської акції була не офіційна владна інституція, а конкретна особа — О. Поплавський, який 1925 року обійняв посаду завідувача Конотопського окружного музею, хоч і не мав жодної фахової підготовки. Лаври Герострата і жага до наживи не давали спокою двадцятичотирирічному амбітному молодикові, котрий прагнув затьмарити славу працівника чернігівської політосвіти «таваріща» Орландера, який у січні 1924 року самовільно зруйнував склеп із муміфікованими останками членів родини Лизогубів у Воскресенській церкві містечка Седнів. Здійснивши свою чорну справу, ініціативний боєць ідеологічного фронту нахабно привласнив награбовані речі, передавши частину знайдених в усипальниці муміфікованих тіл до музеїв Чернігова та Харкова. О. Поплавському було з кого брати приклад.

Події довкола пограбування могили останнього гетьмана України по гарячих слідах детально відстежив Федір Ернст, котрий тоді обіймав посаду київського крайового інспектора охорони пам'яток культури. Текст газетної статті цього відомого вітчизняного вченого-мистецтвознавця, якого згодом розстріляли сталінські опричники, офіційні документи, зокрема протокол розкриття склепу, і свідчення очевидців пограбування могили Кирила Розумовського опублікували історики Олександр Коваленко та Світлана Гаврилова[30].

За інформацією Федора Ернста, першу спробу пограбувати домовину останнього гетьмана було здійснено влітку 1925 року, коли новопризначений хранитель музейних скарбів Конотопської округи О. Поплавський у супроводі семи інших осіб — службовців і приятелів — хотів, але не зміг знайти вхід до склепу. Невдача не зупинила наполегливого шукача сумнівної слави, і за два роки він знову прибув до Батурина з тією самою метою — будь-що потрапити до гробниці останнього гетьмана України, не маючи на руках жодних

[30] Див.: У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 102–110.

дозвільних документів. Цього разу він діяв рішучіше, про що не без хвастощів згодом повідомив у «Протоколі розкриття склепу гетьмана К. Розумовського у Воскресенській церкві м. Батурин»: «Комісія у складі зав. Конотопського окр. музею О. Ц. Поплавського, гол. Батуринської сільради т. Бєліченка і члена с/р т. Сєдого в присутності голови церковної ради гр. Русанова, бажаючи провести розвідку і встановити місцезнаходження склепу Розумовського, відкидаючи старі способи пошуку входу до склепу, які застосовувалися музеєм у 1925 р. і не дали бажаних результатів, за пропозицією зав. окр. музею т. Поплавського вирішила доцільним проникнути всередину склепу через проломлювання склепіння склепу, який, за його припущенням, повинен був бути неподалік від пам'ятника Розумовському, що знаходиться з правого боку від головного входу церкви»[31].

Про подальший перебіг подій розповів місцевий житель Яків Андріяка, спогади якого 1956 року записав співробітник Батуринського краєзнавчого музею О. Кодаков: «...Вранці липневого дня мене викликав до себе в сільську Раду гол. сільради т. Бєліченко, який каже: приїхала із Конотопа „комісія" з розкриття склепу Розумовського, бери ломик, зубило і молоток, будеш його розкривати. Наказ начальства для мене закон, і я взявся за справу.

В кутку, з правого боку церкви над склепом стояв сірого мармуру пам'ятник К. Розумовському з його бюстом (!?! — *С. С.*) і мармуровою чашею зверху, все це було обнесено пересувною металевою загородою, яку я відсунув убік і за вказівкою „головного із комісії" — Поплавського пробив у склепіннях склепу отвір розміром 40 на 40 сантиметрів. При світлі ліхтаря побачили, що потрапили до самого центру підземелля. Там щось блищало. Я розширив отвір,

[31] Протокол складено російською мовою. У наведеному перекладі, який здійснив автор цієї книжки, збережено особливості канцелярського стилю руйнівника могили Кирила Розумовського.

і лікар понюхав повітря, яке тхнуло сирістю погреба, каже: безпечно. Туди можна лізти. Я опустився на підлогу гробниці...»[32]

Тут О. Поплавського спіткало перше розчарування. Він чомусь вважав, що останнього гетьмана України поховано у кришталевій домовині, підвішеній на ланцюгах. Замість цього Яків Андріяка побачив у склепі низький кам'яний постамент, на якому на високих ніжках стояла цинкова труна довжиною понад 2 метри з наглухо запаяною кришкою, вкрита двома шовковими покривалами червоного та синього кольору, які він передав через отвір, пробитий у склепінні склепу, членам т. зв. «комісії». Однак керівництво цієї бездушної акції ніяк не могло вгомонитися. «Звідтіля командують, — ділився далі своїми спогадами Яків Андріяка, — відбивай зубилом кришку домовини, що я після нелегкої праці і зробив. Підняв кришку, і звідтіля вдарив одурманюючий запах невідомих мені ароматичних трав. Там лежало тіло останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Воно виявилося муміфікованим, тверде на дотик, нібито тільки що поховане, а не в 1804 році (помилка. — *С. С.*), пролежавши 123 роки. Обличчя трішки жовтуватого кольору, на голові світло-русяве волосся, зачесане назад, одягнутий в чорний сюртук, такі ж брюки на випуск, ноги в напівзігнутому стані, на них жовті гостроносі черевики-туфлі, через плече опоясана стрічка, усипана дорогоцінним камінням, на грудях золота зірка і якийсь значок, з правого боку короткий позолочений зі срібним ефесом кортик, також усипаний дорогоцінностями, в узголів'ї стояла ікона Богородиці (в оригіналі написано з малої літери. — *С. С.*). На сюртуку в два ряди і по шість штук в кожному, було пришито ґудзики, на яких було зображено по два козака з піками і гетьманський вензель (дослівно зі слів оповідача записано «вензельок». — *С. С.*). Справа від тіла лежала гетьманська булава з вправленими в неї червоними, рожевими,

[32] У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 109.

синіми і сяючими прозорими дорогоцінними каменями, вірогідно, рубінами, турмалінами, сапфірами з діамантами, з позолоченими проміжками. В кінці рукоятки булави вправлено великий рубін і навколо золота кайма. Усі ці реліквії я подав наверх.

Оглянь все уважно, кажуть звідтіля, і я, заглянувши під ноги, дістав з-під них квадратну цинкову коробку, а з-під голови круглу другу. З внутрішнього боку кришки домовини побачив прикручений шурупами, литого срібла позолочений вензель із зображенням на ньому фігур козаків і ще чогось, не пам'ятаю. Відкрутив його і разом з коробками протягнув в отвір, в руки співробітників музею (?!? — *С. С.*). В склепі більше нічого вартого уваги не виявилось. Від терпкого аромату розсипаних по усьому тілі Розумовського і домовині якихось сірого кольору зернят і чорного горошку, в мене пішла обертом голова і я виліз наверх.

Відкрили цинкову коробку, сподіваючись побачити в ній дорогоцінності, а побачили... лікар сказав: серце Розумовського, обсипане тими ж одурманюючими зернятками. ...Я накрив домовину кришкою і поки виліз назад, „комісії" вже як не бувало — поїхали на машині в Конотоп».

Уже наступного дня чутки про самовільне розкриття могили Кирила Розумовського швидко поширилися в Батурині, а згодом — у Конотопі. Прагнучи уникнути відповідальності, О. Поплавський звернувся до Всеукраїнського археологічного комітету — державної інституції, яка видавала дозвіл на археологічні розкопки, з листом-проханням санкціонувати його псевдодослідження склепу-гробниці останнього гетьмана України. За словами Федора Ернста, цей лист «...трохи нагадує переможні реляції до французької Директорії молодого Бонапарта». О. Поплавський писав: «Конотопським музеєм знайдений склеп гетьмана Розумовського. Тіло не збереглося, зберігся тільки камзол. Склеп відкрито, проводиться фотофіксація (в оригіналі — «зас'ємка». — *С. С.*) та обміри... Як бути з відкритим

листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то як мога надішліть, хоч із запізненням. З пошаною О. Поплавський»[33].

У Києві — тодішньому осередкові «буржуазно-націоналістичної» української гуманітарної науки — переможні реляції завідувача Конотопського музею викликали не захоплення, а осуд. Прагнучи виправити ситуацію, до Батурина негайно вирушив Федір Ернст. Але було запізно: кілька днів поспіль О. Поплавський гарячково замітав сліди, складаючи «заднім числом» протокол розкриття могили. Він привіз із Конотопа фотографа на прізвище Хаїн, який зробив знімки інтер'єру Воскресенської церкви, домовини гетьмана і скриньки, в якій лежало забальзамоване серце Кирила Розумовського. Тривалий час ці знімки вважали втраченими назавжди, однак на початку нинішнього століття відомий дослідник старожитностей України Володимир Ленченко відшукав кілька фотокарток посередньої якості в архіві колишнього Державного науково-дослідного інституту історії архітектури і містобудування Держбуду України, вперше опублікувавши кілька з них на сторінках пам'яткоохоронного видання[34].

5 липня 1927 року О. Поплавський довідався, що на адресу Конотопського райвиконкому надійшла телеграма з Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури з вимогою припинити незаконні розкопки. Однак він не лише не виконав це розпорядження, а й із благословення місцевої влади негайно вирушив до Батурина і спішно з допомогою голови сільради організував ремонт склепу і підлоги Воскресенської церкви. Тож, коли Федір Ернст нарешті

[33] Див.: Стаття київського крайового інспектора охорони пам'яток культури мистецтвознавця Ф. Л. Ернста «Герострат з Конотопу», опублікована у газеті «Пролетарська правда» від 3 серпня 1927 р. // У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 107.

[34] *Ленченко В.* Унікальні фотосвідчення знищення могили гетьмана Кирила Розумовського в Батурині // Вісник Українського товариства пам'яток історії та культури. — 2003. — № 11. — С. 97.

прибув на місце злочину, про наругу над могилою гетьмана свідчила лише свіжа фарба на нових дошках, якими замінили ті, що були пошкоджені внаслідок «новаторських» методів «дослідження» склепу. Ось як про це згадував Яків Андріяка: «Так минуло три дні. Мене знову викликає стурбований гол. сільради і каже: біда, замуруй склеп наглухо, за труди заплатимо. Тільки я встиг зацементувати його і поставити на місце загороду, як в церкві з'являється з Києва показний чоловік, науковий співробітник музею чи якийсь учений, який із схвильованим виглядом мені каже: як жаль, що я запізнився, розкриття не можна було робити. Походив, подивився, сфотографував і назад поїхав».

Постає запитання, чому ж так поспішав горе-директор Конотопського окружного музею?

Однозначної відповіді на це запитання немає. Швидше за все, О. Поплавський панічно боявся, що київський гість дізнається про коштовності, вилучені ним зі склепу останнього гетьмана України. У нашвидкуруч складеному протоколі категорично заперечується наявність вартісних речей у домовині Кирила Розумовського: «Жодних дорогоцінностей у вигляді перснів, хреста натільного, пряжок і т. п. не виявлено. Музеєм взято із домовини серце у металевому ящику, верхнє чорне оксамитове покривало, кусочок атласу, що покривав труп, 3 ґудзики, срібний герб і „адамову голову", кусочок срібної рамки з ікони, жмутик волосся і позумент з дубовим орнаментом». Неправдивість цих рядків очевидна: твердження, що православного Кирила Розумовського поховали без натільного хрестика, не витримує жодної критики. Так само складно повірити в те, що О. Поплавський повернув вилучену з домовини ікону на попереднє місце.

Оцінюючи ступінь достовірності інформації очевидців пограбування гробниці гетьмана, Олександр Коваленко і Світлана Гаврилова зауважують: «Що ж до спогадів, записаних майже через 30 років, то

на їх змісті, либонь, далися взнаки як елементарні похибки пам'яті, так і свідоме прагнення „оздобити" призабуті враження „барвистими" подробицями на підставі фольклорної традиції, котра, очевидно, сформувалась у містечку. Не виключено, що „передав куті меду" краєзнавець О. Кодаков, який записував і, правдоподібно, редагував ці записи. Отож встановити істину сьогодні надзвичайно важко».

Це, безперечно, так: і перше, і друге, мабуть, мало місце. Однак ґрунтовність, з якою Яків Андріяка описує речі, буцімто вилучені з гробниці, наведені ним барвисті деталі, просто вражають: треба або хоч раз потримати їх у руках, або мати дуже розвинену фантазію, або отримати ґрунтовну фахову підготовку.

До речі, спогади Якова Андріяки закінчуються не менш цікавою інформацією, яка стосується долі батуринських реліквій: «Одного разу, уже після колективізації, проїздом додому з Уралу до Батурина, я побував у Москві у брата, який тоді був військовим, і він мені порадив оглянути визначні місця столиці: побувати в зоосаді, в планетарії, в музеях і других місцях, що я й зробив. Заходжу до одного музею, оглядаю експонати і раптом бачу... добре мені знайому булаву, вензель і серце Розумовського. „Бач, де виявились батуринські предмети гетьмана", — промовив я співробітнику музею, який був поруч. Той здивовано на мене подивився, та й каже: „А ви звідкіля знаєте?" „Я з Батурина, — відповідаю. — Сам своїми руками виймав ці речі із гетьманського склепу в 1927 році. Але ось деяких із них я тут не бачу!" Не можна собі уявити, як здивувався і зрадів науковий співробітник музею. Він мене усадовив і розпитав про усі деталі розкриття гробниці»[35].

[35] Спогади мешканців м. Батурина Я. Андріяки, О. Шкурка і Ф. Сєдого про розкриття склепу гетьмана К. Розумовського, записані співробітником Батуринського краєзнавчого музею О. Кодаковим // У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 109.

Що це: звичайні хвастощі, прагнення показати свою значущість чи правдива інформація? Відповідь на це запитання залишаю на розсуд читачів і професійних істориків, нагадавши, що коробочка із забальзамованим серцем гетьмана, яка певний час зберігалася в Конотопському окружному музеї, згодом також зникла. Доля її невідома досі.

Повернувшись із Батурина, Федір Ернст надав Народному комісаріату освіти УРСР доповідну записку, в якій повідомив про самовільне розкриття усипальниці Кирила Розумовського. У жовтні того самого року до Конотопської окружної інспектури народної освіти надійшло розпорядження звільнити О. Поплавського з посади завідувача музею і підшукати на його місце іншу особу. Зруйнування могили останнього гетьмана України в цьому документі було названо «злочином». Злочин зазвичай передбачає кару. Однак О. Поплавський відбувся легким переляком, про що свідчить документ під назвою «Інформація Народного комісаріату освіти УРСР про звільнення О. Поплавського з посади завідуючого Конотопським окружним музеєм та його подальше працевлаштування», який датується жовтнем 1927 року і зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України: «Постановою Паритетної Комісії НКО Убробос 15/10-27 р. зав. Конотопським музеєм Поплавський знятий з цієї посади. Зважаючи на щире визнання їм (саме так написано в документі. — *С. С.*) своєї провини, комісією дозволено працювати на невідповідальних посадах в музеях, отже, Укрнаука прохає прийняти його на вакансію в Чернігівський музей, а в складі музею Чернігівського відшукати терміново особу зав. Конотопським окрмузеєм». Чим пояснюється лібералізм паритетної комісії Народного комісаріату освіти — невідомо.

Подальшу долю «Герострата із Конотопа» простежили Олександр Коваленко і Світлана Гаврилова. Після скандальної історії з несанкціонованим розкриттям могили Кирила Розумовського О. Поплав-

ський перебрався до міста Харків, що тоді було столицею УРСР, і невдовзі обійняв посаду наукового співробітника Художньо-історичного музею. 1933 року його було заарештовано за стандартним звинуваченням у належності до «контрреволюційної націоналістичної організації» і підготовці терористичного акту супроти «керівників партії та держави». Звичайно, ці звинувачення були безпідставними: людина, яка пограбувала могилу гетьмана і в роки українізації всупереч рекомендаціям Народного комісаріату освіти УРСР склала офіційний документ російською мовою, за покликанням не мала нічого спільного з націоналістичною діяльністю. Мабуть, це розуміли і самі слідчі. Вирок, як на ті лихі часи, був дуже м'яким: три роки виправно-трудових таборів, які О. Поплавський відбував у Сибіру. 1958 року вирок було скасовано, однак руйнівник гробниці останнього гетьмана України залишився жити в Забайкаллі. За усним повідомленням відомого історика Сергія Білоконя, в 70-х роках минулого століття О. Поплавський доживав свого віку в місті Ангарськ.

Тривалий час у Воскресенській церкві не велася служба Божа, що спричинило поступове запустіння цієї перлини зодчества кінця XVIII — початку XIX ст. Руйнація і проведений абияк ремонт склепіння склепу спричинилися до того, що надгробний пам'ятник Кирила Розумовського під дією власної ваги став просідати. Замість того, щоб вжити заходів для збереження визначної історичної та мистецької пам'ятки, її розібрали на окремі частини, які тривалий час лежали на церковному подвір'ї без будь-якої охорони. Деякі з них згодом потрапили на обійстя місцевих жителів, глухих і сліпих до власної історії.

На одну з мармурових плит із надгробного пам'ятника Кирила Розумовського 1969 року випадково натрапив відомий педагог, ветеран-фронтовик, шістдесятник, учасник правозахисного руху Іван Бровко, коли одного погожого літнього дня разом із відомим

українським філологом, мудрим і мужнім Борисом Антоненком-Давидовичем, який також не уникнув репресій з боку радянської влади, відвідав Батурин. «У нас ще був час, — згодом писав він у своїх спогадах, — і ми вирішили по дорозі зайти до Воскресенського храму, в якому було поховано гетьмана Кирила Розумовського. Храм нас приємно вразив. Побудований у стилі бароко, він досить гарно зберігся. ...Ми вийшли з храму, мої друзі попрямували до машини, а я завернув до найближчої хати, щоб попросити у господарів відро води для радіатора машини. Поки мені наливали воду, я встиг прочитати епітафію на смерть Кирила Розумовського, викарбувану на білій мармуровій плиті, яка чомусь лежала перед входом до сіней хати. Я прочитав: „Здесь похоронен гетьман Украины...“ На мене це справило тяжке враження: поклали її тут для того, щоб об неї витирати брудні ноги. У мене в очах потемніло. Не було сумніву, що ця плита поцуплена з усипальниці Розумовського, де ми щойно були. Коли я розповів друзям про побачене, вони не здивувались — така державна політика, історична пам'ять українського народу їй не потрібна. Оце витирання ніг об надгробок Розумовського — це як витирання ніг об Україну»[36].

З наведеного видно, що пам'ять трішки підвела Івана Бровка, який на час написання спогадів мав понад 80 років: знаємо, що в тексті епітафії на смерть Кирила Розумовського немає згадки про його гетьманство. Однак в іншому він не помилився. Мармурова плита, яка слугувала сходинкою перед домівкою місцевого жителя, нині зберігається в експозиції відділу козацтва та гетьманства Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», створеного 1994 року на основі Батуринського краєзнавчого музею. Друга така ідентична плита з вирізьбленим на ній

[36] Детально про це: Моє шістдесятництво (Зі спогадів І. Б. Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича) // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників / Упоряд. Б. Тимошенко. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. — С. 161–173.

родовим гербом Розумовських десь загубилася. Інші частини композиції — три мармурових плити, на яких вирізьблено епітафію, пілон із барельєфом і поховальну урну — 1947 року перевезли до обласного центру. Завдяки цьому вони уціліли і нині зберігаються в фондах Чернігівського художнього музею.

Після проголошення незалежності України мрії Кирила Розумовського про відродження колишньої гетьманської столиці потроху почали втілюватися в життя. У Батурині проводяться регулярні археологічні розкопки, встановлено пам'ятний знак на честь гетьмана Івана Мазепи на місці його резиденції на Гончарівці, відновлено дерев'яну Воскресенську церкву, де від рук п'яної озвірілої солдатні Петра І загинули безвинні жінки і діти, споруджено пам'ятник жертвам Батуринської трагедії 1708 року — величний, майстерно виконаний кам'яний хрест із бронзовою фігурою розп'ятого Ісуса Христа, відреставровано та відкрито для відвідувачів геніальне творіння Чарльза Камерона тощо. 2002 року Уряд України затвердив спеціальну програму, націлену на розбудову цих заповідних місць, дорогих серцям патріотів нашої держави.

Чи відродиться слава Батурина — гетьманської столиці на мальовничих берегах Сейму? Так, але за однієї умови: якщо гуманітарною політикою в Україні більше не будуть опікуватися люди без роду і племені, з прізвищами, які походять від назви відомого дурман-зілля.

Петро Калнишевський

На початку XVII ст. у Посуллі, на прикордонні між Московським царством і Річчю Посполитою, з'явилися козаки-українці — переселенці з Правобережжя, які заснували тут кілька слобід. Це не сподобалося путивльському воєводі Московії князю Семену Прозоровському, який направив проти них військовий загін. Зберігся лист московських «служилих людей», у якому повідомляється про те, що «2 червня посилали вони для зсилки литовців (так означено в листі козаків-переселенців. — *С. С.*) карачаївця Івана Буцнєва, а з ним... дітей боярських і отаманів і козаків по государевому указу 1000 чоловік. 1 червня в 12-й день Іван Буцнєв і голови, що повернулися до Путивля, сказали, що вони на річці Сулі з 4-х слобід — Волкової, Охмилової, Пустовійтівки і Війтівки людей побили, а двори і весь завод спалили. А у Волковій було 40 дворів, у Пустовійтівці — 100, у Війтівці — 50, а в Охмиловій 10, а всього 200 дворів». Однак незабаром спалені слободи відродилися, а кордон між двома державами пройшов північніше по т. зв. «Путивльській межі». Назва «слобода» походить від слова «свобода» — так козаки називали населені пункти, які вони в XVI — першій половині XVIII ст. засновували на незайманих землях Північно-Східної України і в суміжних регіонах сучасної Росії, де не було панів, визискування, податків.

Петро Калнишевський

Наведений текст — перша згадка про село Пустовійтівка, назва якого нині добре відома всім, хто хоч трохи обізнаний з історією козаччини. 1690 року тут народився останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський, якого козаки називали Калнишем. Історик О. Струткевич пише про те, що в нього було принаймні два брати: Панас — козак Смілянської сотні та Семен — священик Миколаївської церкви сотенного містечка Сміле (тепер село в Роменському районі Сумської області).

У легенді, записаній у Пустовійтівці менш ніж півстоліття тому, розповідається, що Петро Калнишевський потрапив на Січ ще

Козацька рада на центральному майдані
Нової, або Підпільненської Січі.
Малюнок О. Рігельмана

дитиною. Цю легенду наводить у своїй розвідці краєзнавець і журналіст Данило Кулиняк, який тривалий час збирав на Роменщині відомості, що стосуються знаменитого земляка. Наведу її повністю:

«Восьмирічний Петрик, син козацької вдови Агафії, пас худобу за селом, коли побачив невеличкий кінний загін запорожців. Дехто з них смалив люльки. За легендою, до одного з них звернувся хлопчик з проханням дати і йому спробувати козацької люльки. Це розважило запорожців, вони зупинилися й почастували хлопчину „носогрійкою“.

— А куди ж ви йдете? — той до них.

— На Січ, хлопче!

— Так візьміть же мене з собою!

— Ну, коли ти вже й люльку козацьку смалиш, то сідай ззаду, — дозволив сотник, той, що „носогрійку“ йому позичив. — Ти, видать, хлопець бідовий, будеш мені джурою.

Петрика двічі просити не довелося — він відразу вихопився на коня.

— А батько ж що скаже? — спитав сотник.

— А нема в мене батька, — похнюпився Петрусь. — Загинув.

— Ну, то будеш мені й за сина.

І подались вони туди, де „луг — батько, а Січ — мати“, і побрела череда в село сама, вже без пастуха»[37].

Так чи не так, але на Січі Петро Калнишевський був, як мовиться, своєю людиною. У 50–60-х роках XVIII ст. його прізвище зустрічається серед депутатів, яких козаки-запорожці регулярно направляли до Санкт-Петербурга, щоб залагодити свої справи. На той час він уже був військовим осавулом.

У січні 1761 року сивочолого вихідця зі Слобожанщини вперше обрали кошовим отаманом, а за півроку його та військового січового писаря Івана Глобу запросили на коронацію Катерини II. Під час урочистостей Іван Глоба виголосив блискучу промову, що дуже сподобалася цариці. А от Петро Калнишевський, навпаки, чомусь не викликав симпатії у «матушки-імператриці», і вона домоглася його усунення з найвищої посади на Січі. Утім, він залишився військовим суддею — цей чин був за своєю значущістю другим. За кілька років неслухняні запорожці знову обрали Калниша своїм кошовим, і роздратована Катерина II мусила погодитися з цим: наближалася масштабна війна з Османською Портою за вихід до Чорного моря, про що російські можновладці мріяли давно, і військова потуга козаків-запорожців, їхнє знання місцевості, багатолітній досвід у боротьбі з бусурманами були незамінними.

---

[37] *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 10–11.

Це підтвердили воєнні дії в ході російсько-турецької війни 1768–1774 років, що закінчилася підписанням Кучук-Кайнарджийського мирного договору, коли Російська імперія стала повновладною господаркою Північного Причорномор'я. Військову доблесть козаків-запорожців визнала Катерина II, яка офіційно оголосила їм подяку. Петра Калнишевського було нагороджено золотою медаллю з діамантами, ще 16 золотих медалей отримала старшина, понад 1000 срібних медалей — козаки, які відзначилися у боях. 1773 року кошовому отаманові присвоїли звання генерал-лейтенанта російської армії. Але над Січчю вже збиралися чорні хмари.

У середині XVIII ст. Запорозька Січ була не лише своєрідним лицарським військовим орденом, а й складним господарським організмом, що мав власні економічні та торговельні інтереси. Із заходу на схід територія Вольностей Війська Запорозького простягалася від течії Південного Бугу до верхів'їв річки Самара, з півночі на південь — від річок Тясмин та Орель до ногайських володінь у Нижньому Подніпров'ї. Вона була поділена на вісім округів, що називалися паланками. У паланках розміщувалися хутори та зимівники, де козаки займалися хліборобством, бджільництвом, розводили отари овець, табуни коней, череди великої рогатої худоби. На прикордонні з Річчю Посполитою, Гетьманатом, Слобідською Україною, Областю Війська Донського, Кримським ханством розташовувалися сторожові козацькі поселення.

У 1750-х роках уряд Російської імперії почав заселяти споконвічні землі «війська низового козацтва» колоністами. На території Бугогардівської та Інгульської паланок була заснована Нова Сербія, де розселилися серби і чорногорці, на південь від неї — Новослобідський полк, утворений молдаванами, на Лівобережжі впритул зі східними паланками Запорожжя — Слов'яносербія, ще одна колонія вихідців із Балканського півострова. Водночас влада без будь-якого узгодження зі зверхниками коша почала роздавати запорозькі

землі російським поміщикам. Посилилися земельні конфлікти, що іноді призводили до збройних сутичок. У цій ситуації Петро Калнишевський вдався до нетрадиційних методів захисту економічних інтересів Запорозької Січі, дозволивши селитися в її володіннях селянам-«гречкосіям», що раніше суворо заборонялося. За короткий час тут було засновано 45 сіл і більше чотирьох тисяч зимівників, де проживало близько 50 тисяч осіб. Саме тоді виникло знамените своїми висохудожніми розписами по дереву село Петриківка, назване за ім'ям Петра Калнишевського. Ці заходи стримували натиск чужоземців і значно зміцнили економіку Запорозької Січі, що знайшло відображення у приказці, яка виникла тоді в середовищі козаків-запорожців: «Як був кошовим Лантух (Григорій Федоров, протеже російської цариці. — *С. С.*), то не було хліба й для мух, а як став кошовим Калниш, то лежав на столі цілий книш». Економічна незалежність Запорозької Січі, підприємливість та непоступливість козаків-запорожців спричиняли незадоволення і роздратування Катерини II, яка після знищення посади гетьмана в Україні виношувала план остаточного приборкання непокірних «малоросів». Для цього слід було зруйнувати останнє гніздо вольності і непокори — Запорозьку Січ.

Підготовка до реалізації плану розпочалася відразу після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 років, адже військова допомога запорожців була уже непотрібною, і велася дуже приховано, щоб козаки-запорожці нічого не довідалися про наміри «матушки-імператриці». Активну участь у цій підготовці брав керівник військового відомства Російської імперії, фаворит цариці Григорій Потьомкін, який зовсім нещодавно позірно демонстрував «щиру» приязнь до січовиків. 1770 року він навіть записався до Кущівського куреня, отримавши від козаків прізвисько Грицько Нечеса за звичку прикрашати голову перукою з великими буклями. «Запевняю вас чистосердечно, що жодного випадку не пропущу, —

писав він улітку 1774 року кошовому отаманові, — де вбачатиму принести будь-яку бажанням вашим вигоду, на справедливості і міцності засновану».

Замість надання обіцяної «вигоди» оперетковий «козак» Григорій Потьомкін став одним із розробників плану знищення Запорозької Січі, який затвердила Катерина II. В українській народній історичній пісні «Світ великий, край далекий, та ніде прожити» про ці наміри розповідається так:

Світ великий, край далекий, та ніде прожити:
Славне військо запорізьке хотять погубити.
Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Конкретним виконавцем запланованої акції став генерал-поручик, серб за походженням, колишній австрійський офіцер Петро Текелій — таких інтернаціональних шукачів чинів і статків тоді було чимало в російській армії. У своєму розпорядженні він мав 10 піхотних, 13 донських козацьких полків, 8 полків регулярної кінноти, посилених 20 гусарськими і 17 пікерськими ескадронами, загальна чисельність яких становила понад 100 тисяч вояків[38].

У середині червня 1775 року вся гігантська армада п'ятьма колонами швидким марш-кидком просунулася до Нової Січі. Детальний опис цього центру запорозького козацтва міститься в історичних розвідках офіцерів російської армії князя Семена Мишецького й Олександра Рігельмана, які в 40-х роках XVIII ст. служили на Запорожжі, а головне — у спогадах запорозького козака-довгожителя Микити Коржа, записаних 1830 року, коли йому вже виповнилося 99 років.

---

[38] *Струткевич О.* Петро Калнишевський // Історія України в особах: Козаччина / В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін. — К.: Україна, 2000. — С. 275.

Нова Січ, територія якої охоплювала близько десяти гектарів, складалася з трьох основних частин: внутрішнього коша — січової фортеці, зовнішнього коша та ретраншементу — цитаделі, де буцімто для захисту козаків від турків і татарів 1735 року було розміщено російський гарнізон із двох рот солдатів, щодо призначення якого самі січовики не мали жодних ілюзій: «Засіла нам московська болячка в печінках!..»

У центральній частині січової фортеці, що мала напівкруглу форму діаметром до 350 м, розміщувався головний січовий майдан — місце, де щороку 1 січня проводилися військові ради, на яких вирішували усі важливі питання внутрішнього і зовнішнього життя коша, зокрема щодо виборів старшини, початку і закінчення війни, відносин з іноземними державами, розв'язання фінансових проблем, щорічного розподілу земель між куренями шляхом жеребкування, що називалося «тягти ляси», тощо. У східному кутку цитаделі була розташована «изрядная» дерев'яна церква Покрови Божої Матері, яку вважали головною опікункою запорожців, а також велика дзвіниця. Далі розміщувалася пушкарня, де у глибоких підвалах зберігалися гармати і військова амуніція, військова скарбниця, канцелярія, житло духовенства. Майдан оточували у вигляді підкови 38 куренів — споруд видовженої форми, вкритих очеретом, де одночасно могло жити кілька сотень козаків на чолі з курінним отаманом, складські й провіантні «амбари», чотири будинки для старшини, «покоевые избы», де доживали свого віку старі козаки, окремий будинок для високопоставлених приїжджих — царських чиновників й іноземців. До фортеці, огородженої валом, можна було потрапити через ворота, над якими височіла башта з бійницями.

У зовнішньому коші, який козаки називали форштадтом, тобто передмістям, вирував «гасан-базар» із численними крамницями, торговими рядами та ятками, шинками. Неподалік розміщувалося

близько 500 будинків торговців і ремісників: ковалів, чинбарів, кравців тощо[39].

З боку Великого Лугу Нова Січ омивалася річкою Підпільна — глибоким річищем Дніпра та її затокою, де стояв козацький флот і було збудовано пристань. До неї пришвартовувалися торгові кораблі, що прибували сюди з-за кордону: Турецької імперії, Венеційської республіки тощо. Із суходолу Січ захищав вал висотою до 3 м, на якому з товстих брусків дерева, загострених зверху і покритих знизу смолою, було споруджено стіни, а також рів глибиною до 3,5 м. Поодаль розташовувалося два січових кладовища, на яких височіли кам'яні надмогильні хрести.

Чимало козаків і селян жило за межами Січі — у паланках. На думку відомого дослідника козаччини В. Голобуцького, всього на землях Вольностей Війська Запорозького напередодні зруйнування Січі проживало понад 100 тисяч осіб. Інші дослідники іноді називають удвічі більшу цифру. Близько 12—13 тисяч мешканців, згідно з покурінними реєстрами, становили добре озброєні, загартовані в боях козаки-січовики.

Загалом це була грізна сила. Однак навесні 1775 року переважна більшість козаків не жили на Січі: з дозволу кошового отамана вони після закінчення тривалої російсько-турецької війни на якийсь час розійшлися відвідати рідних, залікувати рани. Дехто повернувся на власні хутори та зимівники у далеких паланках. У коші залишалося близько трьох тисяч козацької залоги. Охорона Січі була ослаблена: здавалося, що після закінчення переможної війни і встановлення російськими військами контролю над Кримом ніщо не віщувало небезпеки.

У ніч на 17 червня 1775 року військо Петра Текелія наблизилося до січового містечка. Тут воно розділилося: більша частина залиши-

---

[39] Детально про це: *Ленченко В.* Листи кошового отамана П. Калнишевського 1736 року про устрій Запорізької Січі // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 29.

лася у таборі, менша швидко захопила гавань із козацьким флотом і присічову територію. Одночасно російські солдати проникли всередину укріплень коша, куди їх впустив московський гарнізон, розміщений у ретраншементі. Потім Петро Текелій послав до цитаделі свого представника, який запропонував козакам здатися. Після бурхливих дебатів і заклику архімандрита Володимира не проливати християнської крові Петро Калнишевський зі старшинами вирушили на переговори, де всіх їх одразу взяли під варту.

Усі військові припаси запорожців було вивезено в табір російських військ, казну, майно й архів коша конфісковано, церкву Покрови Божої Матері, за спогадами самовидця Микити Коржа, осквернено: «донці, калмики і москалі сокирами вирубали царські врата в січовій Покровській церкві, вилиті з чистого срібла, і повиривали шати і привіски з ікон»[40]. Ось як закарбувалися ці події в народній пам'яті:

Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба.
Ой з-за Низу, з-за лиману, вітер повіває,
Уже ж москаль Запорожжя кругом облягає.
Ой облягши кругом Січі, покопали шанці,
Заплакали запорожці в неділеньку вранці.
Московськії генерали церкви руйнували,
Запорожці в чистім полі, як орли, літали.
Ботурлинський козарлюга по Січі гуляє
Та все пана кошового вірненько благає:
«Позволь, батьку, пан кошовий, нам на башти стати,
Найстаршому генералу з плеч голову зняти.
Москаль стане з палашами, а ми з кулаками,

---

[40] Цит. за: *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. — Ч. II. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. — С. 161.

Нехай слава не поляже проміж козаками!»
«Не позволю, милі братці, вам на башти стати,
Бо єдна кров християнська, — гріх нам проливати!»

(З української народної історичної пісні
«Ой Боже наш милостивий»)

Після арешту Петра Калнишевського козаки нічого не знали про те, як склалася його доля. Ходили чутки, начебто він подався на Дон, що знайшло відображення в рядках ще однієї народної історичної пісні:

— Ой полети ти, чорная галко,
На Дін риби їсти,
Та принеси, та принеси ти, чорная галко,
Од Калниша нам вісти.
— Та вже ж мені не летіти
На Дін риби їсти,
Та вже ж мені не носити
Од Калниша вам вісти.

Уже в новітні часи ці чутки, як повідомляє Данило Кулиняк, трансформувалися в перекази та легенди про незліченні скарби запорозького кошового Калниша, закопані десь на землях колишньої Області Війська Донського.

Але реалії були значно прозаїчнішими. Петра Калнишевського відправили до Москви, де ув'язнили в тюрмі військового відомства, а його майно описали і конфіскували. Судячи з цього опису, останній кошовий отаман був заможною людиною: мав готівкою 50 тисяч карбованців, кілька сотень червінців, понад 2 тисячі пудів збіжжя, на його зимівниках паслося 639 коней, більше тисячі голів великої рогатої худоби, близько 14 тисяч овець і кіз[41]. Петро Калнишевський

[41] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — С. 463.

не шкодував коштів на духовні потреби, збудувавши церкву Святої Трійці на своїй малій батьківщині — в селі Пустовійтівка, грандіозний дерев'яний собор Святої Покрови в місті Ромни, Георгіївську церкву в селі Петриківка тощо. Церкві в Пустовійтівці він подарував Євангеліє в оправі довжиною більш ніж півметра і шириною понад 30 см, на виготовлення якої пішов пуд срібла. Цей високохудожній витвір на той час коштував колосальну суму — 600 карбованців золотом.

Фрагмент ікони з січової Покровської церкви, на якій зображено Петра Калнишевського в супроводі козацької старшини

Петро Калнишевський щедро обдаровував також січову церкву. Тож не дивно, що він був зображений на іконі, написаній олією спеціально для неї на липовій дошці розміром 44×66 см. Оригінал ікони разом з іншими унікальними козацькими старожитностями (чашею Івана Сірка, з якої, за легендою, він пив щоранку натщесерце горілку, двопудовим Євангеліє тощо) загубився після евакуації восени 1941 року експонатів Нікопольського краєзнавчого музею на Північний Кавказ, однак в Одеському краєзнавчому музеї і Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького зберігаються її копії. На них серед шести козаків у традиційних строях, розбитих на дві групи, зображений літній, сивий чоловік із чітко окресленим, доволі широким носом, округлою головою, з маківки якої звисає традиційний козацький оселедець. Це, мабуть, єдиний прижиттєвий портрет Петра Калнишевського. Уявлення про зовнішність останнього кошового отамана можна доповнити інформацією, наданою селянами-поморами, котрі бачили його в Соловецькому монастирі на Білому

Євангеліє напрестольне в оправі — вклад Петра Калнишевського до Троїцької церкви села Пустовійтівка поблизу міста Ромни.
1760 р., Москва. Майстер І. Равич

морі в другій половині 70-х років XVIII ст. Згідно з їхніми описами Калнишевський мав широкі плечі, міцну статуру, середній зріст.

За два місяці після зруйнування Запорозької Січі, 14 серпня 1775 року, про це було офіційно оголошено в маніфесті, що є яскравим взірцем політичної демагогії, неперевершеним майстром якої була «просвічена» російська цариця Катерина II.

У преамбулі маніфесту наведено щось подібне до історичної довідки про походження запорозьких козаків, за якою вони, «одичав в своих ущелинах и порогах», «столько приобвыкли к сей праздной, холостой и безпечной жизни, что зделали себе напоследок из нея неподвижный закон, а с оным забывая отчизну свою, и решились

остаться уже навсегда на собственной своей воле». Залишившись на самоті, запорожці весь вільний від розбоїв час проводили «...в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве», що, втім, якимось чином не завадило їм з допомогою втікачів із Малоросії «...завесть собственное хлебопашество, в чем довольно уже и преуспели...». Це, за логікою Катерини II, є жахливим антидержавним злочином: «Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основание зависимости их от Престола НАШЕГО и помышляли конечно составить из себя посреди Отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет при внутреннем изобилии безпрестанно обновлять и умножать их число (звинувачення в розпусті від особи, відомої своїми пристрастями, при всій своїй серйозності звучать трохи комічно. — *С. С.*)». Далі запорожців, яких ще рік тому було щедро нагороджено за доблесть, проявлену під час війни з Туреччиною, огульно звинуватили в державній зраді: «Не для чего равным образом и того скрывать, что при самом начале последней с Портой Оттоманской войны многие из Запорожских козаков умышляли, дабы страх Божий и должную НАМ и Отечества верность, передаться на неприятельскую сторону, как и в самом деле ни известия войскам НАШИМ не подали они о приближении к границам тогдашняго Крымского Хана...» Щоправда, частина з них «...сказала при армиях НАШИХ отличные опыты мужества и храбрости...», однак «...по возвращению своем из похода в сечь начали совращаться с истинного пути и поступать заодно вопреки НАШЕЙ высочайшей воле и НАШИМ Монаршим повелениям». Усі ці негідні, як вважала цариця, вчинки козаків спричинилися до того, що «...сочли МЫ СЕБЯ ныне обязанными пред Богом, пред империею НАШЕЮ и пред самым вообще человечеством разрушить сечу Запорожскую

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ,
И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ, И ПРОЧАЯ.

Мы восхотѣли чрезъ сіе объявить во всей НАШЕЙ Имперіи, къ общему извѣстію НАШИМЪ всѣмъ вѣрноподданнымъ, что Сѣчь Запорожская въ конецъ уже разрушена, со истребленіемъ на будущее время и самого названія Запорожскихъ козаковъ, не меньше какъ за оскорбленіе НАШЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА чрезъ поступки и дерзновеніе, оказанныя отъ сихъ козаковъ въ неповиновеніи НАШИМЪ высочайшимъ повелѣніямъ.

Не прежде МЫ поступили на сію милосердію НАШЕМУ весьма противную и обидимому, какъ по истощеніи вотще всѣхъ способовъ кротости и вразумленія, оставившихъ къ нимъ увѣщанія; дабы возчувствовали и загладили чинимыя неправедности, и колико тѣмъ они воздвигнули на себя праведный НАШЪ гнѣвъ и строгость ввѣреннаго НАМЪ отъ Всевышняго правосудія.

Не начиная для жалобъ и упрежденій, нерѣдко восходившихъ къ НАШЕМУ Престолу отъ сосѣднихъ державъ за наглости и заграбительства, которыя непрестанно въ ихъ предѣлахъ производимы отъ Запорожцевъ, воспоминаемъ Мы во первыхъ начало и происхожденіе, отъ которыхъ существуютъ сіи козаки; а потомъ въ нижеслѣдующемъ изображаемъ ихъ дерзновенное ослушаніе Монаршей НАШЕЙ власти, и тяжкія отъ нихъ Запорожцевъ вновь удручавшія насильства противу собственныхъ согражданъ своихъ подданныхъ же НАШИХЪ.

Отъ писателей повѣствующихъ древнія дѣянія Отечества, заимствовать можно каждому любопытному то свѣдѣніе, что Запорожскіе козаки не что иное были, какъ часть отъ Малороссійскихъ козаковъ, наслѣдовавшихъ въ правахъ и въ образѣ правленія отцамъ своимъ; ибо сіи образовались въ существенномъ общежительствѣ, бывши дотолѣ, да и есть суть всегда полезными гражданами, напротивъ чего Запорожскіе, отлучась въ своихъ уделинахъ и порогахъ, гдѣ первоначально по способности мѣста одна только воинская стража утверждена была къ отраженію Татарскихъ набѣговъ, составили изъ себя мало по малу совсѣмъ особливое странное и намѣренію самого Творца, въ размноженіи рода человѣческаго отъ него благословенномъ, противоборствующее политическое сонмище. Вмѣсто того, что при началѣ учрежденія на Днѣпровскихъ порогахъ нужной и полезной стражи, козакамъ на оную временно и попеременно изъ Украйны отряжаемымъ возбранено было брать туда съ собою женъ и дѣтей своихъ, дабы оныхъ не подвергать напрасной опасности Татарскаго плѣненія, слѣдовательно же и самыхъ стражей содержать чрезъ то въ большей свободѣ и лучшей по тогдашнимъ обычаямъ военной исправности, нѣкоторые изъ нихъ столько приобыкли къ сей праздной, холостой и безпечной жизни, что зделали себѣ напослѣдокъ изъ оной неподвижный законъ, а съ онымъ забывая отчизну свою, и рѣшились остаться уже навсегда въ Сѣчѣ на собственной своей волѣ. Число ихъ

Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

4

Правда, Мы съ удовольствіемъ воздаемъ всю достойную похвалу въ томъ пунктѣ, что не малая часть Запорожскаго войска въ минувшую нынѣ сколь славную, столь и счастливую войну съ Портою Оттоманскою, сказала при арміяхъ НАШИХЪ отличные опыты мужества и храбрости; по чему Мы обыкнувъ признавать и награждать по достоинству заслуги каждаго изъ НАШИХЪ вѣрныхъ подданныхъ, не упустимъ конечно и впредь изъ всемилостивѣйшаго НАШЕГО вниманія всѣхъ частныхъ людей, служившихъ НАМЪ въ сей части НАШЕГО народа, которые въ отличеніяхъ противу государственнаго непріятеля оказывали вѣрность свою къ НАМЪ, храбростію и достохвальными подвигами: хотя и тутъ къ сожалѣнію НАШЕМУ не можемъ скрыть, что многіе и изъ сихъ послѣднихъ по возвращеніи своемъ изъ похода въ Сѣчь, начали совращатися съ истиннаго пути, и поступать за одно съ своими домашними товарищами вопреки НАШЕЙ высочайшей волѣ и НАШИМЪ Монаршимъ повелѣніямъ.

И тако по необходимому уваженію на все вышеизображенное, почли Мы себя нынѣ обязанными предъ Богомъ, предъ Имперіею НАШЕЮ и предъ самымъ даже человѣчествомъ разрушить Сѣчу Запорожскую и имя козаковъ отъ оной заимствованное. Въ слѣдствіе того 4 Іюня НАШИМЪ Генералъ-Порутчикомъ Текелліемъ со ввѣренными отъ НАСЪ ему войсками занята Сѣчь Запорожская въ совершенномъ порядкѣ и полной тишинѣ, безъ всякаго отъ козаковъ сопротивленія, потому что они не иначе усмотрѣли приближеніе къ нимъ войскъ, какъ уже повсемѣстно оными окружены были; ибо Мы сему военачальнику именно предписали стараться произвесть порученное ему дѣло спокойнѣйшимъ образомъ, убѣгая, сколь возможно, пролитія крови.

Возвѣщая НАШИМЪ вѣрнымъ и любезнымъ подданнымъ всѣ сіи обстоятельства, можемъ Мы въ тоже время имъ объявить, что нѣтъ теперь болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ея уродствѣ, слѣдовательно же и козаковъ сего имени. Мѣсто жилища и угодья тамошнія оставляемъ Мы для постоянныхъ и Отечеству наравнѣ съ другими полезныхъ жителей, причисляя ихъ по способности къ Новороссійской губерніи, и поручая при новомъ заведеніи и устройствѣ особливое попеченіе учрежденному тамъ правительству НАШЕМУ.

Въ прочемъ слѣдуя человѣколюбію НАШЕМУ, которое всегда и отъ праведной преступнику казни отвращается, сообразовались Мы оному не меньше и въ опредѣленіи будущаго жребія всѣмъ частнымъ членамъ бывшихъ Запорожскихъ козаковъ, всемилостивѣйше повелѣвъ не желающихъ остаться на постоянномъ жительствѣ въ своихъ мѣстахъ, распустить на ихъ родину, а желающимъ тутъ селиться, дать земли для вѣчнаго имъ жилища: всѣмъ же старшинамъ, кои служили порядочно, и имѣютъ одобренія отъ НАШИХЪ военныхъ начальниковъ, объявить НАШУ ИМПЕРАТОРСКУЮ милость, и что они сразмѣрные службѣ и званію ихъ получатъ степени. Данъ въ Москвѣ отъ Рождества Христова тысяща седмь сотъ семьдесятъ пятаго года Августа третьяго дня, а государствованія НАШЕГО четвертагонадесять лѣта.

На подлинномъ подписано собственною ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою тако:

ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Москвѣ при Сенатѣ Августа 3 дня 1775 года.

Публікація та коментар Любові ГІСЦОВОЇ

Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

и имя козаков оной взаимствованное». Особливо зворушливо у маніфесті Катерини II звучать «турботливі» слова про людство, якому, на думку «матушки-імператриці», чомусь загрожувало існування Запорозької Січі.

Однак після її зруйнування цариця в першу чергу потурбувалася про наближених до свого трону, яким пожалувала величезні наділи на запорозьких землях. Найбільш ласі шматки отримали генерал-прокурор князь Олександр В'яземський, який був одним із авторів маніфесту (200 тисяч десятин), і, звичайно, князь Григорій Потьомкін, котрий ще зовсім недавно називав останнього кошового отамана «милостивим своїм батьком» і «нерозлучним другом» (150 тисяч десятин). Решті довелося втішатися меншим. Укріплення Нової Січі було зруйновано, згодом тут виникло село Покровське. Острів на річці Чортомлик і ділянка землі на березі річки Підпільна, де колись розташовувалися Чортомлицька і Нова Січ, стали власністю Олександра В'яземського. Згодом він продав їх барону Штігліцу, німцю за походженням, який почав розводити тут досі не знану овочеву культуру — картоплю. Це про нього згадував Тарас Шевченко у своїй поемі «І мертвим, і живим...»:

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!

Петро Калнишевський, якого після арешту ув'язнили в конторі військової колегії в Москві, залишався тут майже рік, аж доки 14 травня 1776 року Григорій Потьомкін звернувся до Катерини II з пропозицією остаточно вирішити долю колишніх вищих посадовців Запорозької Січі. Ось повний оригінальний текст цього ще одного взірця демагогічної епістолярної творчості близького оточення імператриці: «Всемилостивейшая государиня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Кальнишевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемилостивейшая государиня, исчислением оного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каковым-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость преступления их перед освященным вашего императорского величества престолом, которые по всем гражданским и политическим законам заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя блистательность души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерным исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейше представить: не соизволите ли высочайшим указом помянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить милосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведанной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить их на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри, с произвождением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтыне на день. Остающееся же затем обратить, по всей справедливости, на удовлет-

ворение разоренных ими верноподданных ваших рабов, кои, повинуясь божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200 000 рублей, коим и не оставлю я соразмерное делать удовлетворение, всемилостивейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданнейший раб.

Князь Потемкин».

Якщо уважно вчитатися у зміст листа Григорія Потьомкіна, написаного тогочасним витіюватим канцелярським стилем, то можна дійти таких висновків: він міг мати на руках справжні або сфальсифіковані документи, що засвідчували небажання Петра Калнишевського та його сподвижників мовчки коритися сваліллю і тиранії; рішення про ув'язнення кошового отамана було прийнято без суду і слідства; конкретних звинувачень, висунутих козацьким зверхникам, немає — їх замінили туманні формулювання на кшталт «дерзновенные поступки» і «вероломное буйство»; вирок пропонувалося винести одній, хай і вінценосній особі, за позірним гуманізмом якої крився оскал азійської тиранії. Крім того, важко уявити, щоб навіть збіднілий, розорений український шляхтич — підданий Речі Посполитої, звертаючись до короля, від рішення якого залежала його доля, називав себе «всепідданнійшим рабом».

«Ніжносердечна» і «людинолюбна» Катерина II погодилася із пропозиціями свого сановного раба, власноручно поставивши 10 червня 1776 року на листі резолюцію-вирок: «Быть по сему».

23 червня 1776 року з контори військової колегії архангельському губернаторові Єгору Головніцину було направлено таке повідомлення: «В следствие высочайшей ЕИВ (її імператорської величності. — *С. С.*) конфирмации последовавшей на поднесенном докладе, объявленную в военную кантору от его светлости господина генерал-

аншефа военной коллегии вице президента и кавалера князя Григория Александровича Потемкина; содержащейся в оной конторе бывшей кошевой Петр Колнишевской отправлен на вечное содержание в Соловецкой монастырь с происвождением его из вступившего в секвестр имения его по одному рублю в сутки, 1-го московскаго пехотнаго полку с секунд майором Александр Пузыревским а чтоб он содержал его в крепком присмотре во время пути от всякаго с посторонними людьми сообщения удалял, о том дано ему от канторы надлежащее писменное наставление; а к вашему превосходителству сообщается, чтоб вы благоволили в доставлении онаго кошевого Колнишевского в тот Соловецкий монастырь ему зделать надлежащее наставление и в случае при возвратном следовании и требования прогонных денег удовольствие не оставить»[42].

Через два дні вслід за кур'єром поволі вирушив обоз із дев'яти підвід: розпочався скорботний шлях сивочолого кошового отамана до місця довічного ув'язнення, що його можна простежити на підставі документів Державного архіву Архангельської області Російської Федерації, опублікованих дніпропетровським істориком Владиславом Грибовським. Шлях цей пролягав болотами і хащами Вологодщини та Біломор'я — тут навіть не було поштових станцій, щоб відпочити, замінити коней і підводи.

Вісімдесятип'ятилітнього козака про всяк випадок охороняло відразу сім осіб: двоє офіцерів і п'ятеро солдатів. Головний конвоїр секунд-майор Олександр Пузиревський мав при собі дорожню грамоту, що відчиняла йому двері будь-якої оселі на шляху до місця призначення — Соловецького монастиря: «По сей подорожне следующему в Соловецкий монастырь господину секунд майору Пузы-

[42] *Грибовський В. В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського у документах Державного архіву Архангельської області // Козацька спадщина. — Вип. 8. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 38.

ревскому и будущими при нем давать по тракту соцким выборным и крестьянам девять подвод за указные прогоны без всякого задержания»[43].

11 липня 1776 року обоз прибув до Архангельська, де губернатор, наполоханий звісткою про приїзд небезпечного злочинця, замінив московський конвой сержантом і трьома рядовими з губернської роти. Наступного дня він відправив архімандритові Соловецького монастиря Досифію повідомлення про прибуття арештанта і ще раз повторив інструкції, отримані з Москви: «... хотя я и должен заключать, что конечно ваше высокопреподобие об оном арештанте каким образом ево в Соловецком монастыре содержать от начальства указ иметь изволите, но при всем том, видя из данного господину майору наставления повелении о содержании того арестанта в крепком присмотре и о удалении от всякаго с посторонними людьми сообщения за нужно нахожу напомянуть что и в монастыре непременно надлежит содержать его всегда под крепким присмотром не допуская ни с ким с посторонними сообщаться и для чего самого на тот только случай ежели у вашего высокопреподобия в караул за них салдат будет недостаточно употребить для оного посланных от меня с тем майором для препровождения его губернской роты сержанта и трех солдат дав им достаточное о содержании наставление, буде же недостатка в карауле не имеете то благоволите их с ним же сюда отправить»[44].

З Архангельська арештанта і його стражників відправили на Соловецькі острови, розташовані у південно-західній частині Білого моря. З цією метою в одного з архангельських купців найняли судно, заплативши йому 20 карбованців (рублів).

---

[43] *Грибовський В. В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського у документах Державного архіву Архангельської області // Козацька спадщина. — Вип. 8. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 39.

[44] Там само. — С. 38.

Подорож, що тривала до кінця липня, була небезпечною: спочатку корабель двічі сів на мілину, захворів шкіпер і екіпажу довелось повернутися в устя річки Північна Двіна, де нашвидку залатали днище, потім розпочався шторм. Лише 30 серпня архімандрит Досифій направив архангельському губернаторові повідомлення про те, що арештанта доставлено, і відмовився від послуг стражників із архангельської губернської роти, оскільки монастир мав достатній військовий гарнізон (близько 100 офіцерів і рядових), щоб стерегти ув'язнених власними силами. Роль їхніх духівників взяли на себе ченці.

Соловецьку обитель заснував 1436 року преподобний Зосима. Наприкінці XVI ст. тут збудували потужні мури — монастир став фортецею, де разом із монахами постійно квартирував військовий гарнізон. Одночасно його захищала сувора природа європейської Півночі — зв'язок із материком був можливий лише впродовж чотирьох відносно теплих місяців. Келії монастиря слугували також тюремними камерами, де в дуже тяжких умовах відбували покарання особи, яких влада і церква вважали злочинцями.

На початку XVIII ст., як зазначає Владислав Грибовський, «за Соловецьким монастирем закріпилась своєрідна спеціалізація з утримання політичних в'язнів та релігійних дисидентів». В'язнів тепер утримували не в келіях фортечних веж, а в Головленківській тюрмі, збудованій поблизу Архангельської вежі. Майже одночасно в ній з'явилися перші українські в'язні: священик Іван Святайло та його син чернець Никанор, які належали до оточення генерального судді Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри, страчених 1708 року після доносу на гетьмана Івана Мазепу. Що сталося далі з цими ув'язненими — невідомо.

У серпні 1721 року сюди було прислано українця Захара Патоку, якого веліли «...держать... за крепким присмотром и чернил и бумаги держать ему не велено». В указі Синоду, що, у свою чергу, викону-

40 42

Ставропигиалного соловецкого монастыря от архимандрита
Его высокопревосходителству господину генерал
поручику и архангелогородской губернии губернатору
и кавалеру Егор Андреевичу Головцыну,

Сообщение,

Вашего высокопревосходителства сообщение прошлого августа от 27. чрез нарочно посланного Архангелогородской губернской роты салдата Алексея Сапунина мною получено. Вследствие присланного Государственной военной коллегии указы содержащейся ныне в соловецком монастыре бывшей Запорожской сечи кошевой атаман Петр Калнишевской [illegible] мне объявил, что по займу оных Калнишевского сотоварища полковник Антон Михайлов [illegible] в двух тысячах рублей вексель [illegible] прибытие его вещи с прочими войсковыми делами у вдовы жены Головатого а у него Калнишевского никогда не бывал и ныне не имеется [illegible] за его Калнишевского печатью [illegible] объяснение при сем вашему высокопревосходителству с ним же салдатом Сапуниным сообщается, Сентября 2 дня 1776 году.

Досифей Архимандрит Соловецкий

Повідомлення архімандрита Досифія архангельському губернаторові про прибуття Петра Калнишевського у Соловецький монастир.
Державний архів Архангельської області. Фото В. Грибовського

Територія Соловецького монастиря

вав указ Петра I, було сказано: «...решено Захару Патоке за неправые его о великих делах доношения вместо смертной казни учинить — вырезать язык и сослать в Соловецкую тюрму вечно. И та казнь ему, Патоке, учинена...»[45]. Тож Катерині II було в кого брати уроки гуманізму. Не дарма ж Тарас Шевченко поєднав цих улюбленців російської історії відомими поетичними рядками:

[45] Див.: *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис. — К.: Рад. письм., 1991. — С. 66.

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину.

Історик Г. Фруменков, який присвятив своє дослідження в'язням Соловецької тюрми, вважав, що Захар Патока — колишній канцелярист гетьмана Івана Мазепи — володів якоюсь інформацією, що компрометувала кількох близьких до Петра І царських вельмож. Тому щодо нього й була обрана така специфічна форма покарання: в'язень мусив замовкнути назавжди.

Петра Калнишевського також розмістили в одному з казематів Головленківської тюрми, про що стало відомо лише майже за 90 років після зруйнування Запорозької Січі — спрацювала незгасла ідея самобутності українського народу, яку після зросійщення козацької старшини підхопила нова соціальна верства — інтелігенція. Проявом внутрішнього опору новонародженої національної еліти стало створення громадських організацій, діяльність яких забороняв російський царизм. Багатьом учасникам опозиційного руху довелося відбувати покарання в Архангельській губернії. Одним із них був революціонер-народник Петро Єфіменко. 1862 року в селі Ворзогори неподалік від міста Онега він довідався від селянина Лукіна про якогось «козацького отамана», котрого той колись бачив у Соловецькому монастирі. Допитливий дослідник, який згодом став відомим істориком, вирішив перевірити цю інформацію в губернському архіві та наступного року знайшов її документальне підтвердження в одному з архівних документів. На його прохання видатний український громадський діяч, етнограф і фольклорист, автор слів Державного гімну України Павло Чубинський, який відбував заслання в Архангельську, відвідав Соловецький монастир і розшукав там могилу кошового отамана. Подальшу естафету підхопив Дмитро

Яворницький. 1887 року він також побував на Соловках, де вивчав монастирський архів і записав від старших ченців перекази про легендарного козацького ватага, надалі використані в його працях. Чимало фактів, що стосуються соловецького періоду життя Петра Калнишевського, зібрали й опублікували російські історики М. Колчин і Г. Фруменков. Останнім часом з'явилися публікації вітчизняного історика Владислава Грибовського, присвячені названій проблематиці. Завдяки дослідженням цих та інших авторів те, що колись так старанно приховував царський режим, можна відтворити якщо і не повністю, то принаймні в загальних рисах.

Соловецький монастир.
Сучасне фото

За даними Г. Фруменкова, у Головленківській тюрмі кошовий отаман провів близько 16 років. Стеля каземату постійно протікала, що спонукало в'язня звернутися з проханням відремонтувати її. Прохання задовольнили, але в дуже оригінальний спосіб. У доповіді намісника монастиря від 12 жовтня 1779 року зазначено: «По многократной меня просьбе П. И. Калнышевского для надобности ему к исправлению и перекрытию кельи, в которой он живет, что от дождя великая теча происходит, от чего и платье у него гниет, и просит ваше высокопреподобие приказать особливо, всех монастырских нанятых в плотничью работу работных, на его счет нанять четырех человек и весной с прочими монастырскими работными прислать с показанием на его имя, кто и какими ценами». Навесні стелю каземату справді відремонтували коштом Петра Калнишевського.

Згодом місце ув'язнення кошового отамана змінили. Його перевели в напівпідземний каземат із невеликим отвором-віконцем

Камера, в якій було ув'язнено Петра Калнишевського

у помешканні «Сушило», що розташовувалося неподалік монастирського млина, поблизу Білої Вежі. Михайло Колчин так описав кімнату в'язня: «Біля самого входу під башту знаходиться житло мірошників, від дверей якого йде вузький темний прохід близько двох сажнів; щоб не заплутатися і спіткнутися об що-небудь, слід іти з вогнем. Спускаємось східців на три нижче рівня землі, йдемо вузьким, темним проходом, звертаємо трохи вправо і заходимо низькими дверима у велику квадратну, сажнів на три, кімнату. У ній темно, тому що немає жодного вікна, а замість цього на кожній стіні знаходились двері з малесенькими врізками в них. Кімната цілком складається із цегли: підлога, стеля, стіни, лавки, полиці, — словом, усе цегляне. Сиро, стіни мокрі, запліснявіли, повітря сперте, задушливе, таке, яке буває в сирих погребах. Злякавшись світла, щури, яких тут дуже багато, з жахом кидаються вам під ноги. В цій кімнаті колись розміщувалася варта, яка чатувала в'язнів, ув'язнених у казематах, розташованих з усіх боків цієї кімнати. Перед нами маленькі, аршина два висотою, двері з малюсіньким віконцем посередині; двері ці ведуть в житло в'язня.

Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири і завширшки сажень, висота при вході три аршини, у вузькому кінці — півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву — ложе для в'язня... На другому боці — залишки зруйнованої печі. Стіни... сирі, плісняві, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці камери є маленьке віконце вершків шість у квадраті. Промінь світла, немов крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було тільки в найсвітліші дні, та й то з великим напруженням зору. Якщо в'язень

намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то бачив хіба що одне кладовище прямо перед вікном. Після півгодинного перебування в задушливій атмосфері каземату стає тяжко дихати, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху... В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання, і з язика злітає запитання: „Невже тут можна жити? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного життя?"»[46]. Усе ж умови в новій камері Петра Калнишевського були трохи кращими. Принаймні тут стояла пічка, яка обігрівала її в холодну пору року.

Тюремний режим, якому мусив підпорядковуватися Петро Калнишевський, був надзвичайно суворим. Йому забороняли спілкуватися зі сторонніми людьми, листуватися, виходити на прогулянки. Кошового отамана позмінно охороняли чотири стражники, прізвища й імена яких збереглися в архівних документах — Іван Матвєєв, Антон Михайлов, Василь Нестюков, Василь Соханов. За переказами, Калнишевського виводили з каземату лише тричі на рік: на Великдень, Преображення і Різдво, коли він мав змогу сходити в церкву, звернутися в ній до Бога з молитвою й пообідати у трапезній.

Матеріальне становище козацького отамана, хоч це і дивно, було відносно благополучним. Згідно з указом Катерини II на його утримання в монастирі від початку і до кінця ув'язнення щоденно виділявся 1 карбованець (рубль), тобто 365–366 карбованців на рік. Це, як на той час, була чимала сума. Варто нагадати, що з коштів, які надходили на Січ із царської казни, щорічне жалування кошового отамана становило 70 карбованців, а на курінь видавалося лише

[46] *Колчин М.* Ссыльные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.: Исторический очерк. — М.: Тип. Русск. т-ва печатн. и издательск. дела, 1908. — С. 5–10.

Справа про видачу річних коштів на утримання Петра Калнишевського в Соловецькому монастирі. *Державний архів Архангельської області. Фото В. Грибовського*

140 карбованців. У Соловецькому монастирі на утримання в'язнів виділяли від 10 до 30, а на ченця — лише 9 карбованців на рік.

Ця несподівана, на перший погляд, щедрість Катерини II пояснюється дуже просто: сума, відведена на утримання Петра Калнишевського, була мізерною часточкою вартості його майна, що після зруйнування Запорозької Січі потрапило до державного секвестру. Все ж цариця давала сивочолому арештанту змогу нормально харчуватися, оплачувати ремонт місця свого ув'язнення (!) і навіть щедро обдаровувати монастир. Першим коштовним подарунком Петра Калнишевського, за даними Дмитра Яворницького, став великий позолочений срібний хрест із написом: «Сей крест сделан вкладом Петром Ивановичем Кошевым 1794 года. Вес тринадцать фунтов, (48) золотников», який він пожертвував Спасо-Преображенському собору.

Багаторічне ув'язнення не зломило Петра Калнишевського. Навіть в останні роки свого життя він зберігав ясний розум і цікавився політичною ситуацією в Російській імперії, про що свідчить оповідь самовидця селянина-помора Лукіна: «Прийшли ми до трапезної перед обідом, чекали монахів з порціями. Коли це проходить чоловік незнайомий у супроводі трьох солдатів з рушницями і питає нас зацікавлено: „Хто царем тепер? Як царі живуть тепер і як ведеться на Русі тепер?“ Ми відповідали, що царем Олександр Павлович; живуть, як і раніше, всі, слава Богу, благополучно й добре. Він би й ще розпитував, та солдати не дозволили. „Від цього чоловіка, — казали вони, — відійдіть геть, з цим чоловіком не слід вам розмовляти“. І монахи теж не дозволяли: „Архімандрит побачить, казали вони, так недобре вам за це буде“. Архімандрит прийшов, і він підійшов для благословення. „Древен ты еси, землею пахнеши“, сказав архімандрит тому чоловікові. І справді він був дуже старий: тут

і життя своє скінчив. Пізніше монахи казали, що це якийсь кошовий отаман»[47].

До кінця життя Петро Калнишевський одягався в козацькі строї: кармазин, китайчастий сюртук синього кольору з маленькими олов'яними ґудзиками в два ряди. Він, за спогадами самовидців-поморів, розмовляв «не так чисто, как по-русски», тобто або українською мовою, або з виразним українським акцентом. Поширена в науково-популярній літературі та публіцистиці легенда про те, що кошовий отаман ще в камері Головленківської тюрми буцімто втратив людську подобу[48], не має під собою жодних підстав. Факти свідчать протилежно: Калнишевський ніколи не втрачав власної гідності, слідкував за своїм зовнішнім виглядом, мужньо, як личить козацькому лицареві, зносив тяжкі випробування, що випали на його долю.

Петро Калнишевський провів в ув'язненні майже двадцять п'ять років. 4 травня 1801 року настоятель монастиря архімандрит Іова повідомив про те, що згідно з указом нового царя Олександра I йому «даровано прощение» і що надалі він може жити, де забажає. Однак було вже запізно. Стодесятилітній кошовий отаман не захотів залишати стін монастиря, пояснивши цс у своєму клопотанні так: «Не могу отважиться пуститься в путь столь дальний, а расположился остаток дней моих посвятить в служение Единому Богу в сем блаженном уединении, к коему чрез двадцатипятилетнее время моего здесь пребывания привык я совершенно, в обители сей ожидать с спокойным духом приближающагося конца моей жизни». Одночасно він просив, щоб йому залишили той, що і раніше, розмір грошового утримання, «чтоб мог... до конца жизни своей содержать себя

[47] *Ефименко П. С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791–1803 // Русская старина. — Кн. XIV. — СПб., 1875. — С. 412.

[48] Див., наприклад: *Шаповал І.* В пошуках скарбів. — К.: Дніпро, 1965. — С. 30.

безбедно»[49]. Це прохання задовольнили. На честь свого звільнення Петро Калнишевський замовив і подарував Соловецькій обителі розкішне Євангеліє у срібній оправі з позолотою вагою понад два пуди.

Спасо-Преображенський собор, біля якого було поховано Петра Калнишевського

Колишні побратими кошового отамана — військовий суддя Павло Головатий і військовий писар Іван Глоба, яких ув'язнили в Сибіру, так і не дочекалися звільнення: першого 1790 року поховали на монастирському цвинтарі міста Туруханськ, другий помер у 1796 році у Знаменському монастирі міста Тобольськ.

Недовго тішився волею і сам Петро Калнишевський: 31 жовтня 1803 року його не стало. Чернецька братія, яка глибоко шанувала колишнього в'язня за смиренність, гідність і щедрість, поховала його на найпочеснішому місці монастиря — південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору, поруч із могилами архімандрита Феодорита і знаменитого російського державного діяча й церковного публіциста «смутного часу» початку XVII століття Авраамія Паліцина. 1856 року за розпорядженням настоятеля монастиря на місці останнього спочинку Петра Калнишевського було встановлено надгробну плиту з таким вирізьбленим написом: «Здесь погребено тело в Бозе почившаго Кошевого бывшей некогда запорожской грозной Сечи казаков, Атамана Петра Калнишевского, сосланнаго в сию обитель

[49] *Грибовський В. В.* Історія вивчення та перспективи дослідження соловецького періоду життя Петра Калнишевського // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Вип. 3. — Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2008. — С. 45–58.

Фрагмент пам'ятника Петру Калнишевському в селі Пустовійтівка

по Высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по Высочайшему повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренне познавшаго свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертию благочестивою, доброю. Блажени мертвии умирающии о Господи: Аминь. 1856 А. А.».

Надгробок Петра Калнишевського знаходився на своєму місці принаймні до липня 1923 року, коли Соловецький монастир було закрито. Ченці спочатку залишалися у стінах колишньої обителі, допомагаючи новим господарям вести господарство. Восени того самого року за постановою Ради народних комісарів СРСР було утворено «Соловецкий лагерь принудительных работ особого назначения» (СЛОН ОҐПУ) — один із найстрашніших сталінських таборів, де загинули сотні тисяч людей. Серед них було багато кращих синів України — учасників національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років, учених, письменників, митців, а саме: помічник командувача УГА Петро Солодуб, голова антибільшовицького Повстанчого штабу Юрій Мазуренко, академіки Матвій Яворський і Степан Рудницький, поет Микола Зеров, драматург Микола Куліш, режисер Лесь Курбас і багато-багато інших.

У 1938 році на Соловках замість СЛОНа було створено закритий ізолятор для політв'язнів, засуджених на великі строки (15–25 ро-

ків), під час Другої світової війни діяла школа юнг, після її закінчення — ізолятор особливого призначення, в чоловічому відділенні якого, серед інших, утримували польського кардинала Стефана Вишинського. На початку 1960-х років влада знищила сліди концтабору і тюрми, дозволивши громадянам заселяти Соловецькі острови, щоправда, за особливим дозволом. 1974 року запрацював Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник. Тільки завдяки випадковому збігу обставин надгробна плита останнього кошового отамана Запорозької Січі, яку неодноразово пересували з місця на місце, не стала будівельним матеріалом фундаменту «соціалістичних перетворень» у прямому і переносному значенні цих слів. Уже в наші дні, 2002 року, вона потрапила до дворика Германівської каплиці, де зібрано уцілілі монастирські надгробки.

Після проголошення незалежності України Соловецькі острови відвідало багато громадян України: письменники, публіцисти, представники козацьких організацій, учені тощо, які приїздили сюди вшанувати пам'ять останнього кошового отамана Запорозької Січі, отримати на місці правдиву інформацію про те, як минули останні роки його життя, пізнати витоки незбагненної внутрішньої сили людини, яка, здавалося б, втратила все, але не втратила себе. Побував тут і земляк Петра Калнишевського — Президент України Віктор Ющенко, за ініціативою якого було прийнято програму відзначення 315-ї річниці з дня народження славного вихідця з козацької Роменщини. У вежі «Сушило» встановлено погруддя кошового отамана, виготовлене коштом запорізького підприємства «Мотор-Січ». Пропонувалося також перенести могилу останнього кошового отамана на батьківщину. Для цього член канадської філії фундації імені Івана Багряного Максим Марченко 1994 року надав власні кошти. Було створено наглядову раду, до якої увійшли здебільшого представники Української всесвітньої координаційної ради й управи фундації імені Івана Багряного у США, але без жодного професій-

ного археолога чи антрополога визначити місце могили Петра Калнишевського й ідентифікувати його тлінні рештки неможливо. Усе закінчилося тим, що організатори акції навіть не змогли потрапити на Соловецькі острови, зрештою добровільно відмовилися від неї, повернувши кошти спонсору.

Прах Петра Калнишевського можна знайти, оскільки збереглися надійні орієнтири його могили — поховання архімандрита Феодорита й Авраамія Паліцина. Однак розкопкам та ідентифікації тлінних решток останнього кошового отамана Запорозької Січі мусять передувати складні переговори на державному рівні, воля зверхників України і дозвіл керівників Російської Федерації. Ця дуже непроста і клопітлива справа потребує наполегливості, терпіння, послідовності і взаєморозуміння, якого поки що так не вистачає у відносинах двох держав.

Утім, будемо оптимістами.

Додаток 1

Українські гетьмани[1]

Дмитро Вишневецький	1550–1583
Богдан Ружинський, звісний у роках	1575–1576
Шах	1576–1577
Лук'ян Чорнинський	1578
Самійло Зборовський	близько 1581
Михайло і Кирик Ружинські	1585
Захар (?) Кулага, Богдан Микошинський,	
Лук'ян Чорнинський	1586
Войтіх Чаповицький	1590
Криштоф Косинський	1591–1593
Григорій Лобода	1593 (з перервами)
Богдан Микошинський	літо 1594
Федір Полоус	весна 1595
Матвій Шаула	початок 1596
Кремпський і Криштоф Нечковський	літо 1596
Гнат Василевич	1596–1597
Тихон Байбуза і Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600–1602
Гаврило Крутневич	1602–1603 (з перервами)
Іван Куцкович	1602
Іван Косий	1602–1603
Григорій Ізапович	згаданий наприкінці 1606
Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич	1609–1610
Григорій Тискиневич	згаданий у травні 1610
Петро Сагайдачний	1614 (?)–1622, з перервами
Дмитро Барабаш	березень 1617
Яцько Неродич Бородавка	1619–1621
Олифер Голуб	1622–1623
Михайло Дорошенко	1622–1628, з перервами

[1] Список українських гетьманів склав Богдан Якимович на основі досліджень Михайла Грушевського з деякими уточненнями. Див.: *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 397–398.

Грицько Чорний, Каленик Андрієвич	1624–1625
Пирський, Жмайло	1625
Грицько Савич Чорний	1629–1630
Тарас Федорович (Трясило)	1630
Тимофій Орендаренко	1630–1631
Іван Калуга-Петражицький	1631–1632
Андрій Діденко, Тимофій Орендаренко	1632–1633
Іван Сулима	1635
Василь Томиленко	1635–1637
Сава Кононович, Павлюк Бут, Дмитро Гуня	1637
Яцько Острянин, Дмитро Гуня	1638
Богдан Хмельницький	1648–1659
Юрій Хмельницький	1657
Іван Виговський	1657–1659
Юрій Хмельницький (вдруге)	1659–1663
Яким Сомко (наказний)	1663
Павло Тетеря, правобічний	1663–1665
Іван Брюховецький, лівобічний	1663–1668
Опара, Суховієнко, правобічні	1665–1669
Петро Дорошенко, правобічний	1665–1676
Дем'ян Многогрішний (Ігнатович), лівобічний	1669–1672
Михайло Ханенко, правобічний	1669–1674
Іван Самойлович, лівобічний	1672–1687
Юрій Хмельницький (утретє, правобічний)	1677–1681
Іван Мазепа	1687–1709
Іван Скоропадський, лівобічний	1708–1722
Пилип Орлик, правобічний (на еміграції)	1710–1742
Павло Полуботок, лівобічний, наказний	1722–1724
Данило Апостол	1727–1734
Кирило Розумовський	1750–1764

Словник спеціальних, застарілих і маловживаних термінів

Альма-матер — давня студентська назва університету. Зараз це слово використовують для означення місця, в якому людина здобувала освіту або набувала професію.

Амвон — напівкругле підвищення у церкві перед т. зв. царськими вратами, звідки виголошують проповіді, читають Євангеліє.

Антропологія — 1) наука про місце людини в природі й мінливість її фізичного типу у часі та просторі; 2) філософська антропологія — вчення про природу і сутність людини; 3) культурна антропологія — одна з назв етнології у західноєвропейській та американській науці.

Апсида — виступ у плані архітектурної споруди, що має напівкруглу або гранчасту форму.

Аркосолій — підземна ніша з арочним верхом для розміщення труни з мощами преподобного, пристосована для поклоніння прочан. У печерах Києво-Печерської лаври аркосолії відомі з XVII ст.

Архімандрит — сан пресвітера в чорному (чернечому) духівництві; настоятель монастиря та інші чернечі особи, які посідають вищі адміністративні посади (наприклад, ректор семінарії); вища посада священика з чорного духівництва.

Аршин — міра довжини, що використовувалася до запровадження метричної системи і дорівнювала 71,12 см.

Баня — купол, іноді верх церковної будівлі.

Бароко — стилістичний напрям у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., який характеризується примхливістю форм і декоративною пишністю.

Бунчук — символ влади, що має вигляд палиці, до якої прив'язано жмут кінського волосся, з мідною кулею, насадженою зверху.

Вівтар — східна частина християнського храму, що у православній церкві відділена від загального приміщення іконостасом.

Гаплик — металева зачіпка, що пришивається проти петлі до одягу і слугує застібкою.

Гетьман — у XVI–XVIII ст. командувач військами у Великому князівстві Литовському та Польщі; зверхник козацького війська в Україні, вища посадова особа в адміністрації Гетьманщини.

Головний (черепний) показник — поперечно-поздовжній індекс, який застосовують у фізичній антропології для визначення форми голови (черепа).

Гривна — металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї.

Дереворит — техніка гравюри на дошці з дерева, розрізаного впоперек шарів; картина, малюнок, виконані цим способом.

Епітафія — надмогильний напис, виконаний у віршованій або прозовій формі.

Єдваб — сорт коштовної шовкової тканини.

Єпископ — священнослужитель, який за своєю значущістю займає третю позицію у вищій церковній ієрархії та має право здійснювати усі сім таїнств і всі церковні служби за давньою традицією; у сан єпископа висвячують тільки священиків, які прийняли чернецький чин — архімандритів. Єпископ називається також архієреєм чи ієрархом, тобто священоначальником.

Золотник — стара одиниця ваги, що дорівнює 1/96 фунта (близько 4,266 г).

Ігумен — старший із пресвітерів-ченців, настоятель, управитель монастиря.

Кармазин — старовинне тонке сукно червоного кольору; верхній одяг, виготовлений із цього сукна.

Кварцяне військо — збройні підрозділи у Речі Посполитій, на утримання яких король жертвував четвертину своїх щорічних прибутків.

Келія — житлове приміщення ченця.

Кіш — козацький військовий табір, обоз.

Клейноди — військові відзнаки (прапори, труби, литаври, барабани тощо) у козацьких військах і символи влади (булава, пернач і т. п.) у гетьманів Війська Запорозького та Речі Посполитої.

Клір — духовенство.

Клірик — той, хто належить до духовного стану.

Конунг (від староскад. — ватажок) — вождь скандинавського племені, король Швеції, Данії, Норвегії доби Середньовіччя.

Краніометрія — вимірювання черепа з метою вивчення варіацій його будови.

Краніоскопія — опис особливостей і деталей будови черепа.

Крипта — згідно з традиціями Києво-Печерської лаври — велике підземне приміщення, що не є церквою. У римських катакомбах, де ховалися перші християни, криптами називали підземні церкви.

Ктитор — 1) фундатор церкви, який надав земельний наділ, пожертвування; 2) церковний староста, якого обирала парафія для порядкування церковним майном.

Куманець — керамічна фігурна посудина для спиртних напоїв, що нині використовується здебільшого як прикраса.

Курінь — основна адміністративно-господарська та військово-організаційна одиниця Запорозької Січі, очолювана курінним отаманом.

Логофет — 1) вища посадова особа Візантії, яка відповідала за збирання податків, державну скарбницю чи виконувала функції хранителя патріаршої печатки; 2) вищий урядовець Молдавського князівства

XV–XVIII ст., який виконував функції секретаря канцелярії, хранителя державної печатки і міг заміщати господаря (правителя) за його відсутності в державі.

Митрополит — один із вищих санів церковної ієрархії, єпископ великого міста і великої церковної області, прилеглої до нього, що має назву митрополії.

Морганатичний шлюб — шлюб особи царського роду з особою нижчого походження, який не давав їхнім дітям прав престолонаслідування.

Отаман — виборний або призначений військовий, військово-цивільний чи цивільний чин в Україні в XV — на початку XX ст.

Пенітенціарний заклад — в'язниця, виправна установа закритого типу.

Пілон — 1) башта у вигляді зрізаної піраміди, яка зводилася біля входу в стародавній єгипетський храм; 2) масивні, зазвичай прямокутні колони, що слугують опорою арок, склепінь або оформляють з боків в'їзди, входи в парки, на мости тощо.

Потир — чаша або келих, якими користуються під час виконання християнських релігійних обрядів.

Редут — зімкнуте польове укріплення прямокутної чи багатокутної форми, що застосовувалося для групової оборони в XVII–XIX ст.

Ретраншемент — у XVI–XVIII ст. допоміжні фортифікаційні споруди, які розміщувалися в тилу головних укріплень чи позицій і були другою лінією оборони.

Секвестр (від лат. — заборона) — заборона чи обмеження, накладене органами державної влади на користування приватним майном.

Сераскир — 1) головнокомандувач, сераскир-паша в Османській імперії; 2) намісник кримського хана і головнокомандувач татарських орд поза межами Криму.

Сердюки — козаки найманих піхотних полків, які були на повному утриманні гетьманського уряду; охоронці гетьманів Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.

Сюртук — приталений чоловічий верхній двобортний одяг із довгими полами.

Топоніміка — сукупність географічних назв певної території, регіону; розділ філологічної науки, що вивчає власні географічні назви, їх функціонування, значення, походження, структуру, ареал поширення тощо.

Фасад — зовнішня лицьова сторона будівлі.

Фунт — одиниця виміру маси в багатьох країнах, розмір якої коливається від 317,6 до 560 г.

Хоругва, корогва, коругва — 1) військовий підрозділ кінноти в польській армії XVI–XVII ст., який налічував 50–100 бійців; 2) бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва; 3) церковне знамено із зображенням релігійних символів, ликів Ісуса Христа, святих.

Чільце — весільний головний убір дівчини.

Яничари — з другої половини XIV ст. до 1826 року — регулярна турецька піхота, особовий склад якої спочатку комплектувався з юнаків-рабів, а згодом — із християнського населення підкорених країн, примусово навернутих в іслам.

Ясир — невільники, яких брали в полон турки, ногайці і кримські татари під час нападів на українські, російські та польські землі в XV–XVIII ст.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Антонович В.* Демко Многогрішний // Гетьмани України. Історичні портрети: Збірник. — К.: Журнал «Україна»; Газета «Вечірній Київ», 1991. — С. 85–92.
2. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — 240 с.
3. *Апанович О.* Кошовий отаман Іван Сірко // Літературна Україна. — 1989. — 1 червня. — С. 6.
4. *Аркас М.* Історія України-Русі / Перед. сл. П. Гвоздецького. – 3-тє факс. вид. — К.: Вища школа, 1993. — 414 с.
5. *Асаки Г.* Исторические новеллы. Дневник молдавского путешественника. Избранные статьи. — Кишинев: Литература артистикэ, 1988. — 168 с.
6. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Репр. изд. — К.: Час, 1993. — 603 с.
7. *Бондаренко В.* В следующем году закончатся 300-летние странствия останков Ивана Сирко // Факты. — 1999. — 25 июня. — С. 24, 26.
8. *Бондрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.* З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького

князя Ярослава Осмомисла) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. — С. 393–405.

9. *Боплан Г.-Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з фр. Я. Кравця, З. Борисюк. — К.: Наук. думка, 1990. — 256 с.
10. *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К.: Варта, 1994. — С. 331–345.
11. *Бурда Л.* Перезахоронення останків Сірка у 1967–2000 роках // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 253–255.
12. *Величко Самійло.* Літопис. Том перший / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — 373 с.
13. *Величко Самійло.* Літопис. Том другий / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1991. — 642 с.
14. *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. — К.: Наш час, 2008. — 319 с.
15. *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни. — К.: Наук. думка, 1978. — 142 с.
16. *Герасимов М. М.* Основы восстановления лица по черепу. — М.: Советская наука, 1949. — 185 с.
17. Геродот (Геродота турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами») / АН України. Ін-т археології. Ін-т укр. археографії; Пер., передм. і прим. А. Білецького. — К., 1993. — 574 с.
18. *Гиляровский В.* Ярополец // Столица и усадьба. — 1914. — № 5. — С. 1–3.
19. *Гинзбург В. В.* Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерды // Краткие сообщения о докладах

и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. — М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940. — С. 57–66.

20. *Горбенко С. О.* Ярослав Осмомисл: реконструкція антропологічна та історична. — Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 1996. — 221 с.
21. *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К.: Критика, 2007. — 464 с.
22. *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К.: Наук. думка, 2004. — 310 с.
23. *Грибовський В. В.* Історія вивчення та перспективи дослідження соловецького періоду життя Петра Калнишевського // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Вип. 3. — Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2008. — С. 45–58.
24. *Грибовський В. В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського у документах Державного архіву Архангельської області // Козацька спадщина. — Вип. 8. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 30–59.
25. *Грушевський М.* Гетьманське гніздо (Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–9) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1909. — Т. 91. — Кн. 5. — С. 5–32.
26. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Репр. вид. 1913 року. — К.: МП «Райдуга» — кооп. «Золоті ворота», 1992. — 525 с.
27. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 9. — Кн. 2: Роки 1654–1657. — К.: Наук. думка, 1997. — 761 с.
28. *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський / НАН України. Ін-т історії України, НДІ козацтва. — К., 1998. — 206 с.

29. *Данилова Є. І., Шиденко В. А., Дяченко В. Д., Сегеда С. П.* Нестор-літописець — антропологічна характеристика // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 3–16.
30. *Дашкевич Я.* Гетьман Павло Тетеря — задуми Хмельницького, доля Виговського // Україна. Козацька держава (Ілюстрована історія українського козацтва в 5175 світлинах) / Упоряд. В. Недяк. — К.: Емма, 2004. — С. 328–333.
31. Джерела про зруйнування Запорозької Січі / Упоряд. В. Сокіл. — Львів: Афіша, 2005. — 128 с.
32. Дива печер лаврських / І. Жиленко, Є. Кабанець, Т. Решетникова та ін. — К.: КМ Academia, 1997. — 158 с.
33. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 573 с.
34. Дослідження помістя Хмельницьких: перший етап експедиції. — Режим доступу: http://maidan.org.ua./static/narnewslviv/1237226855.html.
35. *Дьомін Е.* Забайкальська Україна гетьмана Дем'яна Многогрішного // Україна. Козацька держава (Ілюстрована історія українського козацтва в 5175 світлинах) / Упоряд. В. Недяк. — К.: Емма, 2004. — С. 363–367.
36. *Ефименко П. С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791–1803 // Русская старина. — Кн. XIV. — СПб., 1875. — С. 412.
37. *Єнсен А.* Мазепа // Історичні картини / Пер. зі швед. Н. Іваничук, передм. і прим. Б. Якимовича. — К.: Рад. письм., 1992. — 206 с.
38. З української старовини: Альбом / Текст Д. Яворницького; Мал. М. Самокиша, С. Васильківського. — К.: Мистецтво, 1991. — 312 с.
39. *Забочень М.* Попереду Дорошенко // Кримська світлиця. — 2007. — № 36. — С. 7.
40. Запорожці: До історії козацької культури / Упоряд. І. Кравченко. — К.: Мистецтво, 1993. — 400 с.

41. *Заремба С.* Доля могили Мазепи // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 6. — К., 1997. — С. 136–140.
42. Іван Мазепа / Упоряд. і передм. В. Шевчука. — К.: Веселка, 1992. — 132 с.
43. Іван Сірко: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. — К.: Веселка, 1992. — 152 с.
44. *Іванисько С.* Джерела для вивчення поховань з мармурової гробниці Софійського собору (саркофага Ярослава Мудрого) // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 120–128.
45. Історія русів / Укр. пер. І. Драча, передм. В. Шевчука. — К.: Рад. письм., 1991. — 320 с.
46. Історія України в особах: Козаччина / В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін. — К.: Україна, 2000. — 302 с.
47. *Кащенко А.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — 496 с.
48. *Кілессо Т. С.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. — К.: Техніка, 2002. — 142 с.
49. *Кіяшко Л.* Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 184–190.
50. *Комарова А.* Могила гетьмана Скоропадського — за колючим дротом. — Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/2008/09/11/19089.html.
51. *Костомаров Н. И.* Казаки: Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — 607 с.
52. *Костомаров Н. И.* Мазепа. — М.: Республика, 1992. — 336 с.
53. *Крижанівський М.* Чим нагрішив Дем'ян Многогрішний? — Режим доступу: http://www.kozatstvo.org.ua/uk_u.php?d=n&i=89.

54. *Крикун М.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. — К.: Критика, 2006. — 472 с.
55. *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 519 с.
56. *Ксензенко А.* Гетьманская усыпальница // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII, февраль. — С. 355–359.
57. *Кукса Н.* Архітектурно-конструктивні особливості церкви Святого пророка Іллі в Суботові за результатами археологічних досліджень 2005–2006 років // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 16. — К., 2007. — С. 81–87.
58. *Кукса Н.* З історії Іллінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 7. — К., 1998. — С. 80–88.
59. *Кукса Н.* Історичні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень): Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 227–241.
60. *Кукса Н.* «Наукові» досліди Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті роки XX ст.) // Археологічний літопис Лівобережної України. — Ч. 1. — Полтава, 2004. — С. 156–159.
61. *Кулиняк Д.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис. — К.: Рад. письм., 1991. — 71 с.
62. *Лагус Ф.* Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1852.
63. *Ленченко В.* Листи кошового отамана П. Калнишевського 1736 року про устрій Запорізької Січі // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 28–30.
64. *Ленченко В.* На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 20–23, 56.

65. *Ленченко В.* Унікальні фотосвідчення знищення могили гетьмана Кирила Розумовського в Батурині // Вісник Українського товариства пам'яток історії та культури. — 2003. — № 11. — С. 95–99.
66. *Литвин М.* Таємниця гетьмана Мазепи // Наш час. — 1993. — № 16 (53). — С. 3.
67. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. зі староукр. Р. Іванченка. — К.: Знання, 1992. — 188 с.
68. Літопис Руський / Пер. за Іпатським списком Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
69. Літопис Самовидця / Відп. ред. Я. Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.
70. *Логвиненко Л.* Молитва за Василя Гордієнка // Україна молода. — 2009. — № 112 (24 червня). — С. 7.
71. Мазепа: людина й історичний діяч / Упоряд. Й. Чікало. — К.: Ритм-II, 1991. — 48 с.
72. *Максимович М. О.* Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... (вибрані українознавчі твори). — К.: Либідь, 1994. — С. 112–136.
73. *Максимович М. О.* Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ... (вибрані українознавчі твори). — К.: Либідь, 1994. — С. 221–236.
74. *Мацків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709). — 2-ге вид., допов. — К.; Полтава, 1995. — 312 с.
75. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. — К.: КМ Academia, 2004. — 84 с.
76. *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. — 260 с.
77. *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. — Запоріжжя: Тандем-У, 2003. — 104 с.

78. Могилевская хроника Т. С. Сурты и Ю. Трубницкого // Полное собрание русских летописей. — Т. 35. — М.: Наука, 1980. — 306 с.
79. Моє шістдесятництво (Зі спогадів І. Б. Бровка про Бориса Антоненка-Давидовича) // Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників / Упоряд. Б. Тимошенко. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. — С. 161–173.
80. *Моця О.* Південна «Руська земля». — К.: Корвін Прес, 2007. — 264 с.
81. *Мочановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина. — 1903. — Т. LXXX, январь. — С. 91–101.
82. *Нікітенко Н.* Під покровом Святої Софії: некрополь Софійського собору в Києві. — К.: Українське товариство пам'яток історії та культури; Український центр бібліографічної некрополістики, 2000. — 96 с.
83. *Новик М.* Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили гетьмана // Народна творчість та етнографія. — 2005. — № 6. — С. 46–49.
84. *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. — К.: МАУП, 2005. — 736 с.
85. *Павленко І. Я.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі та часі. — Запоріжжя, 2006. — 244 с.
86. *Пасічник М.* Зовнішньополітична діяльність гетьмана України Івана Виговського у стосунках з Росією та Кримом // Іван Виговський: Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського. — Львів: Ґердан Графіка, 2006. — С. 12–39.
87. *Пастернак Я.* Археологія України (Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами). — Торонто: Наук. тов-во ім. Шевченка, 1961.

88. *Пастернак Я.* Старий Галич: Археолого-історичні досліди в 1850–1943 рр. — Краків; Львів: Друкарня Львівської академії наук, 1944. — 239 с.
89. *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерновій Україні. — К.: Критика, 2006. — 496 с.
90. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — Т. 2. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.
91. *Поперешній В.* Про могилу гетьмана Мазепи // Тризуб. — Ч. 40. — Париж, 1930. — С. 11–15.
92. *Ричка В. М.* За літописним рядком. — К.: Рад. школа, 1991. — 208 с.
93. *Ричка В.* Іван Мазепа у міждоріччях вічності (історичний детектив) // Історія України. — 1996. — № 12. — С. 1–3; № 13. — С. 6–7.
94. *Ричка В.* Остання таємниця Івана Мазепи // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — С. 229–238.
95. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.
96. *Розсоха Л.* Скарби зі склепу Апостолів // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: Матеріали наукових читань (Полтава — Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). — Полтава, 2005. — С. 78–81.
97. *Ромашко В. А.* Археологічні роботи, пов'язані з реконструкцією могили І. Д. Сірка у 2000 р. // Вісник Дніпропетровського університету. — Сер. «Історія та археологія». — Вип. 10. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. — С. 250–252.
98. *Рохлин Д. Г.* Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологические изменения). — М.; Ленинград: Наука, 1965. — 303 с.

99. *Рубежанский А. Ф., Ватченко А. Ф., Крылова Л. П.* Судебно-медицинские и археологические материалы к захоронению 288-летней давности // Судебно-медицинская экспертиза. — 1970. — № 2. — С. 11–12.
100. *Рудий В.* З історії маєтку Виговських на Галичині // Іван Виговський: Збірник статей наукової конференції, присвяченої чотирьохсотим роковинам від народження гетьмана Війська Запорізького Івана Виговського. — Львів: Ґердан Графіка, 2006. — С. 51–55.
101. *Сакович Касіян.* Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного / Пер. В. Шевчук // Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: У 10 т. — Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.) / Упоряд., передм. і прим. В. Шевчука. — К.: Основи, 2008. — С. 97–116.
102. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — 302 с.
103. *Свєшніков І. К.* Музей-заповідник «Козацькі могили». — Львів: Каменяр, 1990. — 93 с.
104. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 255 с.
105. *Сегеда С.* Антропологія: підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. — К.: Либідь, 2009. — 424 с.
106. *Сегеда С.* Документальний портрет (Івана Сірка) // Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 46–47.
107. *Сегеда С.* Зневажена святиня. Хроніка подій довкола могили Івана Сірка // Пам'ятки України. — 1988. — № 3. — С. 16–18.
108. *Сегеда С.* Козацькі портрети // Пам'ятки України. — 1988. — № 3. — С. 43.
109. *Семенко О.* Харків, Харків... — Харків; Нью-Йорк: Березіль — M. P. Kots, 1992.

110. *Сергійчук В. І.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К.: Україна, 1991. — 253 с.
111. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — 255 с.
112. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 677 с.
113. Скит Манявський: Короткий краєзнавчий путівник. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. — 16 с.
114. Слово про Ігорів похід / Пер. на укр. мову М. Рильський // Слово про Ігорів похід. Слово о полку Игоревє. Слова аб палку Ігаравым (переклади). — К.: Дніпро, 1977. — 110 с.
115. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К.: Альтернативи, 2003. — 400 с.
116. *Сокіл В.* Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. — Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2003. — 320 с.
117. Стаття київського крайового інспектора охорони пам'яток культури мистецтвознавця Ф. Л. Ернста «Герострат з Конотопу», опублікована у газеті «Пролетарська правда» від 3 серпня 1927 р. // У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 106–108.
118. *Степанков В.* Павло Тетеря // Історія України в особах: Козаччина / В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін. — К.: Україна, 2000. — С. 94–104.
119. *Струткевич О.* Петро Калнишевський // Історія України в особах: Козаччина / В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін. — К.: Україна, 2000. — С. 270–276.
120. *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулик. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.

121. *Телегін Д. Я.* Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. — К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. — 279 с.
122. *Телегін Д.* Невдала експедиція // Культура і життя. — 1968. — 12 травня. — С. 8.
123. *Телегін Д. Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. — К.: УТОПІК; НДЦ «Часи козацькі», 1997. — 208 с.
124. *Толочко П.* Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К.: АртЕк, 1996. — 216 с.
125. *Толочко П. П.* Історичні портрети. — К.: Наук. думка, 1990. — 266 с.
126. *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К.: Київська академія євробізнесу, 1994. — 86 с.
127. *Тригуб В.* Золото Данила Апостола. — Режим доступу: http://h.ua/story/43704/.
128. У склепі останнього гетьмана / Підгот. до друку і передм. О. Коваленка, С. Гаврилової // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 102–110.
129. Українська народна творчість. Історичні пісні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 1068 с.
130. Українські народні думи. — К., 2007. — 824 с.
131. *Фруменков Г. Г.* Узники Соловецкого монастыря. — Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1968. — 200 с.
132. *Халебський П.* Україна — земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. — К.: Ярославів вал, 2009. — 293 с.
133. *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Києво-Могилян. акад., 2008. — 203 с.
134. *Чемерис В.* Сторожова могила // Дзвін. — 2002. — № 3 (689). — С. 145–151.
135. Чернігівський літопис / Підгот. до друку, передм. і комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4 (10). — С. 105–122.

136. *Чухліб Т.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К.: Наш час, 2008. — 263 с.
137. *Шаповал І.* В пошуках скарбів. — К.: Дніпро, 1965. — 328 с.
138. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі (з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар) / Пер. з фр. вид. 1663 р. — К.: Томіріс, 1993. — 222 с.
139. *Шекір М.* Петро Дорошенко після зречення гетьманства до сьогодні (До 300-річчя з дня смерті Петра Дорошенка). — Тернопіль: Лілея, 2001. — 162 с.
140. *Шледер Й.-Г.* Театр Європи (Фрагмент) // Жовтень. — 1985. — № 7. — С. 83–108.
141. *Щербак В.* Гадяцький трактат в контексті українського державотворення // 350-Lecie Unii Hadzickiej (1658–2008). — Warszawa: Wydawnictwo „DiG". — S. 35–41.
142. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К.: KM Academia, 2000. — 300 с.
143. *Яворницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. — Ч. II. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. — 496 с.
144. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1990. — 557 с.
145. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1993. — 556 с.
146. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодернової України. — К.: Критика, 2006. — 582 с.
147. *Эварницкий Д. И.* Историческая церковь в местечке Б. Сорочинцах, Полтавской губернии, где крестили Н. В. Гоголя // Исторический вестник. — 1902. — № 2. — С. 667–668.
148. *Gall Anonim.* Kronika polska / Przeklad — Roman Grodiecki, wstęp i opracowanie — Marian Plezia. — Wrocław: Ossolineum-DeAGOSTINI, 2003. — 181 s.

Радимо відвідати

В Україні

У Києві:

Музей гетьманства
м. Київ, вул. Спаська, 16б. Тел.: (0-44) 462-52-90, 425-55-49.

Національний музей історії України
м. Київ, вул. Володимирська, 2. Тел.: (0-44) 278-65-45.

Національний заповідник «Софія Київська»
м. Київ, вул. Володимирська, 24, корп. 3. Тел.: (0-44) 278-26-20.

Софійський музей
м. Київ, вул. Володимирська, 24. Тел.: (0-44) 278-62-62, 278-61-52.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 8. Тел.: (0-44) 280-66-46.

У Вінниці:

Вінницький краєзнавчий музей
м. Вінниця, пл. Музейна, 1. Тел.: (0-432) 32-26-71, 32-26-73.

У Дніпропетровську та Дніпропетровській області:

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького
м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 12. Тел.: (0-562) 46-24-28.

Нікопольський історико-краєзнавчий музей
м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 46а. Тел.: (0-5662) 5-13-61.

У Донецьку:

Донецький краєзнавчий музей
м. Донецьк, вул. Челюскінців, 189а. Тел.: (0-622) 55-34-74, 55-67-57.

У Житомирі:

Житомирський краєзнавчий музей
м. Житомир, вул. Кафедральна, 14. Тел.: (0-412) 37-44-15.

У Запоріжжі та Запорізькій області:

Запорізький краєзнавчий музей
м. Запоріжжя, вул. Чекістів, 29. Тел.: (0-612) 64-34-76.

Національний заповідник «Хортиця»
м. Запоріжжя, острів Хортиця. Тел.: (0-612) 52-51-88, 52-73-17.

Музей історії запорозького козацтва
м. Запоріжжя, острів Хортиця. Тел.: (0-612) 52-73-17.

В Івано-Франківську та Івано-Франківській області:

Івано-Франківський краєзнавчий музей
м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 4а. Тел.: (0-342) 75-23-44.

Національний заповідник «Давній Галич»
м. Галич, вул. І. Франка, 1. Тел.: (0-3431) 2-16-63, 2-14-58, 2-18-03, 2-19-91.

У Луцьку:

Волинський краєзнавчий музей
м. Луцьк, вул. Шопена, 20. Тел.: (0-3322) 4-25-91.

У Львові та Львівській області:

Львівський історичний музей
м. Львів, вул. Театральна, 18. Тел.: (0-322) 7-43-04.

Музей Івана Виговського — філія Львівської картинної галереї
Жидачівський р-н, с. Руда. Тел. центрального офісу у м. Львів: (0-32) 72-39-48.

У Полтаві та Полтавській області:

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»
м. Полтава, вул. Шведська Могила, 32. Тел.: (0-532) 52-74-27, (0-5322) 2-27-48.

Полтавський краєзнавчий музей
м. Полтава, вул. Конституції, 2. Тел.: (0-5322) 7-42-34, 7-42-34.

Миргородський краєзнавчий музей
м. Миргород, вул. Незалежності, 2. Тел.: (0-5355) 5-21-02.

Спасо-Преображенська церква — родинна усипальниця гетьмана Данила Апостола
Миргородський р-н, с. Великі Сорочинці, вул. Легейди, 1.

У Рівному та Рівненській області:

Рівненський краєзнавчий музей
м. Рівне, вул. Драгоманова, 19. Тел.: (0-362) 26-75-80.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»
Радивілівський р-н, с. Пляшева. Тел.: (0-3633) 4-20-84.

У Сумах та Сумській області:

Глухівський міський краєзнавчий музей
м. Глухів, вул. Терещенків, 42. Тел.: (0-5444) 2-27-94.

Державний історико-культурний заповідник
м. Глухів, вул. Т. Шевченка, 30. Тел.: (0-5444) 2-35-57.

У Тернополі:

Тернопільський краєзнавчий музей
м. Тернопіль, вул. Мистецтв, 3. Тел.: (0-352) 22-44-67.

У Херсоні:

Херсонський краєзнавчий музей
м. Херсон, вул. Леніна, 9. Тел.: (0-552) 24-10-83, 49-10-83.

У Хмельницькому:

Хмельницький краєзнавчий музей
м. Хмельницький, вул. Подільська, 12. Тел.: (0-382) 76-23-40.

У Черкасах і Черкаській області:

Черкаський краєзнавчий музей
м. Черкаси, вул. Слави, 1. Тел.: (0-472) 35-76-30.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
м. Чигирин, вул. М. Грушевського, 26. Тел.: (0-4730) 2-77-28, 2-78-27, 2-59-71.

Музей Богдана Хмельницького
м. Чигирин, вул. М. Грушевського, 26. Тел.: (0-4730) 2-89-31.

Суботівський історичний музей
Чигиринський р-н, с. Суботів. Тел.: (0-4730) 2-99-80.

У Чернівцях і Чернівецькій області:

Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»
м. Хотин, офіс у міському парку на розі вулиць Свято-Покровської та Івана Франка. Тел.: (0-3731) 2-29-32.

У Чернігові та Чернігівській області:

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського
м. Чернігів, вул. Горького, 4. Тел.: (0-462) 17-66-50.

Чернігівський обласний художній музей
м. Чернігів, вул. Горького, 6. Тел.: (0-462) 67-67-15.

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»
Бахмацький р-н, м. Батурин, вул. Гетьманська, 74.
Тел.: (0-4635) 4-84-37.

Музей «Будинок генерального судді В. Кочубея»
Бахмацький р-н, м. Батурин, вул. Гетьманська, 74.
Тел.: (0-4635) 4-80-08.

Воскресенська церква — усипальниця Кирила Розумовського
Бахмацький р-н, м. Батурин, вул. Гетьманська, 74.
Тел.: (0-4635) 4-80-08.

У Російській Федерації

У Московській області:

Народний музей (каплиця над могилою гетьмана Петра Дорошенка)
Волоколамський р-н, с. Ярополець. Тел.: (0-0749636) 6-31-56.

В Архангельській області:

Соловецький державний історико-культурний і природничий музей-заповідник (місцезнаходження могили Петра Калнишевського)
Приморський р-н, м. Соловецький. Тел.: (0-0781835) 9-02-41, 9-02-81.

Довідка про автора

Сергій Сегеда народився 1949 року в місті Барвінкове Харківської області. У 1956–1966 рр. навчався в Гощанській середній школі Рівненської області. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка, який закінчив 1971 року. Навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР й Інституту археології АН УРСР. Тривалий час працював в Інституті археології НАНУ. Нині — головний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнографії ім. М. Рильського НАНУ, доктор історичних наук за спеціальностями «етнологія» та «антропологія», професор.

Сергій Сегеда є автором монографії «Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект» (К., 2001), книжки «Wspólne korzenie cywilizacyjne Polski i Ukrainy (historia, etnologia, arheologia)» (Lublin, 2007); співавтором ґрунтовних колективних монографій, підготовлених співробітниками інститутів гуманітарного профілю Національної академії наук: «Українці» (Т. 1, Опішне, 1999), «Етнічна

історія давньої України» (К., 2000), «Етнічна та етнокультурна історія України» (Т. І, К., 2005) тощо. Загалом перу науковця належить близько 200 друкованих праць, опублікованих у зарубіжних і вітчизняних виданнях. Він неодноразово брав участь у роботі міжнародних форумів, де виступав із доповідями, був науковим керівником і співвиконавцем грантів вітчизняних і міжнародних інституцій.

Наукову діяльність Сергій Сегеда суміщає з викладацькою роботою. Нині він є професором кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка і кафедри етнології та культурної антропології Щецинського університету (Польща). Сергій Сегеда — автор підручників «Історія первісного суспільства» (К.: Либідь, 1999, у співавторстві з В. Н. Станком і М. І. Гладких), «Антропологія» (К.: Либідь, 2009) і навчальних посібників «Основи антропології» (К.: Либідь, 1995), «Антропологія» (К.: Либідь, 2001) для студентів вищих навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти і науки України.

Науково-популярне видання

Сегеда Сергій Петрович

ГЕТЬМАНСЬКІ МОГИЛИ

Головний редактор *Н. Слюсаренко*
Дизайн, художнє оформлення *В. Кузнєцов*
Головний художник *Н. Бридня*

Здано до набору 02.09.08. Підписано до друку 15.08.09.
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 25,58 + вкл. 0,93. Ум. фарбовідб. 29,76.
Обл.-вид. арк. 24,56 + вкл. 0,76.
Тираж 3000 прим. Вид. № 154. Зам. № 9-1252.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція „Наш час“»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72. Тел./факс: (0-44) 569-10-72.
Електронна адреса: nc_prodaja@mail.ru, www.nash-chas.com.ua.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Сергій Сегеда

пантеон слави

ГЕТЬМАНСЬКІ МОГИЛИ